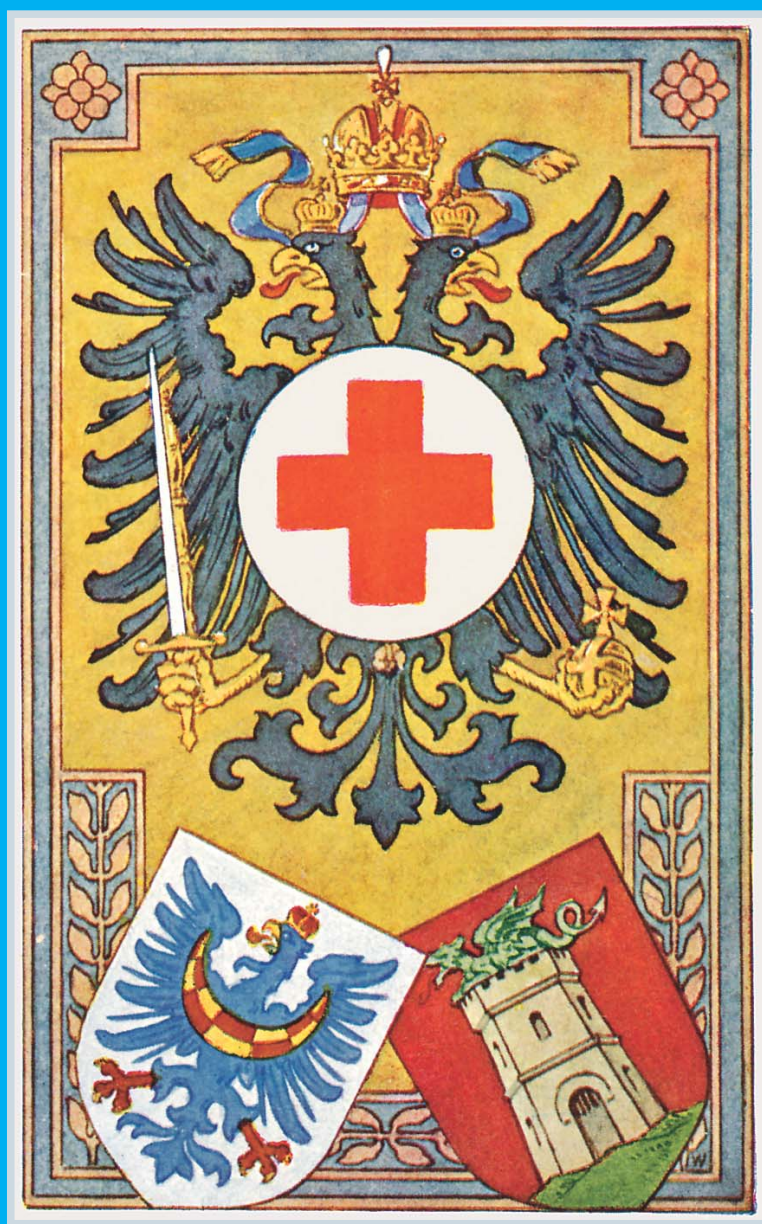

I KRONIKA 64

64
2016

KRONIKA

<http://kronika.zrc-sazu.si/>

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.zzds.si/>

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),
dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana),
dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágyi (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

1. februarja 2016

Naslednja številka izide/ Next issue:

junij/ June 2016

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič – angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ Single issue 10,00 EUR

Cena tematske številke/ Theme issue 15,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz sredstev državnega proračuna iz naslova
razpisa za sofinanciranje domačih znanstvenih periodičnih publikacij/ *Slovenian Research Agency by national
budget allocations under the call for proposals to co-financing domestic scientific periodicals*

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovn strani/ Front cover: Insignije ljubljanskega Rdečega križa v Avstro-Ogrski
(Zbirka razglednic Goriškega muzeja) / Insignia of the Red Cross organization in Austria-Hungary
(Postcard collection, Goriški muzej)

Na zadnji strani/ Back cover: Teharje v začetku 20. stoletja (zbirka Milana Škrabca) /
Teharje at the beginning of the 20th century (the collection of Milan Škrabec)

KAZALO

Razprave

Monika Deželak Trojar:	Prostori Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681) in njihov vpliv na potek njegove življenjske in ustvarjalne poti5
Anna-Maria Lesigang-Bruckmüller:	Latinske posvetilne pesmi v uvodu <i>Slave vojvodine Kranjske</i>19
Zdenka Bonin:	Življenje in prehrana v koprskem samostanu sv. Klare ob koncu 18. stoletja33
Bojana Jović:	»Razparač iz Rojana« Primer Julija Födransperga iz leta 1908 v luči časopisa49
Robert Devetak:	Dobrodelna dejavnost Slovenk na Goriškem v prvem letu prve svetovne vojne65
Mateja Ratej:	Vojna po vojni – očetovstvo Ambroža Maleka.....79
Matej Ocvirk:	Društva in društveno življenje na Teharjah do 2. svetovne vojne91

Ocene in poročila

Aleksander Panjek: Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor: gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku (<i>Ines Beguš</i>)111
700 let Nadgorice (ur. Janko Jarc) (<i>Ignacij Voje</i>)113
100 let gasilstva v Nadgorici (ur. France M. Dolinar et al.) (<i>Ignacij Voje</i>)114
Dolenjske Toplice v odsevu časa: [znanstvena monografija ob 800-letnici prve omembe Dolenjskih Toplic v zgodovinskih virih] (ur. Robert Peskar) (<i>Alenka Kačičnik Gabrič</i>)116
Lilijana Žnidaršič Golec: Cerkevne ustanove in službe v zgodnjem novem veku na Slovenskem: Škofovstvo, arhidiakonatsvo, župništvo (<i>Matjaž Ambrožič</i>)119
Antun Novak: 120 let gasilske službe in 90 let Prostovoljnega gasilskega društva v Černelavcih (<i>Miroslav Novak</i>).....120
Ines Beguš: Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki (<i>Tanja Gomiršek</i>)122
Karin Almasy: Wie aus Marburgern 'Slowenen' und 'Deutsche' wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861 (<i>Tanja Žigon</i>)124
Trevor Shaw in Alenka Čuk: Slovenski kras in jame v preteklosti (<i>Meta Turk</i>)127

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 930.85: 27-789.5(497.4)"15"
929Schönleben J.L.

Prejeto: 3. 8. 2015

Monika Deželak Trojar

prof. latinščine in zgodovine, asistentka – mlada raziskovalka, ZRC SAZU,
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: monika.dezelak@zrc-sazu.si

Prostori Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681) in njihov vpliv na potek njegove življenjske in ustvarjalne poti

IZVLEČEK

Članek opisuje življenjsko pot Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681) in predstavlja njegov opus z vidika tistih duhovnih, kulturnih in geografskih prostorov, ki so njegovo življenje in delo najgloblje zaznamovali. Najprej je prikazan vpliv Schönlebove družine. Osrednji del članka zavzema predstavitev Schönlebovega šolanja v jezuitskem redu in njegovo redovno formacijo. Podrobno so prikazani vplivi jezuitskega duhovno-geografskega prostora na Schönlebovo življenje in njegova zanimanja. V nadaljevanju so predstavljeni Schönlebovo delovanje v dobrobit rodne Kranjske in njegovi stiki s širšim evropskim prostorom.

KLJUČNE BESEDE

Ljubljana, Kranjska, jezuiti, duhovni, kulturni in geografski prostori, Janez Ludvik Schönleben

ABSTRACT

SPACES OF JOHANN LUDWIG SCHÖNLEBEN AND THEIR INFLUENCE ON THE COURSE OF HIS LIFE AND CREATIVE PATH

The article describes the life of Johann Ludwig Schönleben (1618–1681) and presents his oeuvre from the viewpoint of those spiritual, cultural, and geographical spaces that most profoundly influenced his life and work. First, the influence of his family is presented. The main part of the article describes Schönleben's school years in the Jesuit order and his monastic formation. The influence of the Jesuit spiritual and geographical space on his life and interests is discussed in greater detail. This is followed by a presentation of Schönleben's activity to the benefit of his homeland of Carniola, and his contacts with the rest of Europe.

KEYWORDS

Ljubljana, Carniola, Jesuits, spiritual, cultural and geographical spaces, Johann Ludwig Schönleben

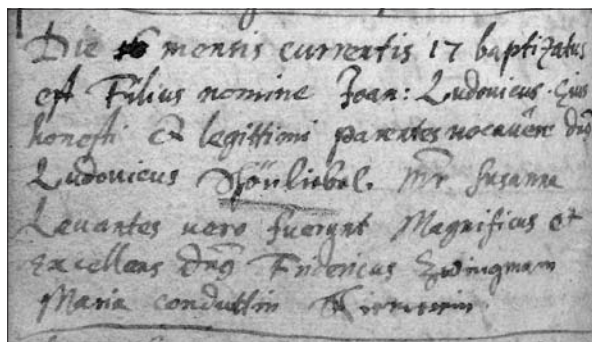
UVOD

Janez Ludvik Schönleben (1618–1681) je bil zgodovinar, govornik, pridigar, teolog in polihistor. Na njegovo življenjsko pot je v veliki meri vplival duhovniški poklic, najprej je bil jezuit, po izstopu iz reda pa svetni duhovnik. Raziskovanje njegove biografije in ohranjenega opusa nas sooči s kopico duhovnih, kulturnih in geografskih prostorov, ki so pomembno zaznamovali potek njegove življenjske poti, usmerjali njegova zanimanja in sooblikovali njegov opus. V prispevku bo osvetljen vpliv Schönlebnove družine. Schönlebnovo življenjsko pot je v veliki meri določila ljubezen do rodne Kranjske in njenega glavnega mesta, usodno in življenjsko pa jo je zaznamoval jezuitski duhovno-geografski prostor, v katerem se je izšolal in dozorel v duhovniški poklic. Jezuitska miselnost ga je vodila tudi po izstopu iz jezuitskega reda, ko je opravljal službo svetnega duhovnika. Kot je mogoče razbrati iz virov njegovega obsežnega in vsebinsko raznolikega opusa, je ta v veliki meri določen z vplivi miselnih svetov njegovih predhodnikov in tudi sodobnikov. V sklepnem delu prispevka bo predstavljena Schönlebnova vpetost v širši evropski prostor.

OSVETLITEV SCHÖNLEBNOVEGA ŽIVLJENJA IN NJEGOVEGA OPUSA

Otroštvo: vpliv družine na Schönlebnovo življenjsko pot

Janez Ludvik Schönleben se je rodil 16. novembra 1618 očetu Ludviku Schönlebnu, ki se je v Ljubljano priselil z Württemberskega, ter materi Suzani, rojeni Kušlan.¹ Od preostalih otrok² so preživele le

Izsek iz krstne knjige – Schönlebnovo rojstvo in krst (NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1614–1621, str. 200).

tri sestre, ki so se poročile z vplivnimi Ljubljanci tistega časa: Marija z Jurijem Kronlechnerjem, Ana z Janezom Krstnikom Dolničarjem, Kristina pa z baronom Janezom Filipom Coraduzzijem.³

Schönlebnov oče Ludvik je bil po poklicu mizar oziroma rezbar.⁴ Njegovo najpomembnejše rezbarsko delo je bil korni oltar v stari ljubljanski stolnici.⁵ Njegova poklicna dejavnost je pripomogla k priljubljenosti med ljudmi in mu tako omogočila tudi vzpon v službah mestne uprave. V letih 1644–1646 je bil mestni sodnik, povzpел pa se je tudi do županske službe, ki jo je opravljal v letih 1648–1650 in 1652–1655.⁶ Zanimala ga je zgodovina mesta Ljubljane, zato je začel z zbiranjem kronoloških podatkov, ki jih je združil v rokopisnem besedilu z naslovom *Jahr Schrifften des Hertzogthumbs Crain* (1660). Rokopis danes hrani Avstrijska narodna knjižnica.⁷ Pripisovali so mu tudi soavtorstvo z najpomembnejšim sinovim zgodovinskim delom *Carniolia antiqua et nova*, vendar to ne drži; so pa očetovi zgodovinski zapiski Janezu Ludviku predstavljali pomemben zgodovinski vir.⁸

Na Schönlebna je vplivalo tudi očetovo češčenje

Portret Ludvika Schönlebla (NUK, Ms. 1044: Erberg, Sammlung von Portraits, str. 113, št. 48).

¹ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1614–1621, str. 200; Miklavčič, *Schönleben, Janez Ludvik*, str. 240; Radics (1903), *Familien-Chroniken*, str. 142.

² NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1614–1621, str. 308; R 1621–1626, str. 73, 178; R 1626–1631, str. 40, 137, 172; R 1632–1638, str. 19, 231; R 1638–1643, str. 75; M 1635–1657, str. 57.

³ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1632–1651, str. 96, 149; P 1651–1682, str. 76.

⁴ ZAL, SI ZAL LJU 346, 2/32, str. 122–123.

⁵ Lavrič, *Umetnostna dejavnost*, str. 46, 48.

⁶ Fabjančič (2005), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 3. zv., str. 175.

⁷ ÖNB, Cod. 15400 Han.

⁸ Schönleben, *Carniolia antiqua et nova* (»Syllabus MSS.«).

Device Marije in njegovo članstvo v jezuitskih Marijinih kongregacijah, najprej v kongregaciji Marije Vnebovzete, pozneje pa v meščanski nemški kongregaciji Brezmadežne Matere Božje.⁹ Očetov zgled in spodbuda jezuitov sta v Schönlebnu vzbudila ljubezen do Marije, ga vzgojila v velikega zagovornika Marijinega brezmadežnega spočetja in iz njega naredila evropsko znanega mariologa.

Materin vpliv in zgled se kažeta predvsem v ljubezni do rodne domovine in jezika. Sam je v predgovoru svoje prve zbirke pridig zapisal, da nemščina ni njegov materni jezik,¹⁰ iz česar je mogoče nedvoumno sklepati, da so doma govorili slovensko. V dodatno spodbudo gojenju slovenščine doma so bili gotovo tudi jezuiti; Schönlebnova družina je namreč stanovala v neposredni bližini Ljubljanskega jezuitskega kolegija.¹¹ Znano je, da so v Ljubljani jezuiti ob nedeljah poučevali krščanski nauk v slovenskem jeziku, leta 1615 pa so uvedli tudi nedeljske pridige v slovenščini ter s tem plemenitili raven slovenščine, ki so jo meščani gojili po domovih.¹² Janezu Ludviku je družina predstavljala njegov prvi prostor. Z zavzetim gojenjem slovenščine, z očetovim zanimanjem za preteklost Ljubljane in z delovanjem za skupno dobrobit mesta je tako Janezu Ludviku že v zgodnji mladosti vtisnila v zavest pomen in vrednost domačega, ljubljanskega oziroma kranjskega jezikovnega, geografskega in zgodovinskega prostora.

Schönlebnovo jezuitsko obdobje (1635–1653)

Janez Ludvik je jezuitsko gimnazijo začel obiskovati v šolskem letu 1629/30. V zadnjem letniku gimnazije (v šolskem letu 1634/35) se je odločil vstopiti v jezuitski red, kar se je zgodilo 26. oktobra 1635.¹³ Z odločitvijo za jezuitski red se je Schönlebnov prvi, ljubljanski in slovenski prostor začel širiti, odšel je na Dunaj in tam v letih 1635–1637 v kolegiju sv. Ane opravil noviciat.¹⁴ Z Dunaja je odšel v Leoben, kjer je v šolskem letu 1637/38 ponovno poslušal retoriko;¹⁵ od tam pa za tri leta v Gradec,

kjer je v letih 1638/1639 do 1640/41 poslušal vse tri letnike filozofije.¹⁶ Po študiju filozofije in doseženem nazivu magistra je po pravilih jezuitske formacije za Schönlebna nastopil čas poučevanja na gimnaziji. Iz Gradca je v šolskem letu 1641/42 odšel poučevati po etiko v Krems,¹⁷ od tam pa se je naslednje šolsko leto 1642/43 vrnil v Gradec.¹⁸ Proti koncu leta 1643 naj bi na Dunaju dosegel doktorat iz filozofije,¹⁹ vendar pa to najverjetneje ne drži.²⁰ V šolskem letu 1643/44 je v Linzu poučeval retoriko.²¹

Teologijo je študiral v Passauu, Gradcu in na Dunaju (1644/45–1647/48).²² Po končanem študiju teologije je bil posvečen v duhovnika, nato pa je eno leto (1648/49) poučeval retoriko v dunajskem kolegiju in bil hkrati notar Filozofske fakultete.²³ Leta 1649/50 je bil v tretji probaciji v Judenburgu,²⁴ zatem pa je oktobra 1650 prišel za šolskega prefekta v Ljubljano, opravljal pa je tudi službo pridigarja in predstojnika dijaške Marijine kongregacije.²⁵ *Letopis Ljubljanskega jezuitskega kolegija* omenja njegovo dramo *Haeresis fulminata Anastasius tyrannus Orientis haereticus*, ki jo je posvetil Volfu Engelbertu Auerspergu.²⁶ Potem ko je drama nekaj časa veljala za izgubljeno, sem jo junija 2013 znova našla v Arhivu družine Auersperg na Dunaju.²⁷

18. oktobra 1651 je Schönleben iz Ljubljane odšel v Gradec;²⁸ tam je poučeval etiko, bil katehist in spovednik.²⁹ V tem času, ali pa najverjetneje že pred tem v Ljubljani, se je začela kriza v Schönlebnovem jezuitskem poklicu, razmišljati je začel o odhodu iz reda. O tem pričata ohranjeni pismi jezuitskih generalov, Gottfriedija in Nickla, ki sta ju Schönlebnu odposlala 2. marca in 20. aprila 1652 v Gradec.³⁰ Iz drugega Nicklovega pisma, ki pa je bilo 6. julija 1652 odposlano že v Linz, je mogoče razbrati generalovo veselje nad Schönlebnovo odločitvijo, da ostane v redu.³¹ Iz Linza je nato odšel na Dunaj, kjer je poučeval logiko na Filozofski fakulteti in bil spovednik.³² Za nekaj časa je Schönleben spet našel mir v sebi in se odločil vztrajati kot jezuit, a je na koncu vendarle prevladala želja po odhodu iz reda. Schönleben je svoje jezuitsko poslanstvo in s tem izredno širok

⁹ ARS, SI AS 1073, II/51r, str. 47; II/52r, str. 33. Ker je članstvo v kongregaciji Marije Vnebovzete hitro naraščalo in bilo zelo raznoliko (dijaki, meščani, plemiči), so se jezuiti na praznik Marijinega obiskovanja leta 1624 odločili ustanoviti novo kongregacijo za odrasle meščanske može, in sicer Kongregacijo Marije Device brez madeža spočete. Njeni člani so se med seboj sporazumevali v nemščini, sporazumevalni jezik kongregacije Marije Vnebovzete, katere člani so bili dijaki in plemiči, pa je ostala latinščina (Bizant, *Marijine kongregacije*, str. 145–146).

¹⁰ Schönleben, *Fasten-Freytag und Sonntag-Predigten*, Vorspruch dess Authoris, nepag.: »[...] weilen aber dise Betrachtungen von mir in Teutscher (obwolen nicht angeborner) Sprach denen Zuhörern vorgetragen worden [...]«.

¹¹ Miklavčič, *Schönleben, Janez Ludvik*, str. 241.

¹² *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 76. Prvi pridigar v slovenščini v Ljubljani je bil Janez Čandik.

¹³ ARSI, Austr. 124, str. 213r.

¹⁴ ARSI, Austr. 123^a, str. 39; Austr. 124, str. 213r.

¹⁵ ARSI, Austr. 123^a, str. 84.

¹⁶ ARSI, Austr. 27, str. 34v; Austr. 124^a, str. 12, 33.

¹⁷ ARSI, Austr. 27, str. 232r.

¹⁸ ARSI, Austr. 125 I, str. 24r–v.

¹⁹ AUW, Ph 19, str. 16r.

²⁰ Npr.: AUW, Ph 20, str. 66.

²¹ ARSI, Austr. 125 I, str. 56v–57r.

²² ARSI, Austr. 125 I, str. 79r, 92v, 109r, 138r.

²³ ARSI, Austr. 125 I, str. 154v; AUW, Ph 11, str. 1–2, 77–85.

²⁴ ARSI, Austr. 125 I, str. 169v.

²⁵ ARS, SI AS 1073, II/51r, str. 196.

²⁶ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 171.

²⁷ OeStA, HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 25, str. 1r.

²⁸ ARS, SI AS 1073, I/32r, str. 4v.

²⁹ ARSI, Austr. 124^a, str. 71.

³⁰ ARSI, Austr. 6, str. 110v, 114r.

³¹ ARSI, Austr. 6, str. 119r.

³² ARSI, Austr. 125 I, str. 183¹⁴v.

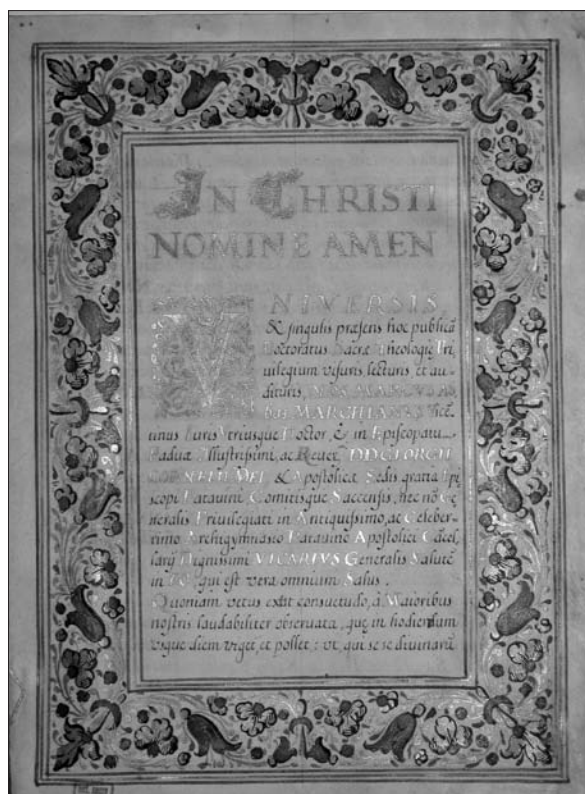
Catalogus Primus Collegij Tabacensis 1651							
Nomen Componens Patria	Aetas	Vires	Tempus in fide	Serbia et Lingua	Ministeria	Societatis	Indus in fide
6 P. Francisco Kary Cassius ex Hugli	Statu i b. 17 i fide	Bona	Incipit in fide i b. 17 i fide i b. 17 i fide	Incipit in fide i b. 17 i fide i b. 17 i fide	Docuit Grammat. i. synt. i. fide. i. b. 17. r. Ethica. i. Philon. s. Casus. 7. Praeceptus scholastic. b. et alio. Directori. b. 17. Congregatio. b. 17. et cura. b. 17. r. Directori. b. 17. et cura. b. 17. r.		Incipit in fide i b. 17 i fide i b. 17 i fide
7 P. Fridericus Lewer Styria fluvialis	Statu i b. 17 i fide	Bona	Incipit in fide i b. 17 i fide i b. 17 i fide	Incipit in fide i b. 17 i fide i b. 17 i fide	Docuit in fide. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r.		Incipit in fide i b. 17 i fide i b. 17 i fide
8 P. Sebastianus Silberstein Cassius Tabacensis	Statu i b. 17 i fide	Bona	Incipit in fide i b. 17 i fide i b. 17 i fide	Incipit in fide i b. 17 i fide i b. 17 i fide	Docuit in fide. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r. i. b. 17. r.		Incipit in fide i b. 17 i fide i b. 17 i fide

Izsek iz Triletnega jezuitskega kataloga za leta 1649–1651: Schönlebnovo delovanje v Ljubljani 1651 (ARSI, Austr. 29, str. 118r).

mednarodni jezuitski duhovno-geografski prostor, v katerem se je šolal in deloval osemnajst let, zapustil septembra 1653.³³

Schönlebnov doktorat iz teologije v Padovi (1653)

Po odhodu z Dunaja se je Schönleben, najverjetneje z vmesnim postankom v rodni Ljubljani, odpravil v Italijo, zibelko evropskih univerz, kjer se je v Padovi vpisal na teološki študij. Že dva dneva po vpisu v matriko Teološke fakultete (17. decembra 1653) je opravil doktorski izpit.³⁴ Njegovo doktorsko diplomo hrani Arhiv Republike Slovenije.³⁵ Ohranila so se pričevanja, da so Schönlebnu na padovanski Teološki fakulteti ponudili stolicu, ki pa je ni sprejel.³⁶ Tega na podlagi do sedaj znanih virov ni mogoče ne potrditi in ne ovreči. Nekaj mesecev je Schönleben še ostal v Padovi in v arhivu Univerze zbiral material za svoje načrtovane zgodovinske in genealoške spise.³⁷ V Ljubljano se je vrnil pomladi 1654, verjetno ravno v času, ko se je z imenovanjem Marka Dolinarja za stolnega prošta izpraznilo mesto ljubljanskega

Schönlebnova doktorska diploma (ARS, SI AS 1065, a. e. 39, str. 1r).

³³ ARSI, Austr. 6, str. 179r.

³⁴ USP, vol. 466, str. 17r; vol. 430, str. 20r–21r.

³⁵ ARS, SI AS 1065, a. e. 39.

³⁶ Zani, *Memorie, imprese*, str. 181v; Richter, *Ein Beytrag*, str. 315.

³⁷ OeStA, HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 12: Arbor genealogica (Ms 22).

stolnega dekana.³⁸ Schönlebnov prihod iz Padove v rodno mesto je pomenil dokončno vrnitev v domači jezikovno-geografski prostor, ki ga je Schönleben, vzgojen v mednarodnem geografskem in duhovnem jezuitskem prostoru, sedaj videl in doživljal na drugačen način.

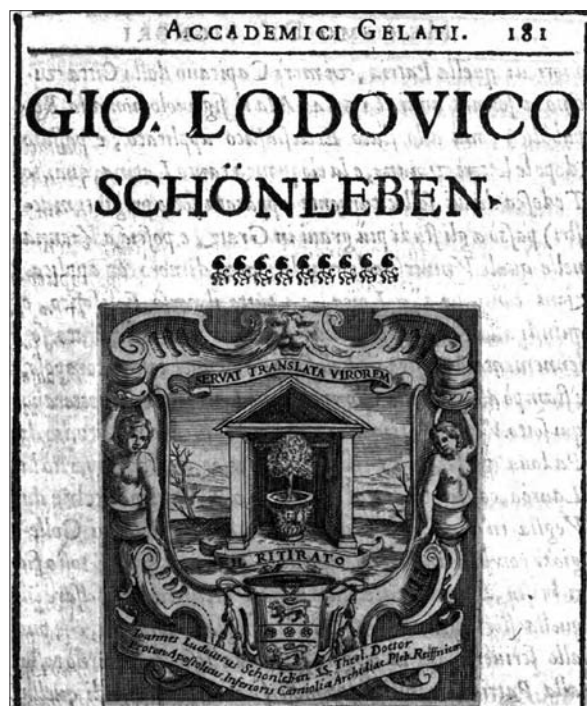
Schönlebnovo svetno duhovništvo in zadnja leta v Ljubljani (1654–1681)

Že 6. maja 1654 je Schönleben prejel cesarsko imenovanje za ljubljanskega stolnega dekana, 2. junija pa je bil slovesno umeščen v dekansko službo.³⁹ Iz oporoke njegovega očeta Ludvika je mogoče razbrati, da mu je ta gmotno zelo pomagal v času njegovega bivanja v Italiji in pri potegovanju za službo stolnega dekana.⁴⁰ Zanimivo je, da je kljub izstopu iz jezuitskega reda takoj po prihodu v Ljubljano navezal stike z jezuiti in že 11. avgusta 1654 vodil slovesno mašo na Rožniku za jezuitske šolarje, člane Marijine kongregacije.⁴¹ V času svoje dekanske službe je bil dejaven na različnih področjih: bil je član in nekaj časa zapisnikar ter ekonom stolnega kapitlja,⁴² trudil se je reševati nedorečene cerkveno-pravne zadeve,⁴³ hodil je na vizitacije⁴⁴ in si prizadeval za red pri opravljanju bogoslužja.⁴⁵ Uveljavil se je kot slovesni pridigar in govornik ob najrazličnejših priložnostih (slovesni govori ob cerkvenih praznikih in škofijskih jubilejih, sinodalni nagovori, pogrebni govori).⁴⁶ Urejal je tudi knjižnico prijatelja Volfa Engelberta Auersperga, takratnega kranjskega deželnega glavarja.⁴⁷ V tem obdobju je začel s pisanjem marioloških del (*Orbis universi votorum*, 1659), pripravljanjem nekaterih rokopisnih genealogij plemiških rodbin (npr.: Auersperg in Gallenberg)⁴⁸ in z urejanjem prvih zbirk pridig (*Fasten-Freytag und Sonntag-Predigen*, 1668).

Poleti leta 1666 je Schönleben začel razmišljati o odpovedi dekanski službi. Ker njegovi prošnji škof ni

ugodil,⁴⁹ je začel sam iskati možne rešitve. Novembra leta 1666 je z baronom Oktavijem Buccellenijem sklenil pogodbo o zamenjavi: Buccelleni je postal dekan, on pa je od njega dobil dva beneficija v Lescah in del njenih dohodkov za obdobje sedmih let. Do uradne s strani cesarja in škofa potrjene dokončne zamenjave med njima pa je prišlo šele julija 1667.⁵⁰ Schönleben je nato še dve leti ostal v Ljubljani in nadaljeval s pripravljanjem zbirk pridig (*Feyertägliche Erquick-Stunden, Erster Theil*, 1669), nastalo pa je tudi njegovo drugo mariološko delo (*Vera ac sincera sententia*, 1668). Leta 1668 je zaprosil za mesto župnika v fari Mengeš, vendar zaradi spleta zunanjih okoliščin kljub priporočilu škofa Rabatte do imenovanja ni prišlo.⁵¹

Zaradi dobrega znanja slovenščine in svojega pridigerskega slovesa je bil oktobra 1669 izbran za župnika v Ribnici in dolenskega (ribniškega) arhidijakona. To službo je opravljal do konca leta 1675 oziroma do začetka leta 1676.⁵² V času svojega delovanja v Ribnici je za tisk uredil naslednje zbirke pridig: *Feyertägliche Erquick-Stunden, Anderer Theil* (1670), *Tractatus geminus de mysteriis Dominicæ passionis* (1673) in *Horæ subsecivæ dominicales* (1676). Izšlo

J. L. Schönleben kot član bolonjske Akademije gelatov
(Zani, *Memorie, imprese e ritratti de' signori Accademici Gelati di Bologna*, 1672, str. 181r).

³⁸ ARS, SI AS 1, I/18, L-XX, šk. 34, str. 847–850.

³⁹ NŠAL, NŠAL 101, 1654 V 6., Regensburg; KAL, Zapiski sej 1621–1658, str. 174r–v.

⁴⁰ ARS, SI AS 308, t. e. 15, št. 66: Oporoka Ludvika Schönlebna.

⁴¹ ARS, SI AS 1073, I/32r, str. 38v.

⁴² NŠAL, KAL, Zapiski sej 1621–1658, str. 173v, 175r, 182v, 191v, 227r, 279r.

⁴³ Npr.: sporno vprašanje glede dekanove asistence pri škofovih mašah (NŠAL, KAL, Zapiski sej 1621–1658; KAL, Zapiski sej 1666–1698).

⁴⁴ Npr.: NŠAL, KAL, Zapiski sej 1621–1658, str. 198r.

⁴⁵ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 248/3.

⁴⁶ Npr.: Schönleben, *Feyertäglicher Erquick-Stunden, Erster Theil*, str. 25–105; *Feyertäglicher Erquick-Stunden, Anderer Theil*, str. 40–102, 173–208, 237–283, 304–322, »Zugab« (str. 1–19); *Horæ subsecivæ dominicales, Pars I*, str. 419–444.

⁴⁷ Radics, *Die Hausbibliothek der Auersperge*, str. 13; Žargi, *Auerspergov knežji dvorec*, str. 285–286; Južnič, *Kopernik v Turjaški*, str. 11, 22.

⁴⁸ ARS, SI AS 1073, 49r; SI AS 730, fasc. 133; OeStA, HH-StA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 12.

⁴⁹ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 67/3.

⁵⁰ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 107/3; NŠAL 1, fasc. 25/3/4.

⁵¹ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 89/26; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 580, 583–584.

⁵² ARS, SI AS 1, I/32, R-VII, šk. 55, str. 113–116; I/32, R-VII, šk. 55, str. 159–162.

je njegovo prvo zgodovinsko delo *Aemona vindicata* (1674). Pripravil je drugo izdajo mariološkega spisa *Vera ac sincera sententia* (1670) in napisal še odmevno mariološko delo *Palma virginea* (1671).⁵³ Zaradi pomembnosti svojih marioloških del je bil sprejet v bolonjsko akademijo »Academia gelatorum«.⁵⁴

Na prošnjo škofa Rabatte je v času svojega službovanja v Ribnici priskrbel tudi novo izdajo lekcionarja *Evangelia inu lystuvi* (1672). Priredbo lekcionarja je pripravil tesno navezujoč na Čandik-Hrenovo predlogo, ki je prevode evangelijev in beril povzela po Dalmatinovem prevodu *Svetega pisma*. Schönlebnova priredba tako pomeni afirmacijo domače slovenske tradicije, hkrati pa skupaj s Čandik-Hrenovo izdajo lekcionarja predstavlja podstavo za nadaljnjo dolgo tradicijo izdajanja *Evangelijev in listov* vse do Japljevega in Kumerdejevega prevoda *Svetega pisma* (1784, 1786) in Japljeve nekoliko poznejše izdaje *Evangelijev in listov* (1787).⁵⁵ V predgovoru k izdaji je zapisal svoje znano načelo o nadnarečni obliki pisne slovenščine in raznoliki regionalni izreki (»Quare scribamus more gentis, loquamur more regionis [...]«), ki ga je pozneje zagovarjal tudi Svetokriški. Schönlebnova izdaja evangelijev in beril potrjuje njegovo znanje slovenščine in je tudi latentna afirmacija domačega jezika in prostora nasproti mednarodnemu prostoru v njegovi osebni življenjski poti.

Ko se je Schönleben najpozneje na začetku leta 1676 odpovedal arhidiakonatu, se je iz Ribnice vrnil v Ljubljano ter se upokojil. Poglobljeno se je posvetil obdelavi zbranega zgodovinskega gradiva in pripravil za tisk svoje najpomembnejše zgodovinsko delo *Carniolia antiqua et nova* (v tisku je izšel samo prvi del analov do leta 1000). Objavil je tudi genealogije kranjskih rodbin (Gallenberg, Ursini, Attems in Auersperg) in genealogijo Habsburžanov (*Dissertatio polemica de prima origine Augustissimae domus Habsburgo-Austriacae*). Tiskanje del mu je olajšala tiskarna v Ljubljani. Za prihod tiskarja Mayrja leta 1678 v Ljubljano je imel največ zaslug prav Schönleben, ki si je ob podpori deželnih stanov že od leta 1676 prizadeval za tiskarno. Sam je tudi osebno posredoval pri Mayrju v Salzburgu in ga prepričal za odprtje podružnice v Ljubljani.⁵⁶

O Schönlebnovih zanimanjih poleg njegovih tiskanih del pričajo v rokopisu ohranjena besedila, npr. nedokončano filozofsko besedilo *Basis ethica*⁵⁷ in domnevno njemu pripisano delo *Numismata e rudibus veteris Labaci erruta*.⁵⁸ Njegovo polihistorso žilico

potrjujejo zbrani genealoški podatki o različnih plemiških rodbinah in podatki o zgodovini samostanov, župnij in cerkva, ki jih je zbiral vse od šolanja v jezuitskem redu pa praktično do smrti. Ljubezen do zgodovine se je odražala tudi v njegovem duhovno-pastoralnem delu: enako pomembno kot skrb za blagor duš je zanj bilo tudi beleženje sočasnih dogodkov, ki so zaznamovali dušnopastirsko delovanje. Ko je bil v letih 1650–51 šolski prefekt v Ljubljanskem jezuitskem kolegiju, je začel pisati dnevnik *Diarium prefecturae scholarum* in mu dodal še popis dogodkov iz preteklih let: *Collectanea ex annis praeteritis spectantia ad gymnasii Labacensis historiam*, 1602–1638.⁵⁹ Začel je pisati tudi kongregacijsko knjigo *Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae in Coelos Assumptae*.⁶⁰ V času svoje dekanske službe je nekaj časa pisal zapiski kapitelskih sej ter delal izvlečke iz kapitelskih protokolov, iz različnih spisov je zbiral in zapisoval pravila in pravice stolnega dekana⁶¹ in napisal nekakšen pravilnik o obhajanju cerkvenih praznikov.⁶² Del svojega arhidiakonskega delovanja v Ribnici je opisal v dnevniku (*Ad archidiaconatum spectantia*), ki ga je vodil od 3. decembra 1669, vanj pa so zajeti dogodki vse do leta 1676.⁶³

Schönleben je umrl 15. oktobra 1681 v Ljubljani, kjer je pokopan v jezuitski cerkvi sv. Jakoba, pod oltarjem sv. Križa.⁶⁴ Vse premoženje, knjižnico in rokopisno zapuščino je zapustil jezuitom, volila pa sorodnikom. Ko je leta 1774 zgorel ljubljanski jezuitski kolegij,⁶⁵ je zgorela tudi velika večina Schönlebnove zapuščine, ohranili pa so se tisti rokopisni zgodovinski zapiski, ki jih je hranil arhiv deželnih stanov. Schönlebnove rokopisne zapiske danes hranijo Arhiv Republike Slovenije, Avstrijska narodna knjižnica, Avstrijski državni arhiv, Univerzitetna knjižnica v Gradcu in Metropolitanska knjižnica v Zagrebu.

VPLIV JEZUITSKEGA DUHOVNO-GEOGRAFSKEGA PROSTORA NA SCHÖNLEBNOVO ŽIVLJENJE IN OPUS

Prva jezuitska komponenta pri usmerjanju Schönlebnovega zornega kota in njegovih zanimanj je bila jezuitska gimnazija v Ljubljani. Področja nižjega šolstva (»studia inferiora«) je urejal osnovni pravni dokument jezuitskega reda – *Konstitucije* (*Constitutiones Societatis Iesu*, 1558), podrobneje pa še *Pravilo in uredba študijev* (*Ratio atque institutio studiorum*, 1599), v katerem je bil natančno določen obseg snovi za vsak razred posebej, določena je bila tudi litera-

⁵³ Ker je bil Schönleben pri kritiziranju nasprotnikov preveč neposreden, sta se obe knjigi leta znašli na *Indeksu prepovedanih knjig* (Miklavčič, *Johann Ludwig Schoenleben*, str. 229; Smolik, *Pridigar, mariolog*, str. 410).

⁵⁴ Zani, *Memorie, imprese*, str. 181r–182r.

⁵⁵ Breznik, *Literarna tradicija*, str. 173.

⁵⁶ Dular, *Živeti od knjig*, str. 91–92.

⁵⁷ SK, rokopis št. 64.

⁵⁸ ARS, SI AS 730, fasc. 75.

⁵⁹ ARS, SI AS 1073, I/31r.

⁶⁰ ARS, SI AS 1073, I/51r.

⁶¹ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 250/11, 364.

⁶² NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 248/3: Ordo missarum et vesperarum solennium.

⁶³ ARS, SI AS 1001.

⁶⁴ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 313–314.

⁶⁵ Dolar, *Med koncem in začetkom*, str. 16.

tura. Po osvojenih slovničnih zakonitostih latinščine in grščine se je znanje pridobivalo na osnovi branja priznanih latinskih in grških avtorjev, ki so bili vzor dobrega jezika in izjemnega retoričnega stila (Cicero, Ovidij, Katul, Tibul, Propertij, Vergilij, Horacij, Cezar, Salustij, Livij, Kurcij, Ciprijan; Krizostom, Ezop, Ksenofon, Platon, Plutarh, Bazilij, Demosten, Tukidid, Homer, Heziod, Pindar, Gregor Nazianski idr.). V zadnjih treh letnikih študija so se učili metriko, retorična pravila in se tudi v praksi vadili v govorništvu.⁶⁶ Jezuiti so pri dijakih spodbujali Marijino česčenje, zato so v kolegijih in v šolah nastajale različne Marijine kongregacije. V Ljubljani sta se iz prvotne kongregacije Marije Vnebovzete pozneje razvili še kongregacija Brezmadežne Matere Božje in pozneje še Marije, kraljice angelov varuhov.⁶⁷ Tako kot drugod pa so jezuiti tudi v Ljubljani spodbujali bratovščine, poudarjali so česčenje sv. Rešnjega Telesa, procesije ter razne pobožnosti (npr. 40-urno česčenje pred začetkom posta) in romanja.⁶⁸

Odločilno vlogo pri formaciji Schönlebnove osebnosti je imel natančno razdelan potek redovne formacije bodočih jezuitov. *Konstitucije* so natančno predpisovale način vstopa v red in določale številne eksamne oziroma izpite, ki so kandidate in izpraševalce prepričali o trdnosti odločitve. Prav tako so podrobno predpisovale tudi študijsko pot bodočih jezuitov. Trdnost odločitve se je preizkušala še z mesečnimi duhovnimi vajami, s hišnimi opravili, s služenjem bolnim, ostarelim in drugim pomoči potrebnim, z romanji, učenjem krščanskega nauka, v tretji probaciji tudi s spovedovanjem, pridiganjem in misijoni.⁶⁹ *Konstitucije* zahtevajo zaobljubo pokorščine, uboštva ter čistosti in za profese⁷⁰ tudi pokorščine papežu. Kandidati oziroma člani morajo pred dokončno zavezo redu opraviti tri probacije, prva je preizkus pred samim vstopom v red, druga probacija je noviciat, ki traja dve leti (ob koncu noviciata kandidati opravijo prve, preproste zaobljube pokorščine, uboštva in čistosti), tretja probacija pa je pred zadnjimi, večnimi zaobljubami redu. Pri jezuitih duhovnikih je to po končanem študiju filozofije in teologije, po opravljeni pastoralni in študijski praksi ter po posvetitvi v duhovnika. Pri jezuitskih redovnih bratih je potek probacij in zaobljub krajši in enostavnejši.⁷¹

Natančno določen potek šolanja in formacije kandidatom in članom nudi občutek varnosti in nespremenljivosti ne glede na kraj bivanja, nenehno menjavanje kolegijev in poslanstev pa jih med drugim pripravlja na poslušno predanost redovnim

predstojnikom. Posebnost jezuitske formacije je, da se vsi kandidati preizkusijo v vseh nalogah (vsi morajo biti v času formacije primerni za vse naloge), šele pozneje pa se jih usmeri na ožje področje. Za izpoved večnih zaobljub redu je zrel, kdor se je tako duhovno kot tudi sicer zmožen odpovedati samemu sebi, in kdor kljub selitvam in različnim nalogam zmore ohraniti v sebi notranji mir. Duhovno se odpovedati samemu sebi pomeni odmreti slabim nagnjenjem in grehu, dati svoje osebne želje ter zanimanja na stran in brezpogojno slediti glavnemu cilju jezuitskega reda: »vse za večjo čast božjo« (»Omnia ad maiorem Dei gloriam«), kar v praksi pomeni: obrambo ter širjenje vere in napredek duš v krščanskem življenju ter nauku.

Takšen je bil duhovni in kulturni prostor jezuitov, ki je zaradi natančno določenega poteka redovne formacije in nedvoumnih pravil omogočal mednarodni pretok članov in pripravnikov reda: prehajanje iz kraja v kraj in tako nadnacionalno enotnost jezuitskega mednarodnega geografskega prostora. Nadnacionalno enotnost je pomagala izoblikovati latinščina kot uradni jezik jezuitskega reda. Kljub raznolikosti okolij so bili cilji jezuitskega pastoralnega in vzgojnega delovanja v svojem bistvu povsod enaki, v podrobnostih pa so bili prilagojeni posameznemu okolju. Prav ta uniformiranost je olajševala mobilnost jezuitov, urejala skupno življenje v kolegijih in poenostavljala delovanje jezuitskega nižjega in višjega šolstva. Jezuitske gimnazije so predstavljale pomemben povezovalni moment ožjih geografskih prostorov na lokalni ravni; jezuitske višje šole in univerze pa so bile dejavnik povezovanja širših in bolj raznolikih, mednarodnih geografskih prostorov.

Schönleben je uspešno opravil pot jezuitske formacije vse do tretje probacije (1649/50), težave v njegovem redovnem poklicu so se začele po službovanju v Ljubljani (po letu 1651). Zaradi Schönlebnovih osebnih dvomov in želje po odpustu iz reda⁷² so bile maja 1652 njegove večne zaobljube preložene.⁷³ Križ je za nekaj časa na videz sicer uspešno prebrodil,⁷⁴ vendar pa je že čez dobro leto, septembra 1653, dokončno zapustil jezuitski red.⁷⁵ V času svojega šolanja in jezuitske formacije je živel v različnih kolegijih in krajih Avstrijske jezuitske province, ki je v njegovem času obsegala območje današnje Srednje in deloma Jugovzhodne Evrope od Passaua do Sedmograške v današnji Romuniji in od današnje Slovaške do Jadranske obale.⁷⁶ Kronološko gledano se je Schönlebnov jezuitski zemljevid začel in nehal risati na Dunaju (Dunaj, Leoben, Gradec, Krems, Gradec, Linz,

⁶⁶ Dolinar, *Das Jesuitenkolleg*, str. 49–50.

⁶⁷ Bizant, *Marijine kongregacije*, str. 137–139, 142–147.

⁶⁸ Dolinar, *Das Jesuitenkolleg*, str. 77–79.

⁶⁹ Prim. *Konstitucije*, str. 75–187.

⁷⁰ Profesi so jezuitski duhovniki, ki imajo štiri slovesne zaobljube, poleg zaobljub čistosti, uboštva in pokorščine še četrto zaobljubo pokorščine papežu.

⁷¹ *Konstitucije*, str. 151–160.

⁷² ARSI, Austr. 6, str. 110v, 114r.

⁷³ Arhiv SBL, Janez Ludvik Schönleben: prepis pisma arhivarja p. Teschitela z dne 14. 1. 1956.

⁷⁴ ARSI, Austr. 6, str. 119r–v.

⁷⁵ ARSI, Austr. 6, str. 179r.

⁷⁶ Drobesh, Tropper, *Die Jesuiten in Innerösterreich*, zemljevid na notranji strani platnic.

Passau, Gradec, Dunaj, Judenburg, Ljubljana, Gradec, Linz, Dunaj). Svojo jezuitsko pot pa je dejansko začel že Ljubljani in jo tukaj tudi zaključil: pred odhodom na študij v Padovo se je namreč na kratko ustavil tudi v rojstnem kraju. Zastavlja se vprašanje, ali je bil nemara vzrok njegove osebne krize v tem, da ga je vrnitev v domači kraj (v letih 1650/51) omajala v trdnosti njegove odločitve ter v njem vzbudila hrepenenje po domačem okolju, stalnosti in nepreklicno željo po avtonomnem znanstvenem udejstvovanju na teološkem (mariološkem) in zgodovinskem področju, ki se je v njem vzbudilo med samo redovno formacijo. Morda je bila razlog za odhod iz reda njegova želja po dokončanju teološkega študija na nejezuitski univerzi. Nedvomno je tudi, da je v njegovi osebnosti prevladovala želja po svobodi in avtonomnem odločanju o poteku lastne življenjske poti. Ne glede na to, kaj je bilo v ozadju Schönlebnove želje po odhodu iz reda, je več kot očitno, da je Schönleben med šolanjem in formacijo ponotranjil jezuitski duhovni ter kulturni prostor in mu ostal zvest tudi po odhodu iz reda ter vrnitvi na Kranjsko. Močno težnjo k vrnitvi v domači geografski prostor potrjujejo tudi navedbe, da naj bi zavrnil ponujeno teološko stolicu na Univerzi v Padovi.⁷⁷

Ujemanje pravil redovne formacije, ki jih prinašajo *Konstitucije* in *Pravilo in uredba študijev*, s Schönlebnovimi interesnimi področji in razvitimi talenti je nadvse presenetljivo. Govorne vaje in govori, ki jih je Schönleben moral napisati po programu, kot ga je predvidevalo *Pravilo*,⁷⁸ so mu pomagale prebuditi zanimanje za govornišvo, prepoznati talent, in ga spodbuditi h govorniškem razvoju in iz sebe narediti priznanega pridigarja. Nekaj izmed njegovih zgodnjih govorov je bilo tudi natisnjenih, toda večina se jih ni ohranila. Najpomembnejši med ohranjenimi so njegovi dunajski govori,⁷⁹ med katerimi zavzema osrednje mesto govor na čast Devici Mariji (*Panegyricus Magnae Matri Virgini sine macula originali conceptae*), ki je bil leta 1649 natisnjen kot dodatek h knjigi *Campus liliorum*, pozneje pa ponatisnjen v zbirki pridig *Horae subsecivae dominicales*.⁸⁰ Schönleben ga je govoril v letu posvetitve dunajske Univerze Brezmadežni Materi Božji leta 1649, do katere je prišlo na spodbudo cesarja Ferdinanda III.⁸¹ Priložnost za slovesne nagovore so bila tudi imenovanja v nazive, pridobljene na univerzi (bakalaver, licenciat, magister, doktor). Vsa napredovanja pri jezuitih so

Naslovna stran Schönlebnovega panegirika
Brezmadežni Mariji, 1649 (*Campus liliorum*, 1649:
Bayerische Staatsbibliothek digital:
<http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10522731.html>, ogled 12. 5. 2015).

namreč imela natančno predpisane načine promoviranja in način obhajanja teh slovesnosti. Schönleben je napisal osem tovrstnih priložnostnih govorov, ohranili pa so se le naslovi.⁸²

Jezuiti so veliko pozornost posvečali tudi spominu na ustanovitelje in dobrotnike kolegijev. Zanje so darovali maše, jih ob obiskih v kolegijih počastili z govori, recitacijami ali pa jim posvetili dramo. Ob smrti so se dobrotnikom ali pa sorodnikom dobrotnikov poklonili s pogrebnimi govori in svečanimi pogrebnimi slovesnostmi.⁸³ V Schönlebnovem primeru so takšne priložnosti bile način navezovanja stikov s plemiškimi rodbinami in tudi s habsburško vladarsko rodbino. Prvi takšen posredni stik s Habsburžani je bil obisk nadvojvode Leopolda z ženo leta 1636 ob prazniku sv. Ane v kolegiju sv. Ane na Dunaju.⁸⁴ Schönleben je bil takrat novic. Med dobrotniki tega kolegija se istega leta omenja tudi Michael von Althan, ki ga omenjam zato, ker je Schönleben pozneje na čast njegovemu umrlemu sinu imel po-

⁷⁷ Zani, *Memorie, imprese*, str. 181v; Richter, *Ein Beytrag*, str. 315.

⁷⁸ V času naziva magistra: po končanem študiju filozofije do začetka študija teologije je moral vsak jezuitski pripravniki napisati eno dramo, vsako leto pa vsaj en latinski govor.

⁷⁹ Schönleben, *Horae subsecivae dominicales, Pars II.*, str. 423–480.

⁸⁰ Schönleben, *Horae subsecivae dominicales, Pars II.*, str. 424–433.

⁸¹ AUW, AT-UAW/CA 1.0.71: Eid auf die Unbefleckte Empfängnis Mariens, 9. 4. 1649.

⁸² Valvasor, *Die Ehre*, 2. zv., 6. knj., str. 355; Zani, *Memorie, imprese*, str. 182r–v.

⁸³ *Konstitucije*, str. 112–113.

⁸⁴ ÖNB, Cod. 12218 Han, str. 172r.

grebni govor: *Lacrumae piis manibus illustrissimi adolescentis Joannis Michaelis Adami Baptistae, comitis ab Althan* (1648). Ko je 1643/44 deloval v Linzu, se je srečal z grofom Johannom Richardom Starhembergom, ki je plačal premijo za (domnevno) njegovo dramo *Julian Apostata*.⁸⁵ V času svoje notarske službe je v letu posvetitve dunajske univerze Brezmadežni Mariji (1649) verjetno prišel v stik s cesarjem Ferdinandom III., saj je (kot je bilo že navedeno zgoraj) tudi sam napisal govor za to priložnost. V Ljubljani je navezal prijateljske stike z Volfom Engelbertom Auerspergom, posvetil mu je tudi svojo dramo *Haeresis fulminata*.⁸⁶

Jedrni del jezuitskih kolegijev so bile knjižnice, kjer so dijaki lahko prebirali obvezno in dodatno literaturo, ki pa je bila skrbno izbrana in prečiščena slabih zgledov.⁸⁷ Poudarek na ponavljanju in poglobljanju snovi je jezuitske gojence spodbujal k individualnemu študiju in prebujanju lastnih interesov. Tudi Schönleben je v svojem jezuitskem obdobju veliko časa preživel v knjižnicah. To potrjuje tudi pismo jezuitskega generala provincialu avstrijske province po Schönlebnovem izstopu iz reda, v katerem provinci alu piše, da ga je Schönleben prosil za zapiske, ki jih je pripravil v času delovanja v redu.⁸⁸ Schönlebnovo uporabo jezuitskih (ter tudi drugih) arhivov in knjižnic potrjujejo tudi navedbe virov v njegovih tiskanih in rokopisnih delih.

Jezuitsko šolstvo je imelo za enega izmed pomembnih ciljev naučiti svoje dijake lepega in pravičnega izražanja in nastopanja pred večjim številom ljudi.⁸⁹ To so spodbujali z recitacijami, disputacijami in prirejanjem dramskih iger, tako pa so v kolegij privabili vplivne in vodilne ljudi mesta ali dežele, kjer je deloval kolegij. K dramskemu ustvarjanju je bil Schönleben po do sedaj znanih podatkih pritegnjen dvakrat, in sicer v času svojega poučevanja retorike v jezuitskem kolegiju v Linzu (1643/44), ko naj bi v septembru pripravil uprizoritev drame *Julian Apostata*, ter v času svojega delovanja v Ljubljani, ko je 1651 napisal dramo *Haeresis fulminata*.⁹⁰

Schönleben je z jezuiti kljub izstopu iz reda vedno ostal tesno povezan: jezuitska miselnost in disciplina sta ga spremljali vse življenje. Ohranjal je prijateljske stike z nekaterimi jezuitskimi patri, ne le iz ljubljanskega, temveč tudi iz drugih kolegijev Avstrijske jezuitske province (npr. s sonarodnjaki p. Frančiškom Harrerjem, p. Janezom Šego, p. Matijem Bastijančičem, p. Mihaelom Šterom in p. Jakobom Škerlom ter med drugim tudi s p. Joannesom Bertholdom, doma

iz Trenta). V času svojega delovanja v Ljubljani je velikokrat maševal in pridigal v jezuitskem kolegiju. Schönlebnove besede, ki jih je zapisal o jezuitih v svoji oporoki, zanj povsem držijo: »Kar imam, imam po njih; kar vem, vem po njih.«⁹¹

SCHÖNLEBNOVA VPETOST V ŠIRŠI EVROPSKI PROSTOR

Prestopiti meje rodnega mesta in domače dežele Kranjske mu je uspelo predvsem zaradi vstopa v jezuitski red. Očetova finančna pomoč ga je pospremila do doktorata iz teologije v Padovi in mu omogočila študijsko bivanje in delo v tamkajšnjih knjižnicah in arhivih. Preko jezuitov je prišel v stik s širokim krogom ljudi različnih narodnosti, interesov in tudi značajev. Stiki seveda niso bili omejeni zgolj na člane jezuitskega reda, ampak precej širši, ohranila so se Schönlebnova pisma (ali deloma celo obojestranska korespondenca) škofoma Buchheimu⁹² in Rabatti,⁹³ generalnemu vikarju Filipu Terpinu,⁹⁴ deželnemu glavarju Volfu Engelbertu Auerspergu,⁹⁵ pismu Petru Lambecku, dvornemu knjižničarju na Dunaju,⁹⁶ opatu Albertu v benediktinskem samostanu v Šentpavlu,⁹⁷ iz ribniškega obdobja tudi prepisi pisem dunajskemu nunciju ter druga pisma.⁹⁸ Če sodimo po odgovorih jezuitskih generalov Gotifredija in Nickla, si je moral Schönleben dopisovati vsaj z njima, najverjetneje pa tudi s takratnim provincialom Avstrijske province, Trinckellijem.⁹⁹ V povezavi z oporoko škofa Buchheima se je ohranila korespondenca s cesarjem Leopoldom I.;¹⁰⁰ zdi se, da se je nanj Schönleben osebno obrnil tudi v zvezi z imenovanjem za župnika v Ribnici.¹⁰¹ Na njegova široko razpredena osebna poznanstva je mogoče sklepati tudi iz nekaterih naslovov in posvetil njegovih del. Iz zadnjih let njegovega življenja se je ohranila korespondenca s Ferdinandom Bonaventuro I., grofom Harrachom, ki je bil v diplomatski službi cesarja Leopolda I. in je pri njem užival veliko zaupanje.¹⁰²

⁹¹ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 313/2a (11. točka): »Quidquid enim habeo, per illos habeo, quidquid scio, per illos scio.«

⁹² NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 39/23, 86/38, 109/54, 138/10, 141/14.

⁹³ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 89/35, 93/79, 82; 97/2; 107/3; 138/10, 14; 142/21; NŠAL 1, fasc. 12/9.

⁹⁴ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 78/2, 80/23, 87/42, 89/35, 93/79, 138/10, 175/25.

⁹⁵ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 38/14, 39/23, 56/30.

⁹⁶ ÖNB, Cod. 9714 Han, str. 165r.

⁹⁷ Radics, *Der krainische Historiograph*, str. 71–72.

⁹⁸ ARS, SI AS 1001: Ad archidiaconatum spectantia.

⁹⁹ ARSI, Austr. 6, str. 110v, 114r, 119r–v, 133r, 179r, 190r.

¹⁰⁰ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 56/30, 138/10, 183/24; NŠAL 1, fasc. 12/9.

¹⁰¹ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 97/2: ».../ cum recenter a sua maiestate Caesarea in subsidium honestae et personae meae congruentis sustentationis petierim /.../«.

¹⁰² OeStA, AVA, AT-OeStA/AVA FA Harrach Fam. in spec 299.24.

⁸⁵ Fröhler, *Zur Schauspieltätigkeit*, str. 239.

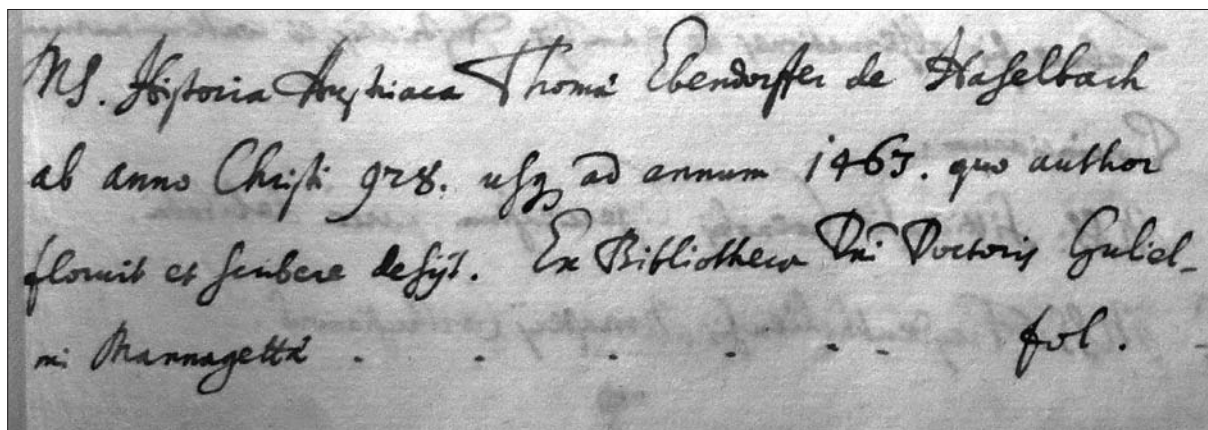
⁸⁶ OeStA, HHSStA, AT-OeStA/HHSStA SB Auersperg XXVII, 25, str. 1r.

⁸⁷ Ciperle, *Jezuitski učni program*, str. 167–168.

⁸⁸ ARSI, Austr. 6, str. 190r.

⁸⁹ Vidmar, *Nastajanje novoveške*, str. 170–171.

⁹⁰ Fröhler, *Zur Schauspieltätigkeit*, str. 239; *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 171.

Izsek iz rokopisne predloge spisa *Carniolia antiqua et nova*, in sicer iz popisa rokopisnih virov omenjenega spisa (*ARS, SIAS 1073, I/49r, str. 9r*).

Morda je prav Harrach odigral vlogo posrednika pri povabilu Schönlebnu za službo dvornega knjižničarja cesarja Leopolda I. leta 1676. Na podlagi zapisov v *Acta Sanctorum* je mogoče sklepati, da so Schönlebnova poznanstva segala vse do Antwerpna, o svetnikih z območja Kranjske si je namreč dopisoval tudi z jezuitom – bolandistom Danielom Papebrochom.¹⁰³ V literaturi se omenja tudi povabilo za škofijskega knjižničarja pri salzburškem nadškofu Maksimilijanu Gandolfu Khünburgu.¹⁰⁴ Schönlebnove prijateljske stike z nadškofom Khünburgom potrjuje tudi njegov govor *Trias colosseae honoris celsissimi principis Maximiliani Gandolphi ex comitibus a Khüenburg, archiepiscopi Salisburgensis* (1668).¹⁰⁵

V Schönlebnovih marioloških delih so se ohranila dragocena posredna pričevanja o korespondenčnih stikih z nekaterimi vodilnimi mariologi njegovega časa, v delu *Vera ac sincera sententia* omenja Petra de Alva et Astorga in Hypolita Marraccija.¹⁰⁶ Širši evropski javnosti je Schönleben poznan zlasti po svojih marioloških delih, v katerih se je uveljavil kot zagovornik teze o Marijinem brezmadežnem spočetju, ki je bila v obliki dogme sprejeta šele 173 let po njegovi smrti. Ravno knjigi, v katerih je najbolj prepričljivo predstavil razloge za razglasitev dogme, *Vera ac sincera sententia* (1668, 1670) in *Palma virginea* (1671), sta bili zaradi polemičnega in ostrega nastopa proti nasprotnikom uvrščeni na *Indeks prepovedanih knjig*, prva leta 1677, druga 1679. S seznama sta bili umaknjeni šele leta 1900.¹⁰⁷ Ta ukrep mu je nedvomno onemogočil še večjo prepoznavnost in odmevnost. Pač pa je bil ravno zaradi svojih prizadevanj za razglasitev dogme o Marijinem brezmadežnem spočetju

sprejet kot častni član v bolonjsko »Academia gelatorum«, in sicer najverjetneje leta 1670, pod oznako »Il ritirato« (»umaknjen«, »samotar«).¹⁰⁸ Kot je mogoče razbrati iz posvetila drugega zvezka Schönlebnovih postnih pridig, je imel največ zaslug za sprejem teolog Simon Santagata.¹⁰⁹ Kot je izpričal v posvetilu drugega zvezka latinskih postnih pridig, si je za svoj simbol izbral tamarisko. Na njegovem emblemu je upodobljen grm tamariske, prenesen v klet, z napisom: »servat translata virorem«, kar v prevodu pomeni: »presajena naj ohrani življenjsko moč«. ¹¹⁰ Neizbrisen pečat je v evropskem prostoru dal tudi s svojimi genealoškimi deli o habsburški vladarski hiši. Kot pomemben vir so ga citirali številni poznejši habsburški genealogi, npr. nemški zgodovinar in lingvist Joannes Georg Eccardus, ki je napisal delo *Origines Austriacae* (1721).¹¹¹

Iz naslovov in marginalij njegovih del je mogoče razbrati, da je delal v številnih knjižnicah in arhivih ali pa imel vsaj občasne pisne stike s tamkajšnjimi knjižničarji. Na Dunaju je študiral v knjižnici jezuitskega kolegija in v univerzitetni knjižnici, deloma je poznal tudi gradivo knjižnice cistercijanskega samostana v Heiligenkreuzu (Wienerwald) in morda tudi cistercijanskega samostana Lilienfeld blizu St. Pöltna.¹¹² Zanimiva je ugotovitev, da si je Schönleben izposojal tudi rokopise in knjige iz knjižnice dunajskega dvornega zdravnika Joannesa Guilielma

¹⁰⁸ Miklavčič, *Schönleben, Janez Ludvik*, str. 238.

¹⁰⁹ Schönleben, *Tractatus geminus*, 2. del: »Epistola dedicatoria«.

¹¹⁰ Zani, *Memorie, impresse*, str. 181r; Schönleben, *Tractatus geminus*, 2. del, »Epistola dedicatoria«, 3. str.: »Mihi maximopere in hac sylva placent omnia, illud potissimum iuvat, quod gratiosis suffragiis vestris inter cedros et platanos, inter lauros et oleas, etiam locus sit humili myricae. Est mea populeis parva myrica comis (Mantuan.). Quae studiose enititur, ut in vestram sylvam servet translata virorem: et dum se condit inter obscura receptacula, sibi proportionatos erumpat in flores, si non fructus.«

¹¹¹ ÖNB, Cod. 8351 Han, str. 1.

¹¹² Kögl, *Leben und Werk*, str. 78.

¹⁰³ *Acta sanctorum octobris*, 3. zv., str. 12–18; Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, str. 187–188.

¹⁰⁴ Radics, *Der krainische Historiograph*, str. 32.

¹⁰⁵ Valvasor, *Die Ebre*, 2. zv., 6. knj., str. 355.

¹⁰⁶ Miklavčič, *Johann Ludwig Schoenleben*, str. 227.

¹⁰⁷ Miklavčič, *Johann Ludwig Schoenleben*, str. 232; Smolik, *Pridigar, mariolog*, str. 410; Vidmar, *Prepovedane knjige*, str. 247.

Mannagetta.¹¹³ Prepričana sem, da je možnost študija v knjižnicah izkoristil ne le na Dunaju, ampak tudi v drugih kolegijih, v katere je prišel v času svoje redovne formacije. Gotovo je marljivo izčrpal gradivo univerzitetne knjižnice in arhiva (matrike) v Padovi.¹¹⁴ Iz njegovih tiskanih in rokopisnih genealogij ter genealoških zapiskov je razvidno, da je uporabljal tudi knjižnice in arhive kranjskih samostanov, in sicer v Stični, Kostanjevici, Pleterjah, Mekinjah, Bistri in Žičah, ter tudi gradivo ribniške župnije in njenih podružnic.¹¹⁵ Zaradi nadnacionalne urejenosti redov, v čigar lasti so bili navedeni samostani, je jasno, da je tudi v teh prihajal v stik z gradivom širšega evropskega kulturnega in geografskega prostora. Bogat vir informacij mu je predstavljala tudi knjižnica Wolfa Auersperga, ki jo je več let urejal (gotovo v letih 1655–1663).¹¹⁶ Enako velja za knjižnico ljubljanskih škofov v Gornjem Gradu, ki jo na več mestih omenja kot vir,¹¹⁷ znano pa je tudi, da si je iz nje izposojal knjige.¹¹⁸ V času dekanske službe je s pridom uporabljal gradivo kapiteljskega arhiva v Ljubljani.¹¹⁹ Po očetovi zaslugi je imel dostop do podatkov arhiva ljubljanske mestne uprave, preko vplivnih poznanstev pa tudi do arhiva kranjskih deželnih stanov.¹²⁰

Ohranjena korespondenca priča, da je veliko gradiva dobil tudi z dopisovanjem s člani različnih rodbin in s samostanskimi predstojniki. V Arhivu Republike Slovenije in v Avstrijski narodni knjižnici so se ohranili njegovi dopisi plemstvu in duhovščini s prošnjo za posredovanje gradiva iz njihovih družinskih, samostanskih ter župnijskih arhivov in navodila oziroma pravila za izpisovanje podatkov.¹²¹

SKLEP

Janez Ludvik Schönleben je zanimiva osebnost tako z biografskega gledišča kakor tudi zaradi obsežnega in vsebinsko zelo raznolikega opusa. Raziskovanje njegove biografije nam razjasni glavne življenjske prelomnice, pomaga nam razložiti širino njegovih zanimanj in ovrednotiti njegovo pisno zapuščino. Na Schönlebnu je odločilno vplivala navezanost na domači kranjski oziroma slovenski prostor, ki mu jo je

privzgojila družina. Oče je z delovanjem v ljubljanski mestni upravi, z rezbarskim delom, ki ga je opravljal v dobrobit mesta, in zanimanjem za preteklost kranjskega glavnega mesta bil sinu zgled dejavne ljubezni do rodnega mesta in dežele. Po materi mu je bila v zibelko položena ljubezen do slovenščine.

S šolanjem na jezuitski gimnaziji v Ljubljani se je njegov miselni in kulturni prostor začel širiti, v geografskem smislu pa je do večje razširitve prišlo po njegovem vstopu v jezuitski red. Jezuitski geografski prostor je bil izrazito mednarodni že z vidika posameznih redovnih provinc, v svetovnem merilu je bila širina jezuitskega geografskega prostora že skoraj nepredstavljiva. Za delovanje reda je bila zato nujna nadnacionalna ureditev, ki je bila potrebna tudi zaradi velike fluidnosti jezuitskih članov in pripravnikov znotraj meja provinc, v nekaterih primerih pa tudi med različnimi provincami. Jezuiti so bili na neki način hkrati doma povsod in nikjer, njihov dom je bil svet. Schönleben je v času svojega šolanja in osemnajstletne redovne formacije petnajstkrat zamenjal kolegij (Dunaj, Leoben, Gradec, Krems, Gradec, Linz, Passau, Gradec, Dunaj, Judenburg, Ljubljana, Gradec, Linz, Dunaj). Zdi se, da so bili želja po dokončanju teološkega študija na nejezuitski univerzi, želja po vrnitvi na Kranjsko in Schönlebnova težnja po avtonomnem znanstvenem delovanju na mariološkem ter zgodovinskem področju glavni razlogi, da je septembra 1653 odšel iz reda. Schönleben je po duši vedno ostal jezuit in bil z jezuiti v Ljubljani ter v širšem avstrijskem prostoru ves čas tesno povezan. V oporoki je o njih zapisal, da je vse, kar ima in ve, prejel od njih.

Da je bila ljubezen do domačega prostora v njem neizmenna, priča tudi njegova padovanska epizoda. Po opravljenem doktoratu iz teologije v Padovi naj bi mu bila ponujena teološka stolica na Univerzi, vendar pa jo je zavrnil in se raje vrnil v Ljubljano, kjer je pozneje zasedel mesto stolnega dekana. Vrnitev v Ljubljano leta 1654 je pomenila dokončno slovo širokemu evropskemu geografskemu prostoru in fizično vrnitev v domači geografski prostor. V času opravljanja dekanske službe so se občasno sicer pojavljale želje po vrnitvi v mednarodni evropski prostor (njegove prošnje za odpust iz ljubljanske škofije), vendar pa niso nikoli prevladale. Tudi ko je po imenovanju za dolenskega arhidiakona in ribniškega župnika dejansko zapustil Ljubljano, se je pogosto vračal nazaj in se nato odpovedal tej službi, da se je lahko dokončno vrnil v domači kraj in dokončal začete zgodovinske spise. Vendar pa Schönlebnova odpoved mednarodnemu geografskemu prostoru v fizičnem smislu ne pomeni prekinitve stikov z evropskih duhovnim in kulturnim mednarodnim prostorom. Z njim je ostajal povezan preko pisemskih stikov z različnimi ljudmi, z branjem starejših in sočasnih marioloških, pridigarskih, zgodovinskih in genealoških del ter tudi po svojih natisnjenih delih,

¹¹³ ARS, SI AS 1073, I/49r, str. 9r; I/50r, str. 24; Schönleben, *Horae subsecivae dominicales*, 2. del, str. 458–462.

¹¹⁴ OeStA, HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 12, npr. str. 37v, 41v, 65v.

¹¹⁵ Npr.: ARS, SI AS 1073, I/42r; ÖNB, Cod. 15300 Han; OeStA, HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 12.

¹¹⁶ Schönleben, *Carniolia antiqua et nova* (»Syllabus MSS«); Žargi, *Auerspergov knežji dvorec*, str. 285–286; Južnič, *Koper-nik v Turjaški*, str. 11, 22.

¹¹⁷ Npr.: ÖNB, Cod. 15300 Han.

¹¹⁸ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 96/14, 97/22.

¹¹⁹ Npr.: NŠAL, KAL, Zapiski sej 1621–1658; NŠAL 100, KAL fasc. 250/11, 364.

¹²⁰ Schönleben, *Carniolia antiqua et nova* (»Syllabus MSS«).

¹²¹ ARS, SI AS 1073, I/42r, str. 26d, 26e; ÖNB, Cod. 8351 Han, str. 174r–177v.

ki so naletela na širši odmev, zlasti to velja za njegovo genealogijo habsburške vladarske hiše (*Dissertatio polemica*), njegovo najpomembnejše zgodovinsko delo *Carniolia antiqua et nova* in njegova mariološka dela, zaradi katerih je bil sprejet v bolonjsko »Academia gelatorum«.

Schönlebnovo zunanjo afirmacijo kranjstva in slovenstva najmočneje predstavlja njegova priredba lekcionarja *Evangelia inu lystuvi*, ki skupaj s Čandik-Hrenovo izdajo lekcionarja predstavlja podstavo za nadaljnjo dolgo tradicijo izdajanja *Evangelijev in listov*. Ljubezen do rodne dežele je mogoče razbrati tudi iz predgovorov k njegovim zbirkam pridig. Globoko osebno naklonjenost Kranjski dokazuje tudi njegovo marljivo ukvarjanje z njeno preteklostjo in prizadevanje, da bi napisal njeno celostno zgodovino od začetkov sveta pa vse do svoje sodobnosti. Njegove širokopotezne načrte je prehitela smrt, je pa z zbranim rokopisnim zgodovinskim in genealoškim gradivom vplival na naslednike, zlasti na Janeza Vajkarda Valvasorja in Janeza Gregorja Dolničarja.

VIRI IN LITERATURA

ROKOPIŠNI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije (Ljubljana):
SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, 1492–1747.
SI AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, 1406–1898.
SI AS 730, Gospodstvo Dol, 1477–1875.
SI AS 1001, Schönleben Janez Ludvik, 1659–1731.
SI AS 1065, Zbirka doktorskih in babiških diplom, 1626–1905.
SI AS 1073, Zbirka rokopisov, 13. stol.–1941.

ARSI – Archivum Romanum Societatis Iesu (Rim):
Provincia Austriae.

Arhiv SBL – Arhiv Slovenskega biografskega leksikona (ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino): mapa Janez Ludvik Schönleben.

AUW – Archiv der Universität Wien (Dunaj):
Philosophische Fakultät (gradivo Filozofske fakultete).

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana (Ljubljana):
NŠAL 1, ŠAL 1 – najstarejše gradivo Škofijskega arhiva v Ljubljani.
NŠAL 100, Kapiteljski arhiv.
NŠAL 101, Zbirka listin.
ŽA: Župnijski arhiv (Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige).

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica (Ljubljana):
Rokopisna zbirka in zbirka redkih tiskov: Ms. 1044.

OeStA – Österreichisches Staatsarchiv (Dunaj):
HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Familien (Herrschafts-) Archiv Auersperg 1430–1940 (I Familie).
AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv: Familienarchiv Harrach (ok. 1548 – ok. 1970).

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek (Dunaj):
Cod. 9714 Han; Cod. 8351 Han; Cod. 12218 Han; Cod. 15300 Han; Cod. 15400 Han.

SK – Semeniška knjižnica (Ljubljana): rokopis št. 64
(J. L. Schönleben, *Basis ethica*, 1654).

USP – Universitas studii Paduani – Università degli Studi di Padova (Padova):
Archivio Generale di Ateneo, Archivio Antico: vol. 430; vol. 466.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana (Ljubljana):
ZAL, LJU 346, 2/32: Rokopisna knjiga meščanov.

Schönlebnova natisnjena dela:
Carniolia antiqua et nova, 1681: »Syllabus MSS«.
Fasten-Freytag und Sonntag-Predigen, 1668: »Vorspruch dess Authoris«.
Feyertäglicher Erquick-Stunden, Erster Theil, 1669, str. str. 25–105; *Anderer Theil*, str. 40–102, 173–208, 237–283, 304–322, »Zugab« (str. 1–19).
Horae subsecivae dominicales, 1676: *Pars I.: Pars hyemalis et verna*, str. 419–444; *Pars II.: Pars aestiva et autumnalis*, str. 419–480.
Tractatus II. quadragesimalis Sacra peregrinatio ad Christi servatoris sepulchrum, 1673: »Epistola dedicatoria«.

LITERATURA

Acta sanctorum octobris /.../ illustrata a Constantino Suyskeno, Cornelio Byeo, Jacobo Bueo, Josepho Ghesquiero e Societate Jesu presbiteris theologis, Tomus III., qio dies quintus, sextus et septimus continentur. Antverpiae apud Joannem Nicolaum van der Beken, 1770, str. 12–18 (Vir: Google books: https://books.google.si/books?id=kc5SCeuNHx4C&pg=PA1&dq=Acta+sanctorum+octobris+tomus+III+1770&hl=sl&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Acta%20sanctorum%20octobris%20tomus%20III%201770&f=false, ogled 31. 7. 2015).

Bizant, Milan: Marijine kongregacije v ljubljanskem jezuitskem kolegiju. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1997)* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana:

- Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province DJ, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani, 1998, str. 137–156.
- Bratož, Rajko: *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske Cerkve od začetkov do nastopa verske svobode. (Acta ecclesiastica Sloveniae 8)*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Filozofska fakulteta, 1986.
- Breznik, Anton: Literarna tradicija v »Evangelijih in listih«. *Dom in svet*, 30, 1917, str. 170–174, 225–230, 279–284.
- Ciperle, Jože: Jezuitski učni program in njihovi študiji v Ljubljani. *Jezuiti na Slovenskem*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992, str. 157–179.
- Constitutiones Societatis Iesu. Anno 1558*. Reprinted from the Original Edition with an Appendix, containing a translation, and several important documents. London: 1838 (<https://archive.org/details/constitutioness02jesugoog>, ogled 1. 9. 2014).
- Deželač Trojar, Monika: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681) v luči arhivskih virov, njegovega zgodovinskega in retoričnega opusa*. Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru: doktorska disertacija, 2015.
- Deželač Trojar, Monika: Življenje in delo Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681) v luči arhivskih virov. *Zgodovinski časopis* 69, 2015, št. 1–2, str. 58–86.
- Dolar, Jaro: Med koncem in začetkom. *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice I*. Ljubljana: NUK, 1974, str. 7–16.
- Dolar, France-Martin: *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704*. Ljubljana: doktorska disertacija, 1976.
- Drobesch, Werner in Peter G. Tropper (ur.): *Die Jesuiten in Innerösterreich – Die kulturelle und geistige Prägung einer Region im 17. und 18. Jahrhundert*. Celovec: Mohorjeva založba, 2006.
- Dular, Anja: *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrstva na Kranjskem do začetka 19. stoletja. Knjižica »Kronika«, zvezek 7*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002.
- Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. Ljubljanski sodniki in župani, 3. zv.: Župani in sodniki 1605–1650* (ur. Barbara Žabota in Damjan Hančič). Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2005.
- Fröhler, Josef: Zur Schauspieltätigkeit der Studenten am Linzer Jesuitengymnasium. *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*. Linz: Stadt Linz, Städtische Sammlungen, 1995, str. 197–270.
- Južnič, Stanislav: Kopernik v Turjaški in Licejski knjižnici. *Knjižnica*, 50, 2006, št. 1–2, str. 7–34.
- Kögl, Helmar: *Leben und Werk Johann Ludwig Schönlebens*. Wien: doktorska disertacija, 1969.
- Konstitucije Družbe Jezusove z opombami 34. generalne kongregacije in Dopolnilne določbe potrjene od iste kongregacije* (prevedla Anamarija Beniger). Ljubljana: Provincialat Slovenske province Družbe Jezusove, 2007, str. 75–187.
- Lavrič, Ana: Umetnostna dejavnost škofa Otona Friderika Buchheima v ljubljanski škofiji. *Acta historiae artis Slovenica*, 9, 2004, str. 31–69.
- Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)* (prevedla Marija Kiauta). Ljubljana: Družina, 2003.
- Miklavčič, Maks: Johann Ludwig Schönleben, ein slowenischer Mariologe. *Virgo Immaculata. Acta congressus Mariologici-Mariani Romae anno MCMLIV celebrati. Vol. XIV: De immaculata conceptione apud varias nationes*. Romae: Academia Mariana Internationalis, 1957, str. 214–241.
- Miklavčič, Maks: Schönleben, Janez Ludvik. *Slovenski biografski leksikon*, 3. knj. (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: SAZU, 1960–1971, str. 236–240.
- Miklavčič, Maks: Schönleben, Ludvik. *Slovenski biografski leksikon*, 3. knj. (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: SAZU, 1960–1971, str. 240–241.
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.
- Radics, Peter: Die Hausbibliothek der Auersperge. *Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekswissenschaft*, 1878 (Januar, Februar), str. 10–17, 50–55.
- Radics, Peter: Der krainische Historiograph Johann Ludwig Schönleben. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* (Erste Abteilung: Historischer Theil) 7, 1894, str. 1–72.
- Radics, Peter: Familien-Chroniken krainischer Adeliger im 16. und 17. Jahrhundert. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, XVI, 1903, str. 1–27, 137–152; *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* XVII, 1904, str. 3–13.
- Ratio, atque Institutio studiorum Societatis Iesu. Auctoritate Septimae Congregationis Generalis aucta*. Romae: In Collegio Romano eiusdem Societatis. Anno Domini 1616 (BSB, MDZ: <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10763777.html>, ogled 5. 2. 2014).
- Richter, Franz Xaver: Ein Beytrag zum gelehrten Österreich aus Krain. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 8. zv., 1817, str. 314–319.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, 1689, 2. zv., 6. knj., str. 353–357.
- Vidmar, Luka: Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786). *Libri prohibiti v Semenški knjižnici. Svetovne književnosti in obrobja* (ur. Marko Juvan). Zbirka *Studia Litteraria*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012, str. 233–262.

Vidmar, Tadej: *Nastajanje novoveške stopenjske šolske strukture*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2005.

Žargi, Matija: Auerspergov knežji dvorec v Ljubljani. *Theatrum vitae et mortis humanae*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 277–307.

S U M M A R Y

Spaces of Johann Ludwig Schönleben and their influence on the course of his life and creative path

Johann Ludwig Schönleben was born on 16 November 1618 in Ljubljana to a Slovenian mother and a German father. He learned Slovenian from his mother, and his father inspired him to explore the past of his home town and native land. As an active member of the city administration and a woodcarver, his father also served as a perfect example of how to actively express love for Carniola. Thus, already during his early childhood, his family impressed on him the importance and value of the local linguistic, geographic, and historical space of Ljubljana and Carniola.

He attended the Jesuit secondary school in Ljubljana from 1629/30 to 1634/35, and entered the Jesuit order on October 26th, 1635. He completed his novitiate and took his first simple vows in Vienna, after which he continued his schooling and Jesuit training at various colleges within the Austrian Jesuit Province (Vienna, Leoben, Graz, Krems, Linz, Passau, Judenburg, and Ljubljana). He stayed at some several times, but spent the most time at the Jesuit colleges in Vienna and Graz. He studied philosophy in Graz for three years (1638/39–1640/1641). He studied theology in Passau, Graz, and Vienna (1644/45–1647/48). He was ordained a priest in 1648 in Vienna, after which he taught rhetoric at the Viennese Jesuit College and worked as a notary for the Faculty of Arts during the 1648/49 academic year. After he finished his third probationary period at Judenburg, he came to Ljubljana in 1650 to work as a school prefect. In addition, he also served as a holy day preacher and as the head of the Marian Sodality. During that time, he staged the play *Haeresis fulminata* in Ljubljana. He left for Graz in October 1651, and from there went to Linz, where he stayed for a while after April 1652. In the autumn he left for Vienna, where he taught logic at the Faculty of Arts. Schönleben felt very close to the Jesuit spiritual

and cultural space; he matured there and discovered and developed his talents in it, but felt uncomfortable with the fluidity of the large international Jesuit community. The constant movement from one college to another and his tendency to autonomous scientific activities in theological (Mariology) and historical area weakened the firmness of his decision, and these were most likely the main reason for his discharge from the order in September 1653.

From Vienna he went to Padua, where he obtained his doctorate in theology in December 1653. After living in Padua for a few months, he returned to Ljubljana, even though he had been offered a chair at the Theological Faculty in Padua. He thus decided to move to his native linguistic and geographical space for good, whereas in spiritual terms he remained influenced by Jesuit culture, which would remain his spiritual “home” forever. He was appointed cathedral dean on May 6th, 1654. He remained in this position until 1667, after which he was appointed archdeacon of Lower Carniola and parish priest at Ribnica (1669–1676). He spent his last years in Ljubljana, where he dedicated himself fully to writing historical and genealogical works. He died on October 15th, 1681.

Schönleben's life and work were most profoundly influenced by the Jesuit spiritual culture and breadth, from which he received his education and in which he matured as an individual. He wrote in his testimony that he owed everything that he had become and known to the Jesuits. During the eighteen years of his Jesuit training, he discovered and developed his talents and became what he is largely known for today: a skilled orator and preacher, an established Mariologist, a historian of his native Carniola, a genealogist, and a polymath. Even though, in a physical sense, Schönleben was dominated by a love for his native geographical space, this does not mean that he no longer wanted to have anything to do with the international geographical and cultural space. He remained connected with it by maintaining written correspondence with various people, reading old and contemporary Mariological, historical, and genealogical works, and studying resources at monastic libraries. His printed works represented a special connecting link because they also met with a wide response outside Carniola. Due to the advanced level of his Mariological works, he was accepted into Bologna's Academy of the Frozen (*Academia gelatorum*). All in all, his adaptation of Janez Čandik's and Tomaž Hren's *Evangelia inu lystuvi* (Gospels and Epistles) and his attempt at a comprehensive history of Carniola titled *Carnioli antiqua et nova* (Carniola Old and New) are Schönleben's strongest external affirmations of his Carniolan and Slovenian identity.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 821.124-1:821.163.6VALV7SLA

Prejeto: 14. 9. 2015

Anna-Maria Lesigang-Bruckmüller

mag., Institut für Klassische Philologie, Mittel- und Neulatein, Universität Wien, Universitätsstraße 1, A-1010 Wien
E-pošta: anna-maria.lesigang-bruckmueller@univie.ac.at

Latinske posvetilne pesmi v uvodu *Slave vojvodine Kranjske*

POVZETEK

V uvodu k Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske so številne latinske pesnitve – deloma dvojezične, s prevodi v slovenščino oziroma hrvaščino –, od katerih so bile v zadnjem času le hrvaške elegije Pavla Ritterja-Vitezovića deležne manjše pozornosti. Druge so doslej ostale bolj ali manj neopazene, kakor na primer epigram ljubljanskega pravnika in pobudnika ustanovitve Akademije operozov Janeza Gregorja Dolničarja, ki si je svoj kratki slavospev avtorju zamislil kot sodni primer. V klasični tradiciji napisana »napotnica« psevdonimnega Josefa Sisentschellija je doslej zaslovela zgolj v svoji slovenski verziji kot »prva literarna napotnica v slovenskem jeziku«. Tudi panegirična elegija kranjskega zdravnika Janeza Krstnika Petermanna in heksametrična pesnitev Johannes Gabriela Majerja sta doslej čakali znanstvene obdelave.

KLJUČNE BESEDE

Janez Vajkard Valvasor, Slava vojvodine Kranjske, latinski častilni epigrami, literarna napotnica, Katharina R. von Greiffenberg, Pavel Vitezović-Ritter, Janez Gregor Dolničar, Janez Krstnik Petermann, Johannes Gabriel Majer, Josef Sisentschelli (Siezenheim), Erazem E. Francisci, Nürnberg

ABSTRACT

LATIN DEDICATORY POEMS IN THE INTRODUCTION TO THE GLORY OF THE DUCHY OF CARNIOLA

*The introduction to Valvasor's *The Glory of the Duchy of Carniola* contains numerous Latin poems—partly bilingual, with translations into Slovene or Croatian—of which only the Croatian elegies by Pavao Ritter-Vitezović have received some attention in the recent years. Other poems have remained more or less overlooked, including, for instance, the epigram by the Ljubljana-based solicitor and proponent of the founding of the Academia Operosorum, J. G. Dolničar, who conceived of his short eulogy to the author as a court case. The *Applausus*, deeply rooted in the classical tradition and composed by the pseudonymous Josef Sisentschelli, has become famous only in its Slovenian version as "the first literary apopemptic in Slovenian language". The panegyric elegy by the Carniolan physician Petermann and the hexametric poem by Johannes Gabriel Majer are yet to receive scholarly attention as well.*

KEY WORDS

*Johann Weikhard Valvasor, *The Glory of the Duchy of Carniola*, Latin honorary epigrams, literary address, Katharina R. von Greiffenberg, Pavao Ritter-Vitezović, Johann Gregor Dolničar, Johann Baptist Petermann, Johannes Gabriel Majer, Josef Sisentschelli (Siezenheim), Erasmus E. Francisci, Nuremberg*

Uvod

V uvodu k Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske* so številne uvodne častilne pesmi v nemščini in latinščini, deloma tudi dvojezične (slovenske oziroma hrvaške s prevodi v latinščino). Njihove avtorje je že Branko Reisp v svoji Valvasorjevi biografiji identificiral kot »z Valvasorjem bolj ali manj povezan[e] in v splošnem kar pomembn[e] sodobnik[e], domačin[e], Hrvat[a] Pav[la] Ritter-Vitezović[a] in nekaj južnih Nemcev«.¹ Če izvzamemo edino slovensko pesnitev, ki zavzema posebno mesto v slovenskem leposlovju, so bile od teh pesmi v zadnjem času deležne majhne pozornosti le hrvaške elegije Pavla Vitezovića.² Obstaja tudi prevod latinskih pesnitev v slovenščino, ki ga je za novo bibliofilno izdajo Valvasorjeve *Slave* v slovenščini pripravil Aleš Maver,³ toda pesmi so bile zgolj prevedene, ne pa tudi komentirane. V prispevku bi se rada nekoliko poglobila v latinske uvodne pesmi, ki so bile v tistem času integralni del vsakega takšnega velikega dela, pozneje pa so nekoliko izgubile literarno in vsebinsko vrednost, ker se je recepcija dela osredotočila predvsem na njegovo zgodovinsko in etnografsko vsebino. Že samo dejstvo, da to delo krasi toliko posvetilnih epigramov, in to v štirih jezikih, dokazuje načrtovano pomembnost celotnega spisa. O nastajanju te zbirke uvodnih voščilnih epigramov nas je posredno poučil Valvasor sam, in sicer v latinskem pismu, ki ga je leta 1687 naslovil na londonsko Royal Society. V njem je prosil njene člane, naj mu pošljejo pesmi za uvod k načrtovanemu spisu, ker se taki uvodni deli v teh deželah zelo cenijo: »Zelo velika čast bi bila zame, ko bi mi bilo dano, da bi dobil od Kraljeve družbe ali vsaj od tega ali onega njenega člana ali od več izmed njih kako hvalnico na zgoraj omenjeno mojo knjigo, da bi se na začetku natisnila. Ker se v teh krajih taka reč zelo ceni, bi mi bilo v veliko čast.«⁴ Vemo, da ni bila objavljena nobena pesem izpod peresa kakšnega člana Kraljeve družbe. Toda ohranil se je koncept pisma (iz začetka leta 1688), ki priča, da se je na njegovo povabilo odzval vsaj Edmond Halley, a se je pismo z njegovimi verzi očitno izgubilo in nikoli ni prišlo do Valvasorja.⁵

O avtorjih častilnih epigramov

Kljub temu so bili med pisci častilnih pesmi ugledni možje, poleg domačinov tudi pesniki iz južnonemškega prostora iz okolice Nürnberga, kjer je bila knjiga založena, oziroma tamkaj delujočega »Pegneškega pesniškega reda« (*Pegnesischer Blumenorden*),⁶ kakor je ugotovil že Reisp. Med njimi je na prvem, prominentnem mestu plemkinja Katharina Regina von Greiffenberg,⁷ ki je izvirala iz Spodnje Avstrije in bila članica pesniške družbe *Isternymphen-Gesellschaft*. Bila je tudi tesno povezana s Pegneškim redom in njegovim predsednikom Sigmundom v. Birknom. Prepričana protestantka je bila prisiljena zapustiti domovino in se je v sedemdesetih letih 17. stoletja preselila v Nürnberg. Očitno je kljub temu ostala goreča domoljubka in morda jo je prav to spodbudilo k lepi nemški čestitki Valvasorju v aleksandrinskih verzih. Po njenem skoraj štiri strani obsegajočem slavospevu Valvasorjevemu opusu se – nekako ločeno – začne sedemnajst strani obsegajoči del častilnih pesmi. Na začetku tega dela prevladuje Valvasorjev zvesti sodelavec, Hrvat Pavel Ritter-Vitezović, skupaj s psevdonimnim Josefom Sisentschellijem. Sledi »morda najprominentnejši gratulant« v *Slavi*,⁸ Johann Ludwig Prasch iz Regensburga,⁹ ki je poleg svojih uradnih služb rad zlagal tudi pesmi in si prizadeval za lepoto nemškega jezika. Njegov prispevek je pesnitev v nemščini. Sledi latinska *Allusio* ljubljanskega pravnika Janeza Gregorja Dolničarja,¹⁰ ki predstavlja mlajšo generacijo kranjskih intelektualcev. Za njim je kranjski zdravnik Janez Krstnik Petermann¹¹ prispeval latinski panegirik v distihih. Uvodni del se konča z dvema pesmima iz Nürnberga, eno nemško altdorfskega profesorja Christopha Wegleiterja¹² in eno latinsko pesnika Johannes Gabriela Majerja,¹³ ki je nosil častni naziv »kronanega pesnika« (*poeta laureatus*) in ga zaman iščemo v splošni oziroma novi nemški biografiji (ADB/NDB).

O uvodnih epigramih

Prasch v svojem nemškem častilnem epigramu Valvasorja uvršča med druge vojskovodje/plemičeve pisce, kot so bili Polibij, Cezar ali Hadrijan (»Adel / Degen / Buch«, verz 19). Iz novega veka navaja Theuerdanka, za katerim se skrivata cesar Maksimilijan I. in njegovo fantastično potovanje v nemščini, ilustrirano delo z več kot sto lesorezi, ki je bilo

¹ Reisp, *Valvasor*, str. 196–198. O uvodnih pesmih in njihovih avtorjih glej str. 196–201.

² Melem Hajdarović, Valvasor.

³ Alešu Maveru se na tem mestu zahvaljujem, ker mi je dal na razpolago svoje prevode. Ponekod sem njegov prevod nekoliko spremenila.

⁴ »Summa gratia mihi fieret si possem hanc gratiam a Societate Regia vel saltem ab aliquo uno vel altero vel a pluribus Socijs Societatis Regiae unum carmen encomiasticum pro supradicto meo libro habere, ut illud ad initium libri imprimeretur, quia in his partibus similia multum aestimantur, ideo mihi magni honoris esset ...« Ponatisnjeno v Reisp, *Valvasor*, str. 179 sl. Prevod Branka Reispa v: Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske. Izbrana poglavja*, str. XIII.

⁵ Bidovec in Golec, Valvasor in Edmond Halley.

⁶ Red se je imenoval po reki Pegnitz, ki teče skozi Nürnberg.

⁷ Lorenzen, »Greiffenberg, Catharina Regina«.

⁸ Reisp, *Valvasor*, str. 201.

⁹ Jacoby, »Prasch, Johann Ludwig«.

¹⁰ Smolik, »Dolničar plemeniti Thalberg, Janez Gregor«.

¹¹ Pintar, »Peterman, Ivan Krstnik«.

¹² Lier, »Wegleiter, Christoph«.

¹³ Glonar, »Majer, Joannes Gabriel«; to geslo prinaša le malo podatkov, novo je v pripravi.

ponatisnjeno leta 1679, se pravi deset let pred *Slavo*. Zatem hvali angleškega kralja Jakoba I. kot plemiča in pisca, čigar nova izdaja del je leta 1689 izšla v Frankfurtu.¹⁴ Nato si Prasch v verzih 30–32 želi: »*Bey diesen klugen Helden // soll Bußbeck, Herberstein und Mandelslohe stehn, // danach soll Seckendorff und nun Valvasor gehn.*«

Kdo so bili možje, med katere Prasch uvršča kranjskega barona? Busbeck je bil v 16. stoletju cesarjev poslanik pri turškem sultanu in je o svojem potovanju napisal itinerarij,¹⁵ Herbersteinov popis potovanja v Moskvo *Rerum Moscoviticarum Commentarii*¹⁶ pa je med poznavalci slovenske zgodovine dobro znan. Stoletje za njim se je zopet odpravilo poslanstvo proti Rusiji in naprej v Perzijo; o njem je leta 1647 izšla znamenita knjiga Adama Olearija,¹⁷ ki ga je spremljal v verzu omenjeni Johann Adam v. Mandelsloh. Ta se je od poslanstva poslovil in sam nadaljeval pot proti Indiji, o kateri je napisal potopis *Morgenländische Reisebeschreibung*, ki ga je po njegovi smrti leta 1658 v tisku izdal Olearij.¹⁸ Seckendorff pa je bil silno ugleden nemški plemič in pisec politično-družbenih del. Prasch torej poudarja, da je Valvasor – kot navedeni možje – prav tako plemič, pisec in vojskovodja, nas pa zanima, katere od teh knjig imajo podobno svečan uvod kot *Slava*.

Baselska prva latinska izdaja Herbersteinovih komentarjev se prav tako začne z uvodnimi epigrami, tudi obe Olearijevi deli krasijo podobni uvodni voščilni epigrami v latinščini in nemščini, kot jih vidimo pri Valvasorju. Podobno dolge častilne epigrame v latinskih distihih oziroma v nemščini in celo grščini najdemo tudi v spisu Jakoba Schopperja z naslovom *Neuwe Chorographia und Histori deutscher Nation* (Frankfurt 1582). Zanimivo je, da v Merianovih delih, po katerih se je Valvasor zgledoval, take uvodne pesnitve zaman iščemo, pač pa najdemo že v delu *Topographia Archiducatus Carinthiae* (1688) pesnitvi Vitezovića in Franciscija, v delu *Topographia Ducatus Carnioliae modernae* (1679) pa Vitezovičev uvodni epigram. Od česa je torej odvisno, ali delo krasijo spesnjene čestitke, ni povsem jasno, vsekakor pa se s takšnimi prispevki učenih mož poudarja pomembnost knjige in povečuje upanje, da bo to pripomoglo

ki njeni lažji distribuciji. Pesmi članov Kraljeve družbe pa bi knjigi podelile še večjo znanstveno avtoriteto.

Applausus ad librum descriptionis Carnioliae

Pregled epigramov v Valvasorjevi *Slavi* bomo začeli z dvojezičnim epigramom, ki je umeščen takoj za Vitezovičevu uvodno pesnitvijo. Gre za edini slovenski epigram, ki mu sledi še prevod v latinščino. V klasični tradiciji napisana »napotnica« avtorja Jožefa Sisentschellija¹⁹ »*Zashtitno voshejne*« je doslej zaslovela predvsem v svoji slovenski različici kot »prva literarna napotnica v slovenskem jeziku« (France Kidrič) in je tudi edina od uvodnih pesmi, ki je bila ponatisnjena v Reispovi Valvasorjevi biografiji in v okrajšani izdaji *Slave*.²⁰ Ker gre za prvo natisnjeno posvetno pesem v slovenščini, je pomemben del slovenske literarne zgodovine. Na tem mestu bi se rada osredotočila na njeno latinsko verzijo, ki se od znane slovenske nekoliko razlikuje. Njen avtor je bil verjetno jezuitski pridigar Franc Siezenheim, ki je moral biti dobro podučen v latinski poetiki in njenih konvencijah. V originalni izdaji se na levi strani nahaja slovenska različica, na desni pa latinska, strani se sinoptično ujemata. Žal v novi izdaji *Slave* takšno postavitev pogrešamo.

Slovenska pesem obsega 40 krajših jambskih četrcev ali deset ambrozijanskih kitic, latinska pa 42 vrstic oziroma 21 elegičnih distihov. Prav tako kot v slovenski različici se govornik tudi v latinski obrača h knjigi, čeprav avtor v slovenski pesmi pravzaprav najprej hvali dan oziroma luč, ki je prinesla prav te »bukve«:

O srezhne dan? O srezhna luzh?
Katera imash tok veliko muzh,
de te bukve perpelash,
nem to pravo luzh podash.

A pričnimo na začetku, ki se v obeh jezikih dokaj ujema: »Je persheu enkrat taiste dan, s tulikem proshnam perpelan«:

*Ergo venit ter fausta dies, tot ab axe petita
Jam dudum votis? Tot mihi chara bonis?*
(Je torej prišel trikrat srečni dan, že toliko časa z
molitvami zaželen od neba,
ki mi je drag s tolikimi dobrinami?)

Nejeverno povpraševanje se pri obeh ponovi še v tretjem verzu, *ergo venit?* (je torej prišel?), v slovenščini variiran z »o srezhne dan? o srezhna luzh?« Od tu naprej mora latinska različica iti po svojih poteh

¹⁴ *Jacobi Britanniae Regis Opera*, edita a Jacobo Montacuto Winthoniensi. Francofurti et Lipsiae, 1689.

¹⁵ *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augerio Gislenio Busbequio ad Solimannum ... confecta*. Antwerpen, 1581.

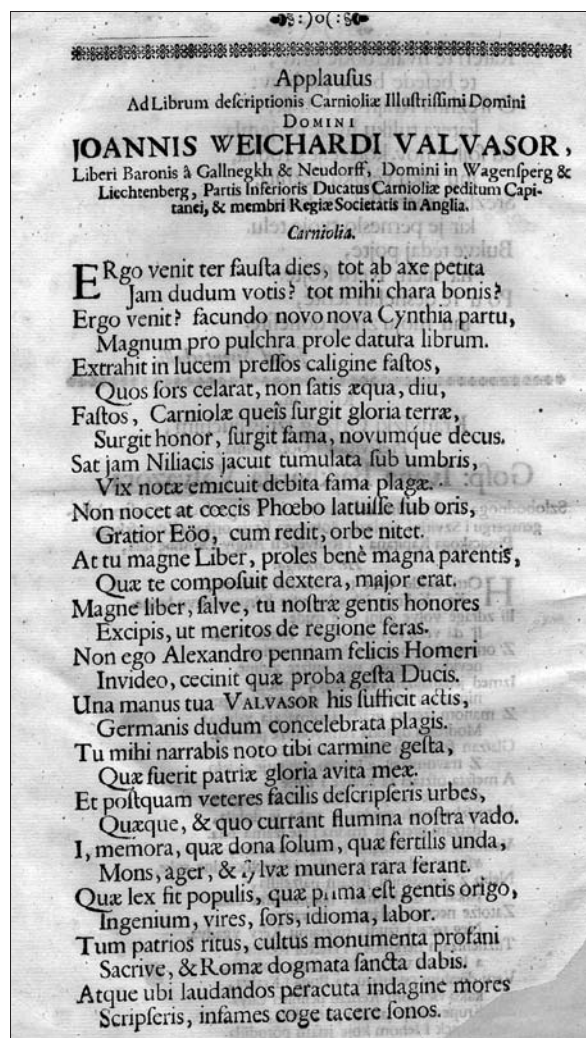
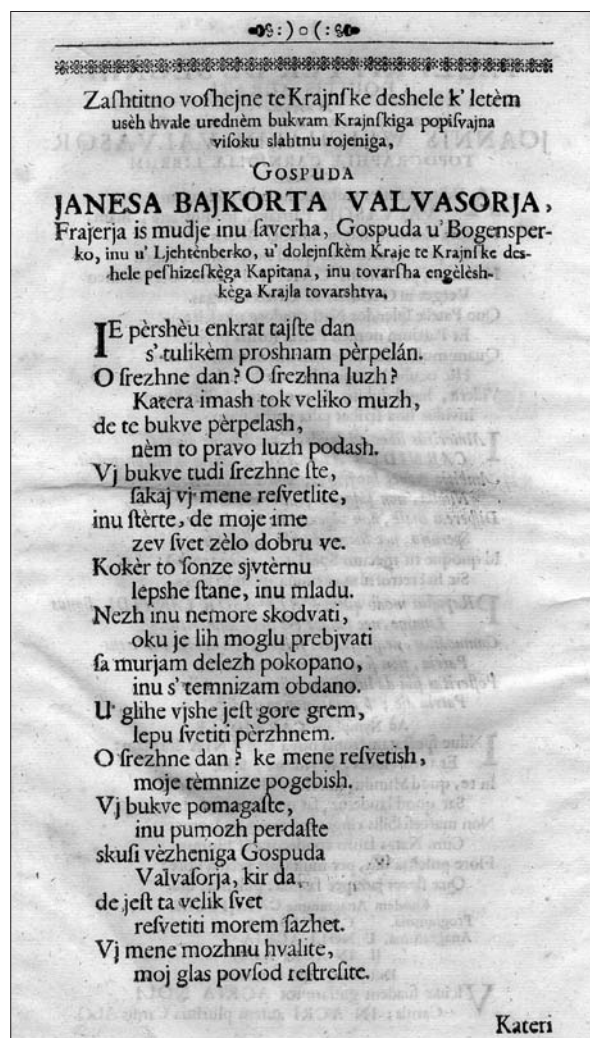
¹⁶ Sigismund Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Basileae, 1551.

¹⁷ *Offt beehrte Beschreibung der neuen orientalischen Reise: so durch Gelegenheit einer holsteinischen Legation an den König von Persien geschehen, worinnen derer Orte und Länder, durch welche die Reise gangen, als fürnemblich Rußland, Tartarien und Persien... beschrieben und mit vielen Kupfferstücken ... gezieret. Item Ein Schreiben des ... Johan Albrecht von Mandelslo, worinnen dessen ostindianische Reise über den Oceanum enthalten*. Schleswig, 1647.

¹⁸ *Des Hochedelgebornen Johan Albrechts von Mandelslo Morgenländische Reyse-Beschreibung*. Hamburg, 1658.

¹⁹ Miklavčič, »Sisentschelli, Jožef«. Jezuitska bibliografija *De Backer-Sommervogel* ne navaja nobeno od obeh imen (Sisentschelli in Siezenheim).

²⁰ Glej op. 4.

Prva stran »Zashtitnega voshejna« in »Applausus ad librum descriptionis Carniolae« avtorja Josefa Sisentschellija (Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, uvodni del).

pesništva, kjer brez antičnih bogov in boginj ne gre. Novo knjigo je prinesla »nova Cintija«, torej Atena/ znanost, v slovenščini »srečna luč«. Nova Cintija je prinesla knjigo kot »zgovorni sad« (*facundo partu*), namesto lepega otroka veliko knjigo. Se le v sedmi vrstici slovenske pesmi Kranjska nagovori knjigo (prej je nagovarjala luč): »Ve bukve tudi srezhne ste, sakaj vj mene resvetlite, inu sterte, de moje ime zev svet zelo dobru ve.« Prizor razsvetljenja je v obeh različicah obsežno razvit (slov. 8, 19, 26), predvsem misel, da sta bili čast in slava dežele dolgo pokopani in da zdaj sijeta toliko svetleje (9–11 lat., 11–18 slov.). Medtem ko v slovenski pesmi Kranjska sama v prvi osebi ugotavlja, da »u glihe vjshe jest gore grem, lepu svetiti perzhnem«, se to v latinskih verzih dogaja v bolj posredni tretji osebi:

*Non nocet at coecis Phoebo latuisse sub oris,
gratior Eöo cum redit orbe nitet.*

(Toda ni ji škodovalo, da se je skrivala pred soncem v senčnih krajih,
še lepša kot sonce sije svetu, ko se vrača.)

S trinajstim verzom se naposled tudi latinska pesem obrne h knjigi in učenj latinca je mogel v uporabljenih motivih in besedah takoj pomisliti na klasično latinsko literaturo, iz katere izvira ta literarni topos napotnice:

*At tu, magne Liber, proles bene magna parentis,
Quae te composuit dextera, major erat.
Magne liber, salve, tu nostrae gentis honores
Excipis, ut meritos de regione feras.*

(In ti, mogočna knjiga, zelo zajeten otrok roditelja,
desnica, ki te je spisala, je bila še večja.
Mogočna knjiga, bodi pozdravljena, ti zajemaš
časti našega ljudstva,
da bi jih posredovala drugim, kakor zasluži.)

Literarna tradicija napotnice izvira iz klasične rimske poezije. Horacij je v 20. pismu prve knjige *Pisem (Epistolae)* nagovoril svoje delo in ga – kakor oče lahkomišelnega sina – svaril pred odhodom v javnost.²¹ Idejo je prevzel Ovidij, ki je svoje žalostinke pospremil z dvema pesmima, v katerih nagovarja knjigo kot poročevalko samega sebe.²² S to tradicijo sta se kasneje poigravala tudi Marcijal in Avzonij. Tako je topos prešel v evropsko literaturo in ostal priljubljen skozi srednji vek vse tja do novega veka. Motiv odpira številne možnosti variacije in tako ne preseneča, da se z njim poigrava tudi Siezenheimova pesem. Nagovornik tu ni pesnik, ki pošilja svojo knjigo/dete v svet, kakor pri Horaciju, Ovidiju ter kasnejših pesnikih, temveč sama vsebina knjige: Kranjska, ki nagovarja knjigo, kar je pri latinski verziji »Zaštitnega vošejna« razvidno že iz naslova (*Carniolia* je v naslovu navedena kot govornica). Personificirana dežela Kranjska prevzame vlogo tistega, ki se obrne k delu, tako da avtor stopi v ozadje. Z dvakratnim poudarjenim nagovorom *magne liber* (V. 13 in 15) avtor morda tudi ustvarja antagonizem do Ovidija (in Marcijala), ki svoje zbirke epigramov naslavlja kot *parve liber*.²³ Prav tako tudi motiv knjige kot otroka izvira od Horacija in Ovidija, ki svoji deli nagovarjata kot *puer* (deček) oziroma sama sebe kot *parentes* (roditelja). Tudi tu je poudarjena veličina nove knjige z bolj poetično besedo *proles* oziroma *magna proles* namesto navadnega *puer*. Nato je v latinski (13–20) in slovenski (21–26) verziji predstavljen avtor, *parens*, ki je s svojo veliko desnico sestavil to delo: ena sama Valvasorjeva roka je zadoščala za to delo in Kranjska ne zavida niti samemu Aleksandru, čigar častna dejanja je opevalo pero srečnega pesnika (Homer tu ni mišljen osebno). (Slovenske vrstice na tem mestu zvenijo dosti manj bombastično.) Tu nagovor preide od knjige na avtorja, Valvasorja, in v verzu 21 (*tu mihi narrabis noto tibi carmine gesta*) ni več jasno, kdo bo pripovedoval, knjiga ali avtor. To spominja na Avzonijevo poznoantično napotnico knjigi, kjer se nagovor knjigi spoji s slavospevom prejemniku.²⁴

V naslednjem odseku se Kranjska/pesnik v obeh jezikih zopet obrneta h knjigi v velelniku: »Vi mene mozhnu hvalite, moj glas povsod restresite« (27f.). To naročilo – zopet motiv, ki ga najdemo v skoraj vseh napotnicah – je v latinski pesmi povezano s povzetkom vsebine v petih distihih, v značilnem velelniku (*I, memora ...*) in prihodnjiku, ki prevladujeta tudi v zadnjem delu latinske napotnice. Značilna za tega

avtorja, ki zna dobro slovensko, je omemba, da gre v knjigi tudi za jezik, ki ga na Kranjskem govorijo:

*I, memora, quae dona solum, quae fertilis unda,
Mons, ager, et sylvae munera rara ferant.*

*Quae lex sit populis, quae prima est gentis origo,
Ingenium, vires, sors, idioma, labor.*

(Daj, omeni, kakšne darove nam prinaša zemlja,
kakšno rodovitno vodovje
in kakšna redka darila nam nudijo gore, polja
in gozdovi.

Povedal(a) boš, kakšni so zakoni ljudstev, kakšen
je izvor rodu
in kakšni so njegov značaj, zmožnosti, usoda,
jezik in delo.)

Edina, ki še navaja ta vsebinski vidik, je Katharina v. Greiffenberg. Obema se zdi torej pomembno, da je v tej knjigi slovenščina prvič predstavljena obsežni publiki. Ker je latinska napotnica namenjena mednarodnemu bralstvu (slovenska verjetno ne), je v latinskem besedilu navedena še bodoča publika, ki naj bi segala daleč na zahod, kjer tečeta Donava in »Rodan« (Rhône). Spominjajoč na Avzonijevo formulacijo »*Perge, o libelle, Sirmium*« (»*Perge, igitur, pretiose liber ...*«) se pesem zaključi z nasvetom, naj se knjiga ne pusti motiti hudobnim kritikam, saj tudi orli (ki krasijo tako kranjski kot tudi Valvasorjev grb) zaničujejo prepevanje uharic. Motiv opogumljanja prav tako korenini v antični tradiciji, slovenska pesem ga ne ponavlja. Uharice – *bubones* – že od nekdaj veljajo za napovedovalke nesreč in slabega, tudi za malce neumne, vsekakor pa so popolno nasprotje veličastnega orla.

Videli smo torej, da se različici razlikujeta predvsem v različnih občinstvih, ki bosta pesem brali, in s tem tudi nekoliko v motivih. V latinski sta tako želja po mednarodni recepciji kot tudi opis vsebine formulirana dosti bolj konkretno, v slovenski pa je glavni motiv razsvetljenja. Latinska pesem se s tem, da formulira in relativizira povsem znane motive te vrste poezije, uvršča v dolgo vrsto latinskih predlog. Da v slovenščini ustreznih predlog ni bilo, je jasno, vendar pa se zdi, da se tudi v slovenski pesmi skrivajo motivi latinske tradicije, na primer Avzonijeve formulacija *felix liber*,²⁵ ki se morda skriva za vrstico »Vj bukke tudi srezhne ste, sakaj vj mene resvetlite«. To potrjuje večkrat izraženo domnevo, da je psevdonimni avtor moral biti literarno dobro izobražen mož, saj mu je bil dobro znan način pisanja literarnih napotnic.

Ritter-Vitezović

Dežela Kranjska je torej v latinskem prevodu bolj jasno kot v slovenski pesmi opevala knjigo in avtorja

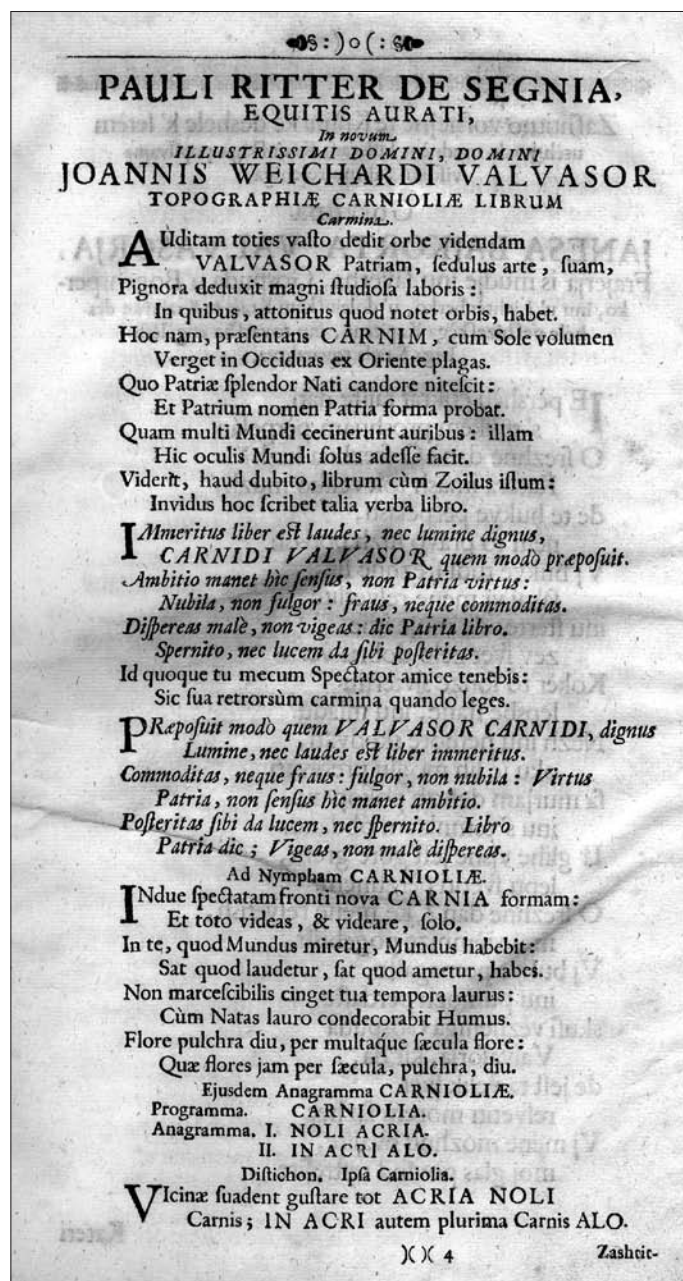
²¹ Horacij, *Pisma*, knjiga I, pismo 20.

²² Citroni, *Le raccomandazioni* (o recepciji motiva v novem veku glej str. 142); Wissig-Baving, *Die Anrede an das Buch*; Szelest, *Perge, o libelle, Sirmium*; Besslich, *Anrede an das Buch*.

²³ Ovidij, *Tristia* (Žalostinke), knjiga I, 1: *Parve – nec invideo – sine me, liber, ibis in urbem...*; oziroma Avzonij, *Pisma X, Perge, o libelle, Sirmium...*

²⁴ Avzonij, *Pisma X*. Prim. Szelest, *Perge, o libelle, Sirmium*, str. 335 sl.

²⁵ Avzonij, *Pisma X*, verzi 53–62.

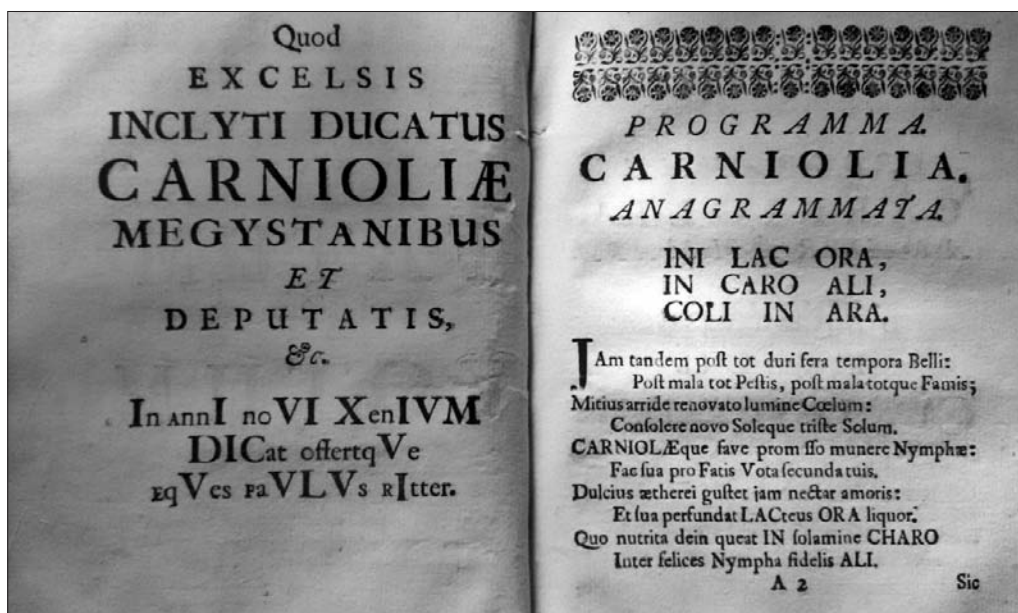

Začetni del okvirja, ki ga je Pavel Ritter-Vitezović namenil monologom Kranjske, Hrvaške in Dalmacije. Spodaj anagram na Kranjsko (Valvasor, Die Ehre deß Herzogthums Krain, uvodni del).

ter se s tem uvrstila med dve Vitezovičevi pesnitvi, v katerih Hrvaška in Dalmacija v svojih jezikih obžalujeta, da sami nista bili deležni takšne velike knjige. Ker hrvaški filologi obsežno raziskujejo Vitezovičevo poezijo in njegove knjige, se tu ne bomo podrobneje ukvarjali z elegijama, da ne rečemo žalostinkama Hrvaške in Dalmacije, ki sta po turških vojnah povsem na tleh. Menim pa, da ne bi bilo napačno razumeti Sisentschellijeve pesmi skupaj z Vitezovičevima pesnitvama kot nekakšno enoto, ki jo povezuje skupni okvir. Zbirka epigramov se začne z Vitezovičevo (izključno) latinsko elegijo, v kateri avtor na koncu

opeva nimfo Kranjske in zaključi z anagramom Carniolije – iz črk tega imena razvije anagram *noli acria* (»nikar preizkušenj«) in *in acri alo* (»krepim se v preizkušnji«) in jih končno prelije v razlagajoči distih:

*Vicinae suadent gustare tot ACRIA NOLI
Carnis; IN ACRI autem plurima Carnis ALO.*
(Sosedje svetujejo: Kranjec, ne izpostavljaš se tolikšnim preizkušnjam!
A Kranjec [pravi]: se v mnogoterih preizkušnjah ravno krepim.)

Vitezović, *Anagram na Carniolio: »Fatum et Votum«* (Semeniška knjižnica Ljubljana, *Miscellanea Thalbergica*, S II 2/20 (rdeča); foto: Sonja Reisner).

Zatem je umeščeno Sisentschellijevo »Zashtitno voshejne« in njegov latinski pendant, v katerem prav ta nimfa ali Kranjska sama slavi novo knjigo in jo pošilja v svet. Takoj zatem prične »Hrvatica« (*Hervatkinga*) oziroma *Croatia* (Hrvaška) pesem o svoji žalostni usodi v hrvaščini (skupaj z latinskim prevodom), obe sta Vitezovićevo delo. Nato tudi iz Dalmacijinih ust zazveni Vitezovićevo dalmatinski in latinski slavospev avtorju, čeprav se je njegova Muza dotaknila le majhnega dela njenega kraljestva (*Exiguam tua Musa mei, doctissime, partem // attigit imperii ...*). S tema pesmima Vitezović ne nazadnje namiguje na svoj prispevek k velikemu delu, h kateremu je prispeval številne risbe/bakroreze za prostor Istre, Bele krajine in severne Hrvaške, pokrajin, ki jih je Valvasor vključil v *Slavo* kot sosede Kranjske.²⁶ Ta uvodni del s personifikacijami treh dežel Kranjske, Hrvaške in Dalmacije, ki so govorile tako v svojem jeziku kot v latinščini, se konča s (spet izključno latinskim) Vitezovićevim anagramom Valvasorju, ki skupaj z anagramom Carniolije deluje kot velik okvir za dvojezične monologe treh dežel. Medtem ko sta se v tem dvojezičnem delu leva (slovenska oziroma hrvaška) in desna stran (latinska) natančno ujemali – kot rečeno, v novi bibliofilni izdaji žal ne –, to pri sledečih epigramih, ki so pisani izključno v latinščini oziroma nemščini, ni bilo več potrebno.

Da so bile v baročnem času pesniške igre, kot so denimo anagrami, kronogrami, palindromi ipd., zelo priljubljene, je znano, morda pa je manj znano, da je Vitezović – mojster v tem predmetu – svoj omenjeni anagram Kranjske sedem let kasneje še dopolnil. V

spesnjenem novoletnem darilu (*Xenion*) kranjskim deželnim stanovom iz leta 1696 z naslovom »Fatum et Votum«, ki se nahaja v dragoceni zbirki *Miscellanea Thalbergica* v Semeniški knjižnici, se je Vitezović še enkrat poigral z imenom Kranjske. Domislil se je še treh anagramov z razlagalnimi epigrami, potem se je na enak način poklonil še desetim vplivnim gospodom deželnih stanov (npr. Gallenbergom, Auerpergom, Eggenbergom): iz črk njihovih imen si je zamislil popolnoma nove verze, ki jih je potem v epigramu razložil. Enako je storil tudi v zaključku omenjenega prvega dela uvodnih epigramov v *Slavi vojvodine Kranjske*, ko je Valvasorjevo celo ime, »Joannes Weicardus Liber Baro Valvasoris«, spremenil v latinski (heksametrični) anagram: »Vir io bis clarus, laudabere in aeva sonorus« (»Živel, dvakrat slavni mož, tvoja hvala bo donela na veke«). V treh distihih je povedal, da je Valvasor na dva načina slaven, »Marte et Arte« – kot vojak in učenjak. Gre za priljubljen motiv, ki ga bomo v sledečih pesnitvah še našli.

Allusio ad ... Authorem Topographiae Ducatus Carnioliae

Epigram vsestranskega in učenega mladega ljubljanskega pravnik in pobudnika ustanovitve Akademije operozov, Janeza Gregorja Dolničarja, Schönlebnovega nečaka, ki je zaključil študij prava v Bologni, je precej zavozlan. Svojemu poklicu primerno si je Dolničar, ki je bil eden najvplivnejših ljubljanskih intelektualcev svoje generacije, voščilnico zamislil kot sodni primer, h kateremu je poklican kot sodnik. V »Causa«, h kateri kliče sama Minerva, boginja znanosti, vojne in pravice, gre za »Valvasor-

²⁶ Melem Hajdarović, Valvasor, str. 150.

jev triumf«, in pesnik/Dolničar naj sodi, komu Slava velja:

*Mirum! dum priscis OPUS aequiparabile seclis
Versu efferre paro, ad jura poeta vocor:
Sed bene: nam commissa tui mihi causa triumphi,
Quam grandi docta in lite, Minerva movet.*
(Čudno – ko se pripravljam, da bi delo, enako
onim iz prejšnjih stoletij,
povzdignil v stihih, me – pesnika – kličejo k
pravnim zadevam.
Naj bo: kajti zaupali so mi pravdo o tvojem zmagoslavju,
h kateri kliče Minerva, učena v velikih sporih.)

Očitno gre za to, da Palada zahteva zase vso čast in slavo nove knjige (štirikrat se poudarijo njene zasluge), na drugi strani pa stoji domovina, Kranjska, ki jih želi zase. Sodnik/pesnik odloči neodločno: obrnjen k Valvasorju sklepa: *Victus es, et victor jure in utroque manes* – Premagan si in ostaneš zmagovit v obojem.²⁷ Palada je premagala in zasedla pesnika in ga bo ovenčala z večnim lovorjem – znakom zmage:

*Te vicit Pallas, lauro vinctura perenni:
Ne metuas fulmen: fulmina laurus amat;
Victus es, et Victor de Aquila, quae laude perenni
Hoc quod scribis opus, Nuntia ad astra feret.*
(Palada te je premagala in te bo ovenčala²⁸ z večnim lovorom:
ne boj se strele: saj lovor ljubi strele;
premagan si in zmagovit nad Orlom, ki bo delo,
ki si ga napisal, kot odposlanec v tvojo večno
slavo nesel do zvezd.)

Pesnik pa je premagal orla (*Victor de Aquila*), ki bo novico o novi knjigi ponesel v svet. Zdaj sodnik svojo odločitev razloži: za povezavo med lovorjem zmage na Paladini strani in orlom, ptico bliskov (*fulminis ales*) – Kranjske –, na drugi strani se pesniku ponuja znana vest, da strele v lovorje ne treskajo (*fulmina laurus amat*), s čimer je Paladin lovor premagal orlovo/kranjsko strelo.²⁹ In zdaj je Palada zmagala, ovenčala Valvasorja z večno slavo, in od Palade/lovorja premagani orel bo v službi avtorja/knjige nosil vest o novem delu v svet. Za Dolničarja je torej zmagala znanost nad preprostim domoljubjem.

Na koncu se dvakrat ponovi antiteza *victus es et victor*, priljubljena že v zgodnji latinski literaturi,

skozi stoletja pa je bila mnogokrat razložena in varirana. V pravnem kontekstu je to protislovje, da si kot premagan kljub temu zmagovalec oziroma obratno, morda najbolj nazorno razloženo v epizodi, ki nam jo je posredoval Avel Gelij³⁰ v zgodbi o sofističnem govorniku Protagori in njegovem učencu Evatlu, v kateri gre za preobrat pravnih argumentov: Protagora se z dobrim učencem dogovori, da mu bo plačal honorar, ko bo učenec prvič dobil pravdo. Ta večno odlaša s pravno službo, nakar ga Protagora sam toži za denar in se že veseli, da bo v vsakem primeru zmagal: če bodo sodniki dali prav tožniku, mu bo moral plačati, če pa bodo dali prav obtožencu, bo moral prav tako plačati, saj je bilo dogovorjeno, da mora učenec plačati, ko dobi prvo pravdo. Tako bo istočasno *victor et victus*. Nato mu učenec vrne milo za drago in zadevo argumentira po svoje: če sodniki odločijo, da je zmagovalec, mu ne bo treba plačati ničesar, če pa izgubi, je svojo prvo pravdo izgubil in mu prav tako ne bo treba ničesar plačati. To zgodbo uporabi humanist Lorenzo Valla v svojih dialektičnih disputacijah³¹ ravno zato, da zavrne te in podobne sofistične trike. Ne izključujem možnosti, da se Dolničar (dobro izučeni pravnik), ko se poigrava s tem motivom, ne navezuje na to ali podobno epizodo. Kljub temu te zgodbe ne moremo stoodstotno preložiti na Dolničarjev epigram. Jasno pa je, da pri Dolničarjevem epigramu ne gre za golo ponavljanje panegiričnih fraz, temveč vidimo, da je bil očitno dobro izobražen in duhovit.

Nekoliko začudeni ostanemo le nad ugotovitvijo, češ da je Valvasor *premagal* Kranjsko. Kakšna čast naj bi bila za Kranjsko, da jo je avtor »premagal«? Lahko le ugibamo. Seveda lahko domnevamo, da je Valvasor Kranjsko »premagal« le v tem smislu, da popolnoma obvlada to deželo, da jo je celo premeril in da ve vse o njej. Toda formulacija kljub temu zveni nekoliko negativno. Se tu morda skriva tiha kritika? Reisp navaja Dolničarjev citat iz *Annales Urbis Labacensis*, češ da je Valvasor – v veliko škodo svoje domovine – veliko zgodovinskih znamenitosti poslal v tujino.³² Ali je mogoče, da Dolničar na tako prominentnem mestu formulira svoje osebne misli (saj je v pravdo med Palado in Kranjsko vključen kot sodnik), namreč da je Valvasor znanosti naredil ogromno uslugo, svoji domovini pa manjšo? Že samo dejstvo, da se nam odpira vrsta možnih interpretacij, dokazuje višjo kvaliteto tega pesniškega dela.

Janez Krstnik Petermann

Tako kot Janez Gregor Dolničar je bil tudi zdravnik Janez Krstnik Petermann član Dizmove družbe,

²⁷ *In utroque jure* tu ne pomeni »civilno in kanonsko pravo«.

²⁸ Tu se pesnik verjetno poigrava z dvojnimi pomenom besede *vincire* (vezati oziroma ovenčati in privezati); kot podeliteljica lovorja ga bo Palada ovenčala in ga istočasno kot zmagovalka privezala k sebi.

²⁹ Primerjaj Valerianus, *Hieroglyphica*, knjiga L, poglavje XV, kjer razlaga, da so lovor od nekdaj uporabljali za obrambo pred mnogimi slabimi stvarmi; pri tem omenja Svetonija, ki v 59. poglavju o Tiberiju piše, kako se je iz strahu pred strelami ob bližajočih se nevihtah pokrtil z lovorjevim vencem.

³⁰ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, knjiga V, poglavje 10.

³¹ Lorenzo Valla, *Repastinatio dialecticae et philosophiae*, knjiga III, poglavje 18.

³² Reisp, *Valvasor*, str. 108.

ki je bila leta 1688 ustanovljena kot skupnost izobražencev, ki so si prizadevali za krepostno življenje, številni njeni člani pa so bili kasneje ustanovni člani Akademije operozov. Petermann je imel odlično knjižnico.³³ Njegova solidna pesnitev v elegičnih distihih slavi Valvasorja kot novega, boljšega Livija:

*Fallor? An Elysiam rursum, Patavine, quietem
deseris, et positum, Tite, resumis opus?
An quisquam Tito major, non impare penna
molitur fastos, Patria chara, tuos?*

(Se mar motim? Ali pa, Tit iz Patavija, znova za-
puščaš elizijski mir
in se znova lotevaš odloženega dela?)

Ali pa kdo še večji od Tita z enakovrednim pe-
resom
snuje, draga domovina, tvojo kroniko?)

S tem uvršča *Slavo* v tradicijo historiografskih in ne geografskih del, kar tudi podčrtava beseda »fasti« v četrti vrstici. Ne nazadnje naj bi morda tudi precej ovidijanski začetek (*fallor, an ...*) spominjal na *Faste*, Ovidijevo rimsko kroniko v obliki prazničnega koledarja. Avtor torej poudarja zgodovinski delež vsebine. S toposom skromnosti zatrjuje, da dela in moža ni zmožen vredno slaviti, pa bo vendarle poskusil, saj tudi majhen potoček nosi svoj davek v morje:

*Audendum tamen est, etiam cum parvulus urget
Vectigal modicis in mare rivus aquis.*

(Vendar moram tvegati, ker tudi majhen potoček
sili
za davek v morje s svojo neznatno količino
vode.)

S klicem »*Ast mea musa nequit*«, ki ga v klasični literaturi ne najdemo, pač pa dostikrat v novolatinski, še enkrat poudari svojo nezmožnost, preden prične opevati Valvasorjev rod, njegove vrline, zmagoslavne vojaške uspehe proti Turkom in Francozom ter njegov sprejem v *Royal Society*. Doda še, da Emona komaj dojema svojo srečo.

Nadalje piše, da Kranjska Rimu rada vrača Flore (Florus je bil zgodovinar v času Hadrijana), in eksplicitno poudari, da se Kranjska »ponaša« s svojim lastnim zgodovinarjem (*»historico tumet ipsa suo«*). Pesnik zopet poudarja, da gre za zgodovinsko delo. Navsezadnje je Valvasor kot novi Prometej prinesel s svojim peresom neminljivo svetlobo in številne junake rešil pred pozabo:

*Et rapuit tenebris tot facta illustria, totque
Orbis notitiae Nomina magna dedit.
O quot semidei Manes, quot ferrea bello
Pectora, perpetua nocte sepulta forent!*

*Ni noctem hic, calamo pepul[]isset luce Prometheus,
Luce, cui comes est non peritura dies.*

(In temi je iztrgal toliko imenitnih dejanj ter sve-
tu posređoval
vedenje o tolikih velikih imenih.)

O, koliko napol božanskih manov, koliko v voj-
nah trdnih junakov
bi bilo pokopanih v večni noči,
če je ta Prometej ne bi pregнал s svetlobo pisala,
s svetlobo, ki jo spremlja neminljivi dan.)

Tudi tu gre torej zgolj za zgodovino, ne pa za naravne znamenitosti ali za način življenja povprečnega Kranjca. Na tem mestu se ponuja priložnost, da se na kratko ustavimo pri tisku *Slave*. V distihu »*Ni noctem hic, calamo pepul[]isset luce Prometheus*« je oblika perfekta *pepul[]isset*, ki se nahaja v enem od izvodov v Nacionalni knjižnici na Dunaju, povsem očitno nepravilna. V izvodu v NUK, ki je elektronsko dosegljiv, pa je ta napaka že emendirana. Iz tega lahko sklepamo, da je cesar na Dunaju dobil enega od prvih izvodov. (Tudi v tisku, ki leži v Wolfenbüttlu in je digitaliziran, te napake ne najdemo več. Nova slovenska izdaja se očitno opira na enega prvih tiskov, saj tudi tu najdemo napačno obliko *pepul[]isset*.)

Medtem ko torej Sisentschelli, Majer (glej spodaj) in Vitezović v svojih pesnitvah bolj natanko opisujejo raznovrstno vsebino *Slave*, se Petermann v svojem panegiriku osredotoči na Valvasorja kot zgodovinarja, in kot takšnega ga je čistila sodobna kranjska elita.³⁴ Stoletja je *Slava* tudi zares služila kot glavni vir slovenske zgodovine, čeprav danes morda bolj cenimo Valvasorjev popis dežele in njenih prebivalcev. Petermannov panegirik Valvasorju zgodovinarju (Franciscija, glavnega avtorja zgodovinskih pasaj, sploh ne omenja) je solidno spesnjen, a brez globljih namigov na klasično tradicijo in tudi brez namigov na raznovrstno vsebino štirih knjig. Kvaliteta te pesnitve morda izhaja bolj iz občutka, da pesnik zares izraža osebno navdušenje in iskreno hvaležnost, kar npr. pri zadnji latinski pesnitvi, in sicer kronanega pesnika Majerja, kljub njeni kvaliteti nekoliko pogrešamo.

Johannes Gabriel Majer

Branko Reisp³⁵ navaja, da je spadal Johann Gabriel Majer, avtor zadnje izmed uvodnih pesnitev, v nürnberške kroge, ne da bi pri tem podal podrobnejše informacije. Za to je verjetno krivo dejstvo, da ga ADB/NDB, kot je bilo že rečeno, ne omenjata. Tudi v *Slovenskem biografskem leksikonu* najdemo le skromno informacijo, da je prispeval hvalnico k uvodu Valvasorjeve *Slave*. (Morda je »slovenski« način zapisa priimka Majer, ki je bil v tistem času tudi v

³³ Pintar, »Petermann, Janez Krstnik«; Dolničar, *Zgodovina*, str. 27.

³⁴ Primerjaj Weiss, *Arheologija vedenja*.

³⁵ Reisp, *Valvasor*, str. 201.

nemščini zapisan na številne možne načine, oteževal sklepanje, da gre dejansko za Nemca.) Vendar pa nam pridevek »PLC« (*poeta laureatus caesareus*) nekoliko olajšuje identifikacijo. J. G. Majer se nahaja v biobibliografiji kronanih pesnikov,³⁶ kjer najdemo tudi podatke o delih teh pesnikov in njihove kratke biografije. Ena izmed njih se nahaja v *Nürnbergisches Gelehrtenlexikon* Georga Andreasa Willa iz srede 18. stoletja,³⁷ kjer o Majerju piše, da je bil zelo nadarjen pesnik in da so mu latinski verzi kar lili iz prstov. Leta 1662 ga je znani baročni pesnik Sigmund von Birken sprejel v pesniški red *Pegnesischer Blumenorden*, leta 1674 pa ga je – tudi sam kronani pesnik – kronal v pesnika. V 17. stoletju je bil sicer ta naziv pogosto podeljen, ker so imeli takrat kronani pesniki pravico, da sami kronajo pesnike. (Birken je to čast podelil petindvajsetim pesnikom, med drugim tudi J. G. Majerju.) Ne glede na to je Majer veljal za silno nadarjenega pesnika. V krogu Pegneškega reda in nürnberških trgovcev se je zavzemal tudi za razvoj opere v svojem mestu. Med drugim je znan po tem, da je v nemščino prevedel baročno opero »Il pomo d'oro«; njegov prevod kaže, da je bil dobro seznanjen s takratnimi diskusijami o kriterijih idealnega prevoda.³⁸ Ta opera velja za vrhunec baročne operne umetnosti; zložena je bila ob poroki cesarja Leopolda I.

Majer se je rodil leta 1639 v Švici ob Bodenskem jezeru. Po očetovi smrti se je z materjo, ki je po svoji materi izvirala iz nürnberškega patriciata, preselil v Nürnberg in se že med študijem prava v Altdorfu zanimal za lepe vede: »*Er suchte vor allen in der lateinischen Poesie etwas besonders zu thun, als wozu er gleichsam geböhren war und worinnen er es auch sehr weit gebracht hat. Denn man durfte ihm nur eine Materie vorlegen, so war er im Stande, sogleich aus dem Stegreife lateinische Verse davon herzusagen.*«³⁹ Napisal je na tisoče latinskih verzov; v rokopisu jih je zapustil pesniškemu redu. Še zdaj se nahajajo v arhivu reda v Nürnbergu.⁴⁰ Zbirka, ki ohranja desetletja njegove pesniške dejavnosti, dokazuje izjemnost tega pesnika. Za vsako leto je zvezke lahko razumel kot avtobiografijo, saj je očitno vse, kar je kdajkoli pisal ali objavil, prenesel vanje. (Ni povsem jasno, ali ni morda vpisoval tudi vrstic, ki jih je prejel od drugih.) Sicer je v glavnem zlagal priložnostne pesmi za nürnberške patricije (ob porokah, smrtih, praznovanjih), a je tudi

komentiral politično dogajanje, kakor mu je prišlo na misel, večinoma v latinskih verzih. Spisal je tudi meditativne epigrame, duhovne kompozicije, filozofske distihe in veliko drugega, in vse to ne le v elegičnih distihih ali heksametrih, ampak v vseh znanih latinskih metrih. Da je bil več kot le rimar (poetaster), morda kaže dejstvo, da je tudi o malenkostih na hitro zložil nemške ali latinske verze: tako o svojem mrtvem psu, o svoji mački, ki mu je prinesla kar pet miši in eno podgano hkrati (v nemščini in latinščini), o sebi, kako zelo je bolan, ali pa samemu sebi za rojstni dan. Verjetno ni pretirano trditi, da je bil v svojem času najpomembnejši (protestantski) nürnberški ali celo južnonemški latinski lirik.⁴¹

Ker se je hotel v glavnem posvetiti svojim študijem, je za služenje denarja prevzel le delo korektorja pri knjigarju Wolfgangu Moritzu Endterju, ki je založil tudi *Slavo vojvodine Kranjske*. In prav tu moramo iskati povezavo med Majerjem in Valvasorjem, ki je očitno tekla prek Erazma Franciscija, soizdajatelja *Slave*. Zanimiv je odnos tega pesnika do Franciscija. V bogati zbirki najdemo v zvezku za leto 1688 pesnitev za Valvasorjevo *Slavo*, ki se s tiskom natanko ujema.⁴² Nekaj strani pozneje pa sledi latinska pesem za opis Koroške,⁴³ ki se nahaja kot čestitka na začetku Valvasorjeve *Topographiae Ducatus Carinthiae* (1688) in se v tisku nadaljuje v nemščini, podpisana s Franciscijevim imenom. V rokopisu je v drobni pisavi tudi na začetku dodano to ime, ni pa povsem jasno, ali je Majer latinsko pesem zložil za Franciscija ali pa jo je Francisci zložil sam in jo je Majer le prepisal v svojo zbirko. Morda nam malce pomaga anagram na Franciscija, ki ga najdemo na naslednji strani:⁴⁴

Dn. Erasmo Francisci

Erasmus Franciscius: Sis, cura, firmus; canes.

Carmina me poscis, scriptis celeberrime Vates:

Sis, cura, firmus; doctius [varianta: quod iuvet,] ipse canes.

(Erazem Francisci: Bodi, v tvoji skrbi, vztrajen; pel boš.

Pesmi zahtevaš od mene, s svojimi spisi najslavnejši pesnik:

bodi, v svoji skrbi, vztrajen; bolj učeno [to ti bo pomagalo, da] boš sam zapel.)⁴⁵

Ali Majer s tem (ironičnim?) epigramom izraža, da bo Francisci, ki ga očitno prosi za pesnitve, s po-

³⁶ Flood, *Poets laureate*, Vol. III (L–R), str. 1226–1228 (tu je ime navedeno kot Johann Gabriel Maier; Meyer; Palaemon (1639–1699)).

³⁷ Will, *Nürnbergisches Gelehrtenlexikon*, 2. Theil (H–M), str. 534–536.

³⁸ Paul, *Reichsstadt und Schauspiel*, str. 413–432.

³⁹ Will, *Nürnbergisches Gelehrtenlexikon*, str. 535.

⁴⁰ Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Historisches Archiv, Pegnesischer Blumenorden, HA PBLO, 22, 1688, XVI–II–XXIV, Palaemon = Johann Gabriel Majer (zbirka obsega vsa njegova dela od leta 1655 do leta 1697).

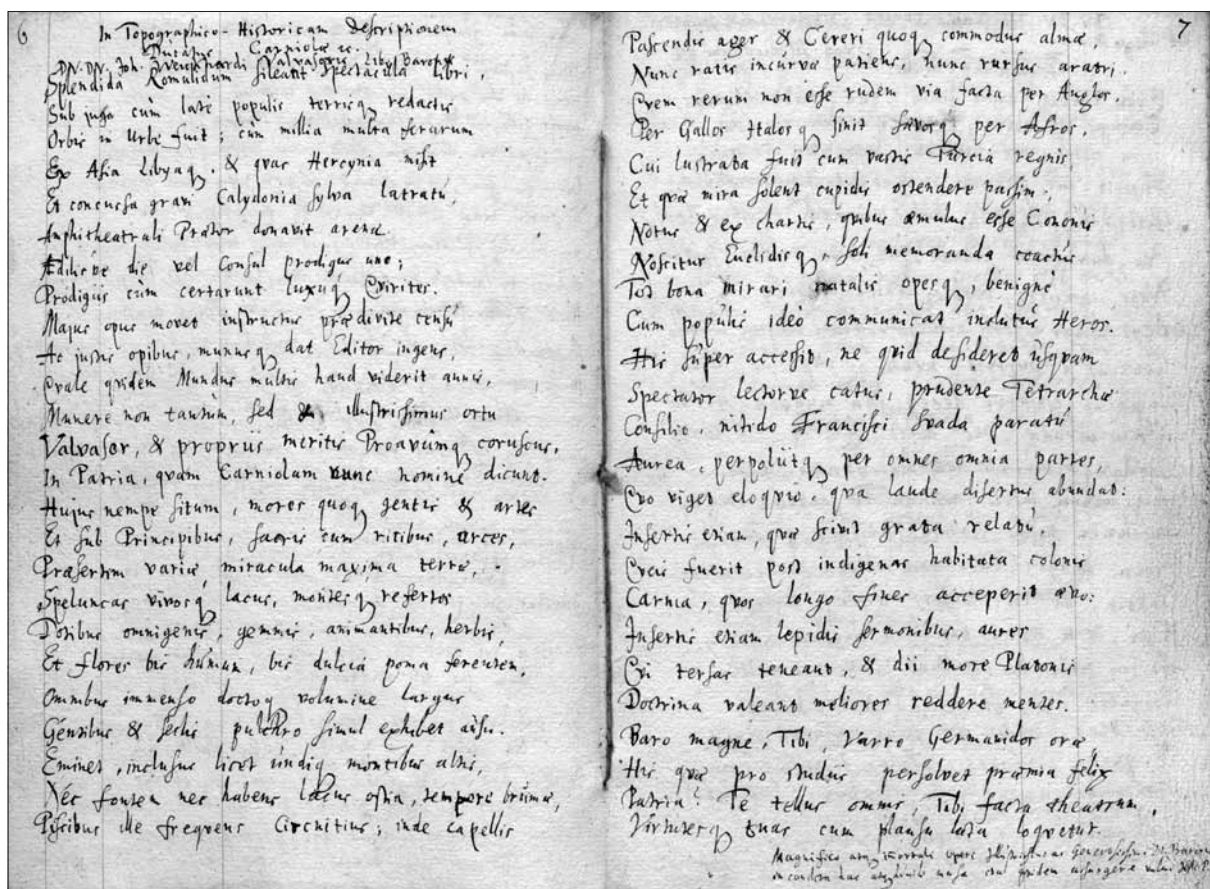
⁴¹ Eno generacijo starejši jezuit Jacob Balde ga je v produktivnosti in lirični nadarjenosti kljub vsemu prekašal.

⁴² Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Historisches Archiv, Pegnesischer Blumenorden, HA PBLO, 22, str. 6–7.

⁴³ Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Historisches Archiv, Pegnesischer Blumenorden, HA PBLO, 22, str. 13: *In Descriptionem Ducatus Carinthiae*.

⁴⁴ Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Historisches Archiv, Pegnesischer Blumenorden, HA PBLO, 22, str. 15.

⁴⁵ Prevod avtorice.

Majerjev avtograf (Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Historisches Archiv, Pegnesischer Blumenorden, HA PBLO, 22, 1688, str. 6–7, *In Topographico-Historicam Descriptionem Ducatus Carniolae etc.* DN. DN. Joh. Weichardi Valvasoris Lib. Baronis).

močjo njegovih pesnitev bolj učeno zapel? Se pravi, da bo z Majerjevimi verz, objavljenimi pod svojim imenom, naredil boljši vtis kot z lastnimi? Je torej Majer zares zložil pesem na čast *Koroške topografije*, ki je bila objavljena pod Franciscijevim imenom? Verjetno končnega odgovora ne bomo našli. V zbirki nadalje najdemo še dve pesmi na čast Franciscijevega 63. rojstnega dne, v katerih Franciscija primerja z drugimi nemškimi učenjaki, ki so tako kot on trpeli zaradi *podagre* (protina). Pesnitve o tej bolezni so bile v tem času silno popularne; dve desetletji prej je nemški jezuit Jakob Balde doživel ogromen uspeh s svojim filozofsko-satiričnim *Solatum podagricorum* (1661).

Od pesnikov, ki so Valvasorju čestitali s hvalnimi epigrami, bi torej nadarjeni Majer moral zložiti najbolj kvalitetno latinsko kompozicijo. Poglejmo, ali to drži: Majer je svojo pesnitev koncipiral v bolj epskem slogu. Medtem ko so vse druge latinske hvalilne pesmi Valvasorju na čast zložene v elegičnem distihu (kot pravi ime, primernem za elegije in tudi za epigrame), je Majer izbral čisti heksameter, ki je tipičen za velike, epske pesnitve, da se pokloni pred »epskimi« folianti. Že sam začetek – *Splendida Romulidum*

sileant spectacula libri – zveni veličastno: knjige Rimljanov naj umolknejo, ko poročajo o velikih igrah s tisočero divjih živali iz vseh delov sveta, darovanih od širokogrudnih edilov, pretorjev ali konzulov. Valvasor pripravlja večje, boljše delo, *majus opus movet*: Vergilijev verz (*majus opus moveo*; 7. knjiga Eneide) je signal za predstavitev avtorja, ki je svoje bogastvo bolj smiselno investiral kot rimski imenitniki in je svoje sodeželane radodarno (*largus*, nižje) obdaril z opisom svoje domovine. Nato sledi skrajno poetičen, a podroben opis vsebine *Slave* v trinajstih verzih, predvsem slavi opis čudežne narave:

*Praesertim variae miracula maxima terrae
Speluncas vivosque lacus montesque refertos
dotibus omnigenis, gemmis, animantibus, herbis,
et flores bis humum, bis dulcia poma ferentem.*
(Zlasti pa [je predstavil] različna izjemno velika naravna čudeša,
jame in živa jezera, gore, polne vsakovrstnih zakladov,
dragih kamnov, živali, rastlin,
nato zemljo, ki dvakrat rodi cvetje in dvakrat sladke plodove.)

Kot prebivalec hladnejših dežel občuduje polja, ki dvakrat obrodijo. Čudo Cerkniškega jezera, ki je – brez izvira in izliva – enkrat polno rib, drugič pa služi kot polje in paša, opeva v kar petih verzih, katerih zadnji spominja na Ovidijeve metamorfoze:

*Eminet, inclusus licet undique montibus altis,
Nec fontem nec habens lacus ostia, tempore brumae,
Piscibus ille frequens Circnitius; inde capellis
Pascendis ager et Cereri quoque commodus almae,
Nunc ratis incurvae patiens, nunc rursus aratri.*
(Med temi izstopa, pa čeprav je od vseh strani
vključeno med visoke gore,
Cerkniško jezero, ki nima ne izvira ne ustja in je v
zimskem času
polno rib. Potem iz njega nastane polje, na kate-
rem se pasejo koze,
a je primerno tudi za rednico Cerero
in prenaša zdaj ukrivljen čoln, zdaj plug.)

»Polje, ki enkrat prenaša ukrivljen čoln, drugič pa spet plug«, nekoliko spominja na Ovidijev »*nullum passa iugum curvique immunis aratri*« (*Metamorfoze*, 3. knjiga, verz 10). Podrobnejših odmevov na obstoječe opise Cerkniškega jezera pa tu ne najdemo.⁴⁶ Po omembi Valvasorjevih potovanj Majer slavi še njegove zemljevide (*Notus et ex chartis*) in ga primerja z grškima matematikoma Evklidom in Kononom (ki ga danes manj poznamo), in nazadnje poudari še pomen Franciscijevega »zlatega govora/stila« (*suada aurea*), njegovo stilistično uglašenost in zgodovinski uvod v raznovrstno prebivalstvo Kranjske. V zadnjih verzih pa se obrne k Valvasorju samemu kot Varronu nemških dežel: »*Varro Germanidos orae*«. Ta primerjava z najpomembnejšim rimskim polihistorjem se zdi morda ustreznejša kot primerjava z zgodovinarjem Livijem oziroma Florom, ki jo daje Petermann v svojem slavospevu. Majer zaključi z vprašanjem, kateri narod bo sploh lahko poplačal takšen podvig, in sam odgovori, da mu bo v zahvalo ves svet, ki je postal njegovo gledalstvo, ploskal in o njem govoril.

Zaradi informacije, da je bil Majer korektor pri tiskarju in knjigarju Endterju, lahko sklepamo, da je lektoriral tudi *Slavo vojvodine Kranjske*. Ta sklep potrjuje na eni strani zelo podrobno opevanje njene vsebine, na drugi pa namig na začetku, da je podvig stal veliko denarja. Menim, da je bil Majer (morda z izjemo Vitezovića) verjetno edini, ki je knjigo zares v celoti prebral, preden je napisal hvalnico.

Sklep

Edini, ki podrobno opevajo vsebino *Slave vojvodine Kranjske*, so torej Majer, Sisentschelli in Katharina R. von Greiffenberg. Medtem ko se Petermann z iskreno hvaležnostjo klanja pred Valvasorjem kot zgodovinarjem, mladi Dolničar slavi njegovo delo kot veliko zmago znanosti. Vitezovič čestita v imenu Hrvaške in Dalmacije. Kar se tiče Franciscija, je bil nedvomno on tisti, ki je med nürnberškimi imenitniki uspešno prosil za častilne epigrame. Medtem ko je Greiffenbergovi očitno čestitka osebno zelo pri srcu, se zdijo kompozicije Wegleiterja in Prascha, tako kot Majerjeve, pisane z manj iskrenosti. So pa to edini trije, ki omenjajo Franciscijev delež (verjetno na njegovo prošnjo).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Archiv Weltliche Korporationen: Nürnberg, Pegnesischer Blumenorden (PBO). Signatur: XVIII–XXIV, Palaemon = Johann Gabriel Majer.

LITERATURA

Besslich, Siegfried: Anrede an das Buch. Gedanken zu einem Topos in der römischen Dichtung. *Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft. Festschrift für Hans Widmann*. Stuttgart, 1974, str. 1–12.

Bidovec, Marija in Boris Golec: Valvasor in Edmond Halley. O vprašanju polihistorjevega članstva v angleški Kraljevi družbi (Royal Society) in posledicah prekinjenih stikov z njo. *Zgodovinski časopis* 69, 2015, str. 324–335.

Citroni, Mario: Le raccomandazioni del poeta: Apostrofe al libro e contatto col destinatario. *Maia* 38, 1986, str. 111–146.

De Backer-Sommervogel, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus*. 6. zvezek (Otazo-Rodriguez). 1960 (ponatis izdaje Paris-Bruxelles 1895).

Dolničar, Janez Gregor: *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve* (ur. Ana Lavrič). Ljubljana: Založba ZRC, 2003.

Flood, John L.: *Poets laureate in the Holy Roman Empire. A bio-bibliographical handbook*. Vol. III (L–R). Berlin; New York, 2006.

Glonar, Joža: »Majer, Joannes Gabriel«. *Slovenski biografski leksikon* (SBL), 2. knjiga. Ljubljana: Zadruga gospodarska banka, 1933–52 (dostopno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi342894/#slovenski-biografski-leksikon> (24. 3. 2015)).

Jacoby, Daniel: »Prasch, Johann Ludwig«. V: *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB) 26 (1888),

⁴⁶ Primerjaj Lazius, *De gentium aliquot migrationibus* VIII, str. 457, ki se nanaša na Herbersteinov *De admirandis Hungariae aquis hypomnematibus*, ... Georgio Wernhero Autore (Vienne, 1551). O nastanku tega spisa glej Simoniti, Herberstein-Wernherjev opis Cerkniškega jezera. Glej tudi Kircher, *Mundus Subterraneus*, V, 1, 3, str. 258.

- str. 505–509. URL: <http://www.deutsche-biographie.de/ppn100230792.html?anchor=adb> (23. 3. 2015).
- Kircher, Athanasius: *Mundus Subterraneus*, V, 1, 3 (tomus I). Amsterdam, 1678.
- Lazius, Wolfgang: *De gentium aliquot migrationibus* (2. izdaja). Basel, 1572.
- Lier, Hermann Arthur: »Wegleiter, Christoph«. V: *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB) 55 (1910), str. 358. URL: <http://www.deutsche-biographie.de/ppn11721857X.html?anchor=adb>.
- Lorenzen, Käte, »Greiffenberg, Catharina Regina Freifrau von, geborene Storch von Klaus«. V: *Neue Deutsche Biographie* (NDB) 7 (1966), str. 33. URL: <http://www.deutsche-biographie.de/ppn118541978.html> (23. 3. 2015).
- Melem Hajdarović, Mihela: Valvasor, Vitezović i Slava vojvodine Kranjske. *Studia lexicographica*, 5 (2011), 2 (9), str. 149–176.
- Miklavčič, Maks: »Sisentschelli, Jožef (1658–1714)«. *Slovenski biografski leksikon* (SBL), 2. knjiga. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1933–52 (dostopno na <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi571580/#slovenski-biografski-leksikon> (24. 3. 2015)).
- Paul, Markus: *Reichsstadt und Schauspiel. Theatrale Kunst im Nürnberg des 17. Jahrhunderts* (Frühe Neuzeit 69). Tübingen, 2002, str. 413–432.
- Pintar, Ivan: »Peterman, Ivan Krstnik (1652–1696)«. *Slovenski biografski leksikon* (SBL), 2. knjiga. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1933–52 (dostopno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi419078/#slovenski-biografski-leksikon> (24. 3. 2015)).
- Reisp, Branko: *Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.
- Simoniti, Primož: Herberstein-Wernherjev opis Cerkljskega jezera iz leta 1551. *Acta Carsologica* 39/1, Postojna, 2010, str. 147–161.
- Smolik, Marijan: »Dolničar plemeniti Thalberg, Janez Gregor, operoz (1655–1719)«. *Slovenski biografski leksikon* (SBL), 2. knjiga. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1933–52 (dostopno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi696804/#slovenski-biografski-leksikon> (24. 3. 2015)).
- Szelest, Hanna: Perge, o libelle, Sirmium. *Rheinisches Museum für Philologie* 139/3–4, str. 334–343.
- Valerianus, Pierius: *Hieroglyphica* (3. izdaja). Frankfurt, 1678.
- Valla, Lorenzo: *Repastinatio dialecticae et philosophiae*. Tomus II (Edidit Gianni Zippel). Padova, 1982.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske. Izbrana poglavja* (ur. Bogomil Gerlanc). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.
- Weiss, Janez: Arheologija védenja. Antična zgodovina Kranjske pri piscih 15., 16. in 17. stoletja s poudarkom na Slavi vojvodine Kranjske. *Studia Valvasoriana* (ur. Janez Weiss in Doris Debenjak). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 195–284.
- Will, Georg Andreas: *Nürnbergisches Gelehrtenlexikon*. 2. Theil (H–M). Nürnberg und Altdorf, 1756.
- Wissig-Baving, Gabriele: *Die Anrede an das Buch in der römischen Dichtung. Studien zum Verhältnis des Dichters zu seinem Werk*. Frankfurt, 1991.

ANTIČNA LITERATURA

- Auli Gellii Noctes Atticae. Recognovit ... P. K. Marshall. Tomus I, libri I–X (Bibliotheca Oxoniensis). Oxford, 1990. Knjiga V, poglavje X (str. 200–201).
- Decimi Magni Ausonii Burdigalensis opuscula. Edidit Sextus Prete (Bibliotheca Teubneriana). Leipzig, 1978. Poglavje XXV: Epistularum liber. Epistula X (str. 247–251).
- P. Ovidi Nasonis Tristia. Edidit John Barrie Hall (Bibliotheca Teubneriana). Stuttgartiae et Lipsiae, 1995. Knjiga I, žalostinka 1 (stran 2 in sl.).
- Q. Horati Flacci Opera. Edidit Stephanus Borzsák (Bibliotheca Teubneriana). Leipzig, 1984. Epistularum liber I, pismo XX (str. 271–272).

S U M M A R Y

Latin dedicatory poems in the introduction to *The Glory of the Duchy of Carniola*

The introduction to Valvasor's *The Glory of the Duchy of Carniola* (Die Ehre des Herzogthums Krain) contains a collection of honorary epigrams written by eight authors (and an authoress) in four languages (Slovenian, German, Croatian, and Latin). The first is the German poem by Katharina von Greiffenberg, followed by the main body of the introductory part, which contains the speeches of three provinces (Carniola, Croatia, and Dalmatia) framed by two Latin poems by Valvasor's colleague Pavao Vitezović. The last part is comprised of individual German (Prasch, Wegleiter) and Latin poems (Dolničar, Petermann, Majer). The Latin poems were translated for the first time in the new Slovenian bibliophile edition (by Aleš Maver). In recent years, only the Croatian and Dalmatian elegies by Pavao Vitezović have received some attention, unlike their Latin translations and his other exclusively Latin poems which—along with J. Sisentschelli's literary address to Carniola—make up the main body of the introduction. Since Vitezović's work receives much scholarly attention in Croatia, this paper does not cover them in detail, but focuses

instead on other poems that have remained more or less overlooked. The “Address to the book”, written by the aforementioned J. Sisentschelli, has so far become famous only in its Slovenian version as “the first literary apopemtic in Slovenian language” (F. Kidrič). The paper aims to determine whether or not its Latin version conforms to the literary conventions of this kind of poetry. One possible interpretation is presented for the epigram by the Ljubljana-based solicitor and proponent of the founding of the *Academia Operosorum*, J. G. Dolničar, who conceived of his short eulogy to the author as a (somewhat enigmatic) court case. The panegyric elegy written by the Carniolan physician Petermann is a decent piece of verse conveying the author’s sincere joy and gratitude, but does not exhibit any poetic mastery. The hexametric poem by J. G. Majer, whom the Slovenian Biographical Lexicon refers to only as the author of one

of these introductory poems, without stating the date of his birth or death, has even been preserved in the author’s handwriting. Majer was a proof-reader employed with the bookseller Endter in Nuremberg and was acquainted with Erasmus Francisci. He was an extremely prolific poet of Latin occasional songs that are still preserved in numerous volumes in Nuremberg. His biographic data are known. The authors of the poems featured in the introduction to *The Glory of the Duchy of Carniola* seem to be divided into two groups: the local Slovenian group, which also includes Vitezović along with Sisentschelli, Dolničar and Petermann, and the Nuremberg group (Greiffenberg, Prash, Wegleiter, and Majer), which probably owes most to Francisci, since the aforementioned poems are the only poems that mention his contribution to the monumental work.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 27-788-055.2:392.8(497.472)"17"

Prejeto: 29. 10. 2015

Zdenka Bonin

doc. dr., arhivska svetovalka, Pokrajinski arhiv Koper, Kapodistrijsov trg 1, SI-6000 Koper
E-pošta: zdenka.bonin@gmail.com

Življenje in prehrana v koprskem samostanu sv. Klare ob koncu 18. stoletja

IZVLEČEK

Samostan sv. Klare v Kopru je bil ustanovljen leta 1301. Redovnice so temeljno skrb posvečale molitvi in kontemplaciji, ukvarjale pa so se tudi z vzgojo (predvsem plemiških deklet). Čeprav so duhovno živele odmaknjeno (klavzura), lahko na osnovi njihovih kupoprodajnih in zakupnih pogodb sklepamo tudi o njihovem živahnem gospodarskem delovanju. Ohranjena blagajniška knjiga za obdobje med letoma 1771 in 1798 pa priča o njihovi skrbi za raznovrstno prehrano v samostanu. Temeljila je na mesu in žitu, a so si jedilnik dopolnjevale tudi z jajci, sirom, raznovrstnimi stročnicami, zelenjavo ter svežim in suhim sadjem. Izdatki za nakup začimb, kave in čokolade kažejo na njihov izboren okus in skrbno pripravo hrane.

KLJUČNE BESEDE

Koper, samostan sv. Klare, prehrana, 18. stoletje

ABSTRACT

LIFE AND DIET IN THE ST. CLARE CONVENT IN KOPER AT THE END OF THE 18TH CENTURY

The St. Clare Convent in Koper was founded in 1301. The nuns dedicated themselves almost entirely to prayer and contemplation, and to some extent to education (especially of noble girls). Although they pursued a life of spiritual seclusion (claustration), their purchase contracts and lease agreements offer a glimpse at their vibrant economic activities. The preserved account book for the period 1771–1798, however, testifies to their concern for a varied diet in the convent. The diet was based on meat and grains, supplemented with eggs, cheese, different kinds of legumes, vegetables, as well as fresh and dry fruit. Expenditure on the purchase of spices, coffee, and chocolate reveals their exquisite taste and careful preparation of food.

KEY WORDS

Koper, St. Clare Convent, diet, 18th century

Uvod

Medtem ko je o prehrani redovnikov in redovnic v naših srednjeveških in novoveških samostanih malo znanega,¹ obstaja dokaj obširna literatura o prehrabnih navadah v italijanskih, francoskih, nemških, angleških in drugih evropskih srednjeveških samostanih. Med drugimi so o tem pisali Norman Foster,² Adam Birgit,³ Glauco Maria Cantarella,⁴ Massimo Montanari,⁵ Anna Segreti⁶ in Lavinia Parziale,⁷ ki se je posvetila prehrabnim navadam redovnic v milanskih ženskih samostanih konec 16. in v 17. stoletju.

Kljub strogim pravilom (npr. sv. Benedikta⁸ iz leta 534, ki je redovnikom, z izjemo slabotnim in

bolnikom, prepovedal uživanje mesa štirinožnih živali) je iz številne literature mogoče zaznati, da so bili samostanski stanovalci v primerjavi z drugim prebivalstvom (tudi iz višjih družbenih slojev) dobro prehranjeni. Srednjeveški samostani so bili skladišča najrazličnejših življenjskih potrebščin. Ker so k njim občasno zahajali vladarji (s svojim dvorom) in drugi pomembnejši, so ob teh priložnostih zanje prirejali razkošne sprejeme in pojedine z odličnimi jedmi⁹ (kar je nedvomno vplivalo na razvoj samostanske kuhinje), hkrati pa so bili samostani kraj številnih političnih informacij, pa tudi škandalov in intrig. Iz vizitacijskih zapisnikov je mogoče ugotoviti, da so redovniki stroga pravila o hrani in pitju stalno kršili. Vse tisto, kar Benedikt ni natančno zapisal, določil ali omenil v redovnem pravilu, je postalo predmet razprav in izgovor za iskanje neskončnih možnosti odmikov od vodil in opravičevanja za uživanje (naj se je to tikalo količine ali kakovosti vina, piva, mesa – svinjskega ali drugega, masti, kokoši, kruha, rib, hlač ali pokrival, britja in kopanja, bolezni ali zdravja). Kljub vsemu je Benediktovo pravilo ostalo do 12. stoletja osnovno vodilo zahodnoevropskega redovništva. Ker je Benedikt v pravilu odredil, da morajo redovniki vse goste, ki pridejo v samostan, sprejeti kot brate (zlasti brate v veri in romarje), so ob romarskih poteh nastajali novi samostani. V največjih romarski središčih so ob velikih praznikov lahko nahranili več tisoč ljudi.¹⁰

Ceprav je Pierre Abélard rohnal nad redovniki zaradi prehrane (pojavljalo se je namreč čedalje več praznikov, ki so jih izrabljali za uživanje mesa in pretrano pitje), je v pismu z nasveti o organizaciji samostanskega življenja, ki ga je okoli leta 1130 poslal Heloisi in njenim redovnicam iz Paracleta, opozoril, da lahko obvezni mesni post (ki ga je zavzeto označevalo tradicionalno meništvo)¹¹ še bolj spodbuja k požrešnosti. Med drugim je redovnicam priporočal bolj zmerno in preprosto hrano, ki pa lahko vključuje tudi meso (do trikrat na teden).¹² Nekoliko kasneje je

¹ Jože Mlinarič je med pregledom arhivskega fonda žičke kartuzije v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu našel jedilnike iz časa priorja Melhiorja Chatillona (1730–1749) za obdobje od 1. februarja 1737 do 1. novembra 1738. V sodelovanju z Borisom Kuharjem sta jih objavila v monografiji z naslovom *Samostanska kuhinja: prehrana kartuzijanov in jedilniki žičkih menihov v prvi polovici 18. stoletja*, ki je leta 2002 izšla pri Kmečkem glasu.

² *Schlemmen hinter Klostermauern: Die unbekannten Quellen europäischer Kochkunst; Mit 111 Rezepten aus der Klosterküche*. Hamburg: Hofman und Campe, 1980.

³ *Klösterliches Fasten*. Bindlach: Gondrom, 2006.

⁴ *I monaci di Cluny*. Torino: Einaudi, 2009.

⁵ Montanari je eden najpomembnejših italijanski poznavalcev zgodovine prehranjevanja. Izmed njegovih številnih del velja posebej izpostaviti deli *Alimentazione e Cultura nel Medioevo* (Roma-Bari: Laterza, 1988) in *La fame e l'abbondanza. Storia dell'alimentazione in Europa* (Roma-Bari: Laterza, 1993); slednje je prevedeno tudi v slovenščino: *Lakota in izobilje. Zgodovina prehranjevanja v Evropi* (Ljubljana: Založba I/uf, 1998).

⁶ Avtorica je v članku z naslovom *L'alimentazione monastica nel territorio algherese tra Sette e Ottocento*, ki ga je objavila v reviji *Revista de l'Alguer* (dostopno na <http://revistes.iec.cat/index.php/RdA/article/viewFile/40068/39972>), predstavila prehrano v desetih sardinskih samostanih različnih redov (avguštinci, karmeličani, observanti, kapucini, *mercedari*, *klaris*) v krajih Alghero, Ozieri, Padria in Pozzomaggiore v 18. in 19. stoletju.

⁷ »Per il vivere di una monaca«. *I costumi alimentari nei monasteri milanesi fra Cinque e Seicento* (dostopno na <http://dev.dsmc.uniroma1.it/dprs/sites/default/files/parziale.pdf>).

⁸ Benedikt (Norcia, okoli 480 – Montecassino, okoli 547), ki je okoli leta 529 ustanovil samostan Monte Cassino, je s t. i. Benediktovim pravilom uredil vse odnose znotraj samostanskega življenja in prisegal na strogo disciplino. Od redovnikov je zahteval, da podredijo svoje življenje zahtevam pravila. Obvladati morajo svoje telo in ne smejo podleči čutnim željam, vzljubiti morajo post, ne smejo biti pijanci in lenuhi, ne smejo se prepustiti spanju, ne smejo biti požrešni, umakniti se morajo od vsakodnevnega dogajanja, se bati pekla, umikati se morajo grdim, neprimernim in odvečnim pogovorom, izogibati se pogovorom o nepomembnih stvareh in tistih, ki vzpodbujajo smeh, ne smejo se glasno smejati, vse pretekle grehe morajo priznati in se izogibati novim, ne smejo zadovoljevati telesnih pohot, izogibati se morajo preprirom, ljubiti morajo čistost in nedolžnost in ne ugovarjati. Odredil je število dnevnih obrokov in število posameznih jedi. Za glavni dnevni obrok sta bili dovolj dve kuhani jedi, v primeru, da sta bila na jedilniku sadje ali sveža zelenjava, pa so lahko dodali še tretjo jed. Dnevno jim je pripadal še funt (0,453 kg) kruha in do četrta litra vina (Foster, Jelo iza samostanskih zidina, str. 13–21).

⁹ Leta 1309 so v samostanu sv. Avgušтина v Canterburyju ob kraljevem obisku postregli 6000 gostov. Iz samostanske kronike je mogoče razbrati, da so za goste opatove mize (za en obrok) pripravili 36 volov, 100 odraslih prašičev, po 200 odojkov in ovac, 1000 gosk, 973 kopunov ter 24 labodov. Omenjenih je še 600 zajcev, 16 velikih in dolgih desk, naloženih s pečenimi merjasci, 4000 jajc, različna drobna divjačina (v večjih količinah), začimbe, mandlji in druge sladkarije. Gostje so popili 11.000 litrov vina in 15.000 litrov piva. Na osebo naj bi porabili okoli 5 kg mesa in 5 litrov alkoholnih pijač. Srednje velik samostan (npr. Sankt Gallen) je že brez kraljevskih ali podobnih visokih obiskov prehranjeval okoli 80–100 redovnikov, 200 osebnih strežnikov in okoli 1000 različnih delavcev oz. t. i. služinčadi. Oboji so imeli obroke dvakrat na dan z le dvema ali tremi jedmi manj kot redovniki, ob hrani pa so povprečno na osebo popili še 5 litrov piva. Seveda so obstajali tudi skromnejši samostani, pa tudi taki, ki so za kuhinjo porabili tudi desetkrat več (Foster, Jelo, str. 37–39).

¹⁰ Prav tam, str. 22–31.

¹¹ Redovniki so meso nadomeščali z ribami, ki pa so bile od mesa manj nasitne.

¹² Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 66–67. Primerjaj tudi Fo-

papež Benedikt XII. (pontifikat 1335–1342) tudi redovnikom moških samostanov dopustil enako število mesnih obrokov.¹³

Tako kot drugi bogati prebivalci so tudi redovniki praviloma jedli povsem sveže meso (npr. še isti dan ubito divjačino, sveže pa je bilo tudi na tržnicah kupljeno meso, saj so običajno živino klali vsak dan) in ribe (npr. jegulje in piškurje so običajno še žive nosili k prodajalcem rib).

Začimbe, ki so jih v Evropi pogosteje uporabljali od konca 11. stoletja dalje,¹⁴ pa so kuharji kljub zmotnemu prepričanju, da so z njimi bodisi konzervirali¹⁵ hrano ali pa ji izboljševali oz. prekrili okus (npr. mesu, ker naj bi bilo staro), uporabljali šele po končanem kuhanju. Začimbe so srednjeveški kuharji uporabljali v različne namene, in redovniki niso bili nikakršna izjema. Clunjski menihi so npr. pili dišavna vina, v njihovi ambulanti pa ni smelo manjkati popra, cimeta, ingverja in drugih zdravilnih korenov (začimb).¹⁶

V Evropi se je med 11. in 13. stoletjem močno razširilo pridelovanje pšenice (iz nje so pekli bel kruh), ki je začela jemati prostor drugorazrednim žitom. Ker so zemljiški posestniki od kmetov zahtevali plačilo dajatev v pšenici (del so jo porabili zase, del pa prodali na trgu), je prehrana kmetov temeljila na drugorazrednih žitih (proso, rž, ječmen, sirek), stročnicah (bob) in kostanju, torej na črnem kruhu, močniku, juhah in ponekod tudi zelenjavi.¹⁷

Ker se je v zadnjih desetletjih 13. in na začetku 14. stoletja ponovno začelo pojavljati pomanjkanje hrane in s tem lakota, so se sredi stoletja začele širiti številne nalezljive bolezni (zaradi epidemij kuge je na nekaterih območjih pomrlo tudi več kot tretjina prebivalcev¹⁸). Medtem ko naj bi se v drugi polovici 14. stoletja poraba mesa povečala tudi med nižjimi sloji prebivalstva, pa se je zastoj pridelave žit, ki je bil opazen že v zadnjih desetletjih 13. stoletja, po demografskem zlomu le še stopnjeval. Na območju evropskega

sredogorja in visokogorja se je razširila živinoreja, ki je vzpodbudila živahno trgovino z živino oz. z mesom. V nemških deželah naj bi v 15. stoletju ljudje v povprečju porabili letno 100 kg mesa na osebo, kar naj bi ob upoštevanju postnih dni znašalo od 0,45 do 0,5 kg na dan. Podobna poraba naj bi bila značilna tudi za Poljsko, Švico, Anglijo in Skandinavijo. Kljub manjši porabi mesa v sredozemskem območju pa ga je v virih iz 14. in 16. stoletja mogoče zaslediti tudi tam precejšne količine, čeprav je potrebno opozoriti, da je natančen izračun zaradi neupoštevanja domače prireje (npr. prašiči, ovce, perutnina) nemogoče narediti.¹⁹ Veljalo je prepričanje, da je hrana toliko bolj okusna, kolikor bolj se steza proti nebu. Zelenjava, čebulnice in korenji (npr. por, čebula, repa) pa tudi kostanj, ki ga je bilo v izobilju, so bili primernejši za nižje sloje prebivalstva (kmete), sadje (zlasti tisto visoko v drevesnih krošnjah) in ptice pa so veljali za najodličnejšo hrano vredno najvišjih slojev družbe.²⁰ Kljub spoznanju novih živil po odkritju Amerike so se Evropejci vsaj še dve ali tri stoletja izogibali uvajanju novih kultur (koruza, krompir). K uvajanju sta jih prisilila šele pomanjkanje in huda lakota. V Lombardiji se je razmeroma zgodaj razširilo gojenje riža (konec 15. stoletja),²¹ ajda, ki so jo na zahodu poznali že dve stoletji, pa se je šele v 16. stoletju močneje razširila na območje Nizozemske, Belgije, nato pa v Nemčijo, Francijo in severno Italijo. Koruzo, ki jo je Kolumb spoznal že na prvem potovanju in jo v Evropo prinesel leta 1493, so najprej začeli pridelovati na Iberskem polotoku. Od tam se je razširila v južno Francijo in v severno Italijo, kasneje pa še v Panonijo in na Balkanski polotok. Kljub začetnim uspehom pa je širjenje koruze kasneje zastalo. Podoben zastoj so doživeli tudi riž in ajda (ponoven vzpon je mogoče zaslediti šele od 18. stoletja dalje) ter krompir. Španci, ki so na krompir naleteli v Peruju že leta 1539, so ga že zgodaj začeli uporabljati v prehrani (leta 1573 je npr. omenjen na nakupovalnem seznamu bolnišnice *La Sangre* v Seville). Čeprav je bilo proti koncu stoletja mogoče najti pričevanja o njem tudi v Nemčiji in okoli leta 1588 v Angliji (tja ga je iz Amerike zanesel sir Walter Raleigh), pa je bilo do njegove razširitve po evropskem prostoru potrebno počakati

ster, *Jelo*, str. 21. Abelard je zapisal, da naj bi redovnice jedle meso ob nedeljah, torkih in četrkih, v brezmesnih dneh pa naj bi pripravili dve drugi jedi, ki jima lahko dodajo ribe. Za pripravo jedi naj ne bi uporabljale dragih in redkih začimb, temveč le tiste, ki so značilne za domače območje. Sadje je dovoljeno samo za večerjo, zelišča in korene pa lahko uporabljajo le v zdravilne namene. Ob petkih in v času štiridesednevnega posta jedi ne smejo zabeliti z mastjo. Od jesenskega enakonočja do velike noči naj bi jedle le enkrat na dan (Abelard, *L'origine*, str. 218–220).

¹³ Foster, *Jelo*, str. 62.

¹⁴ Z začimbami, ki so jih sicer poznali že v stoletjih pred letom 1000, so Evropejci pogosteje prihajali v stik po križarskih osvajalskih pohodih. Z njihovim trgovanjem so najbolj bogateli beneški trgovci, ki so dolgo obvladovali trgovino z začimbami.

¹⁵ Za podaljševanje obstojnosti mesa in rib so poznali druge načine, in sicer: soljenje, sušenje in prekajevanje.

¹⁶ Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 83–86. V srednjeveških samostanih začimb niso uporabljali le za pripravo jedi, temveč tudi za pripravo zahtevnih zdravil in za popravljanje arome vina ter piva (Foster, *Jelo*, str. 113–114).

¹⁷ Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 71–72.

¹⁸ Prav tam, str. 98.

¹⁹ V gospodinjstvu arleškega škofa so v letih 1430 in 1442 porabili 66–67 kg mesa na prebivalca, v Carpentrasu pa v letih 1472–1473 26 kg. Prebivalci sicilijanskih mest naj bi ga sredi 15. stoletja pojedli okoli 20 kg na osebo, v Toursu pa naj bi poraba ob koncu stoletja nihala od 20 do 40 kg na osebo. Provansalski kmetje naj bi meso jedli dvakrat na teden, dninarji v Languedocu pa naj bi ga pojedli okoli 40 kg. Dninarji, ki so v istem obdobju delali v sicilijanskih vinogradih, naj bi tedensko dobivali vsaj 0,8 kg mesa (pa tudi do dvakrat toliko), drugi delavci pa naj bi ga jedli trikrat na teden. Alzaški kmetje so leta 1429 v zameno za tlako dobivali po dva kosa govedine in pečenke, merico vina in kruh v vrednosti 2 pfenigov (Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 102–103).

²⁰ Prav tam, str. 119–121.

²¹ Prav tam, str. 134.

do 18. stoletja.²² Evropa se je relativno zgodaj srečala tudi s kavo²³ in čokolado. Ta se je najprej uveljavila v Španiji in Italiji, a je sprva ostala omejena le na višje družbene in zlasti cerkvene elite.

Pomembne podatke o prehrani redovnic prinaša raziskava Lavinie Parziale. Iz cennice, ohranjene v milanskem škofijskem arhivu, ki se nanaša na ženske samostane iz konca 16. stoletja (obdobje škofov Carla Borromea /1564–1584/ in Federica Borromea /1595–1631/), je ugotovila, da sta bila kruh in vino osnovni živili redovnic. Od 101 lire, ki naj bi letno zadoščale za prehrano ene redovnice, naj bi 42 lir porabili za nakup žita (14 starov) in 49 lir za vino (3,5 brente). Ostalo so porabili za meso (7 unč²⁴ oz. okoli 0,28 kg na dan), ki so ga jedle štirikrat na teden, za ribe, ki naj bi jih jedle ob sredah, petkih in sobotah (po 2,5 unče oz. 0,1 kg na dan), za nedoločeno predjed ali poobedek, za mineštro (zjutraj), za 2 jajci na dan ter za olje, maslo, sol in kis. Za celotno vzdrževanje posamezne redovnice naj bi letno porabili 256 lir. Med stroške so bili poleg hrane všteti še stroški za pranje oblačil, za nakup oblek, perila in čevljev, za plačilo zdravnika ter nakup zdravil. Od celotne vsote so za prehrano redovnic skupno porabili 39 % denarja, od tega pa je na kruh in vino odpadlo kar 90 %. Čeprav vsi samostani niso imeli enakih gospodarskih možnosti in so revnejši imeli na razpolago manj sredstev za prehrano, naj bi redovnice (z izjemo v najrevnejših samostanih) dnevno zaužile raznovrstno hrano, njena kalorična vrednost pa naj bi presegla 2000 kalorij na dan.²⁵

Z gotovostjo je mogoče trditi, da samostani že od srednjega veka dalje niso bili le politična, kulturna in gospodarska središča, temveč so bili tudi nosilci razvoja kulinarike. Iz samostanov naj bi izvirale številne jedi, zlasti pa potica, kar nekaj znamenitih likerjev (*chartreuse*,²⁶ *benedictin*²⁷), penče vino (znameniti

šampanjec²⁸), preste in štrukliji, v ženskih samostanih pa so pekli izvrstne sladice.²⁹ Še v 18. stoletju so mnogi samostani v Evropi porabili veliko denarja za hrano in pijačo, za svoje goste pa so (enako kot v srednjem veku) prirejali imenitne pojedine. Tako so npr. v samostanu Melk ob Donavi v času enodnevnega obiska cesarice Marije Terezije samo za hrano porabili 2405 goldinarjev (v sosednjem Linzu je bilo mogoče za 707 goldinarjev kupiti hišo oz. za ta denar bi dobili 17 glav goveje živine).³⁰

Oris zgodovine koprškega samostana sv. Klare

Točnega datuma nastanka in imena ustanovitelja samostana sv. Klare žal ne poznamo. Ker je koprski škof Pietro Manolesso z listino, izdano 4. novembra leta 1301, vključil redovnice, t. i. sestre koprške celice, ki so imele svoj samostan v Kopru,³¹ v red sv. Klare, se v literaturi kot leto ustanovitve samostana omenja leto 1301. Škof Manolesso se je odrekel jurisdikciji nad njihovim samostanom ter jim dal vse duhovne in posvetne pravice nad samostanom in samostanskim premoženjem. Čeprav so bile koprške klarise več kot 250 let podrejene minoritskemu provincialnemu ministru (do leta 1338 so bile npr. vključene v redovno provinco Dalmacijo), so se zaradi številnih težav leta 1511 odločile, da se ponovno podredijo koprskemu škofu (dokončno leta 1574).³² Leta 1580 je bilo v samostanu 40 redovnic, od tega dve konverzi in opatinja. Živele so od prihodkov nepremičnin, delno pa od svojega dela in miloščine. Samostan je imel 300 dukatov³³ letnega prihodka. Redovnice so

Bernardo Vincelli iz samostana *Fechamp* v Normandiji (Kuhar in Mlinarič, *Samostanska kuhinja*, str. 18; primerjaj tudi Foster, *Jelo*, str. 121).

²⁸ Prvič naj bi ga leta 1668 za opata benediktinskega samostana v Hautvillersu pripravil samostanski (slepi) kletar Pierre Pérignon (tudi dom Pérignon) (Kuhar in Mlinarič, *Samostanska kuhinja*, str. 18).

²⁹ Prav tam, str. 17–18.

³⁰ Prav tam, str. 16; Foster, *Jelo*, str. 161.

³¹ Po poročanju škofa Paola Naldinija iz leta 1700 naj bi bile redovnice *tretjerednice* enega od obstoječih redov v mestu, bodisi sv. Dominika ali sv. Frančiška.

³² Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 164–165.

³³ V Kopru so kot denarne enote, tako kot v ostalih delih Beneške republike, uporabljali: dukate, libre, solde in denariče. Razmerje je bilo 1 libra = 20 soldov = 240 denaričev. Libra in sold sta bila samo računski enoti. Ločili so dve vrsti liber: *libra denariorum parvorum* (osnova ji je bil *denarius parvorum*, mali denar; bakren denar z malo srebra) in *libra denariorum grossorum* (osnova je bil *denarius grossus*, groš; denar iz kvalitnega srebra). Kot dejanski denar so uporabljali le mali denar in groš. Vrednost malega denarja in solda kot računске enote proti grošu je bila odvisna od količine srebra. Praviloma se je količina srebra zmanjševala, zato je vrednost malega denarja in solda padala. Leta 1328 je bilo vzpostavljeno razmerje 1 dukat = 24 grošev. Odnos dukata proti libri malih denarjev se je menjal. Sredi 15. stoletja je vrednost dukata znašala 6 liber, konec 15. stoletja pa se je ustalila na 6 liber in 4 solde (Primerjaj Benussi, *Ragguaglio*, str. 226–236; Stanisci, *Appunti*, str. 114–117).

²² V prvih letih 16. stoletja so koruzo poznali v Kastiliji, Andaluziji in Kataloniji, okoli leta 1520 pa tudi na Portugalskem. V zahodni Benetiji so jo začeli pridelovati v tridesetih letih 16. stoletja (prav tam, str. 136–138).

²³ Na pobudo beneških trgovcev so jo v Evropo začeli uvažati v drugi polovici 16. stoletja. Nizozemci so jo začeli saditi na Javi, Francozi na Antilih, Španci in Portugalski pa v kolonijah srednje in južne Amerike. Na pariški trg naj bi kava prvič prišla leta 1643, in od šestdesetih let 17. stoletja dalje so se začeli v mestu pojavljati prvi lokali za prodajo in pokušino kave. Moda pitja kave se je hitro razširila v Nemčijo, Italijo, Španijo, na Portugalsko in v Anglijo, kjer pa so jo domačini kmalu nadomestili s čajem (prav tam, str. 162–163).

²⁴ 1 unča = 3,975 dag (Darovec, *Davki*, str. 87).

²⁵ Parziale, »Per il vivere ...«, str. 261–263.

²⁶ Digestivni liker, ki so ga v 16. stoletju začeli izdelovati v kartuziji Grande Chartreux v Franciji in je še sedaj pomembna sestavina koktajlov. Sestavljen naj bi bil iz 30 ali celo 130 različnih zelišč (Kuhar in Mlinarič, *Samostanska kuhinja*, str. 17–18). Še vedno ga pripravljajo dve vrsti, in sicer močnejšega (55 % alkohola), zelene barve, ki je predviden za moške, ter slajšega in blažjega, rumene barve (vsebuje 43 % alkohola), za ženske. Recept, ki naj bi bil še vedno skrivnost, vsebuje 130 različnih začimb in zelišč (Foster, *Jelo*, str. 120–121).

²⁷ Znameniti liker naj bi okoli leta 1510 izdelal benediktinec

Del nekdanjega samostanskega kompleksa, v katerem je sedaj Pokrajinski arhiv Koper (foto: Zdenka Bonin, 2015).

spale v skupnem prostoru v ločenih posteljah.³⁴ Agostino Valier je zaradi izboljšanja duhovnega življenja redovnic naročil, naj po vzoru veronskega samostana na okna govorilnic v klavzuri namestijo železne mreže.³⁵ Podobne zahteve o namestitvi najrazličnejših železnih pregrad v klavzurnem delu samostana in drugod je mogoče zaslediti tudi pri kasnejših vizitatorjih. Cerkev in samostansko poslopje so večkrat obnavljali.³⁶

Čeprav niso bila najdena pravila (konstitucije) samostana, je glede na samostansko imetje mogoče sklepati, da so redovnice živele po *Vodilu* papeža Urbana IV. (od tod ime urbanke), ki je leta 1263 izdal dopolnjeno in popravljen *Inocentovo Vodilo*. V samostan so vstopala predvsem dekleta iz premožnejših koprskih družin in okolice. Predstojnica samostana je bila opatinja (voljena za dobo treh let), njena namestnica pa vikarka. Klarise, ki so se delile na korne sestre s slovesno zaobljubo in konverse, sestre laikinje brez zaobljube, so se ukvarjale tudi z vzgojo (predvsem plemiških deklet). Starši so samostanu za vzdrževanje gojenk letno plačevali po 40 dukatov (oz. 248 lir).³⁷ Bile naj bi ločene od kornih sester in novink³⁸

(za gojenke je bil v samostanu poseben prostor), starši pa so morali šolnino plačevati vnaprej za naslednji semester. O njihovem vstopu v samostan (klavzuro) je odločal celoten kapitelj. Tako kot redovnice bi morale upoštevati pravila klavzure in govorilnice, oblečene pa naj bi bile v volnene obleke³⁹ črne, temne ali bele barve. Zdi se, da je bilo vnaprej dogovorjeno, koliko let bo gojenka ostala v samostanu (največ do njenega 25. leta starosti).

Življenje v samostanu je bilo organizirano po vnaprej določenih pravilih. Stiki z zunanjim svetom so bili omejeni. Redovnicam in gojenkam je bilo le po pridobitvi posebnega dovoljenja dovoljeno v posebni govorilnici (*parlatorio*) ob prisotnosti vsaj ene poslušalke (*ascoltatrice*) ali od nje določene druge redovnice govoriti z znanci. Zunanjim obiskovalcem ni bil dovoljen vstop v klavzuro, vendar so posamezniki v izjemnih primerih in po pridobitvi posebnega dovoljenja lahko vstopili tudi tja (npr. kirurgi za puščanje krvi ali izdiranje zob, zidarji za popravila sten, pekarji za popravilo peči).

Dekleta so ob vstopu v samostan prinašala doto (tako premično kot nepremično premoženje); sprva je bila njena povprečna vrednost med 50 in 200 dukati, pozneje 400 in več (do 1000 dukatov). V dodatnih pogodbah so omenjene hiše, skladišča, včasih cele kmetije, vinogradi, oljčni nasadi, travniki, polja ali vrtovi, solni kavedini in drugo. V večini primerov so doto predstavljali dohodki od zakupov posameznih stavb ali posesti, redko pa je bila dota izplačana takoj, v denarju.

16. avgusta 1777 je bilo v samostanu klaris 39 stanovalk, in sicer 23 kornih sester, 8 konvers, 7 gojenk in ena, ki je bila na preizkušnji za konverso.⁴⁰

Samostan je deloval do leta 1806. Ob razpustitvi je imel 12.600 milanskih lir letnega dohodka.⁴¹ Od nepremičnega premoženja so klarise imele v lasti 17 hiš in 5 skladišč v Kopru, na celotnem teritoriju pa

nastaniti v sobo redovnice (niti če je njena sorodnica), temveč v najbližjo sobo v delu, kjer so gojenke, in ta soba naj bo vedno namenjena za bolnice. Gojenke se ne smejo potepati po samostanu, temveč se morajo, zlasti po večerji, umakniti v del, namenjen njihovi vzgoji (ASDT, ADC, a. e. 246, Visite generali, škof Antonio Maria Borromeo 1717–1720).

³⁹ Leta 1736 je bilo naročeno, naj bodo gojenke oblečene v volneno obleko brez kakršnih zlatih ali srebrnih okraskov. K obhajilu lahko pridejo le v črni obleki, namesto črnega pleata (*cendale*, tudi *zendale*) pa bi lahko kot simbol nedolžnosti imele bel pajčolan. Izogibajo naj se oblekam z naborki okoli vratu in rokavov (ASDT, ADC, a. e. 246, Visite generali, dopis kancelarja Francesca Venierja, 22. 11. 1736). Kljub odloku se je vikarka Maria Aloisia Neuhaus leta 1777 škofu pritožila čez gojenke, češ da se povsem ne držijo reda in da jim opatinja dovoli nositi celo svilo, kar je v nasprotju z redovnimi pravili. Podobnega mnenja je bila tudi Maria Regina Verzi, sicer učiteljica novink. Gojenke naj bi bile neurejene (*disordinate*) in naj ne bi živele po redovnih pravilih; velikokrat krožijo po samostanu in se ne oblačijo, kot bi bilo potrebno (ASDT, ADC, a. e. 246, Visite generali, 16. 8. 1777).

⁴⁰ ASDT, ADC, a. e. 246, Visite generali, 16. 8. 1777.

⁴¹ SI PAK KP 6, a. e. 1469.

³⁴ Lavrič, *Vizitacijsko poročilo*, str. 46–47.

³⁵ S sklepom so se strinjali tudi najvišji predstavniki mestnih oblasti in koprski škof. Nekaj nasprotovanj je bilo le med redovnicami, saj so to štele kot nekakšno kazen (prav tam, str. 56–58).

³⁶ Cerkev naj bi po opisu iz leta 1700 od prvotne stavbe ohranila le glavne stene, glavno kapelo s pozlačenim glavnim oltarjem ter kor nad glavnim vhodom, samostansko poslopje pa naj bi šele po obnovitvi leta 1682 (ko so ga povečali, ga odprli v lože, uredili dormitorije in celice) postalo bolj funkcionalno (Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 166–167).

³⁷ SI PAK KP 6, a. e. 1357, str. 200.

³⁸ Tako je škof Antonio Maria Borromeo npr. leta 1717 ob vizitaciji samostana klaris zapisal, da morajo biti gojenke na javnih prostorih, na koru, v jedilnici in drugod ločene od redovnic in vedno pod nadzorom njihove učiteljice. Oblečene morajo biti preprosto in vzgajane v krščanskem duhu. V njihovi prisotnosti je prepovedano govoriti o redovnicah in o samostanu. V primeru gojenkine bolezni bolnice ne smejo

In cucina	
4. Quattro Stagnade di differente grandezza	40
Una Calderone di rame	10
Due Conche simili	16
Ferramenta da cucina e Focolaro	8
Quattordici Scodelle di Stagno	23
Vent'otto piatti di Stagno	24
Due piccioli Secchi di Rame	5
Quattro panaroli	3

Seznam s cenitvijo kuhinjskih posod samostana sv. Klare leta 1806 (SI PAK KP 6, a. e. 1469).

še 11 njiv in 5 travnikov, ki so jih dajale v najem, ter 6 njiv, ki so jih obdelovali koloni. Ob popisu samostanskega poslopja so bile v pritličju zakristija in govorilnica, shramba, žitnica, dve kleti, pralnica, na notranjem dvorišču pa dve trti in vodnjak s pitno vodo. V prvem nadstropju je bilo pet dormitorijev, 33 sob in prostor, imenovan kapitelj, ter kor. Samostanske prihodke so sestavljali dohodki od različnih nepremičnin. Letno je samostan prejemal dohodke od 358 zakupov hiš in njiv (od tega jih je bilo 225 v Kopru, 102 v zaledju, 5 v Izoli, 17 v Piranu, 3 v Buzetu, 4 v Miljah in 1 v Umagu), 8 pravn, 80 solnih kavedinov, kjer so pridobivali sol, in 32 kavedinov, na katerih niso delali, ter enega mlina. Letni prihodki od teh nepremičnin so znašali 12.026,6 lir.⁴² Zapriseženi cenilci so popisali tudi celoten samostanski inventar (vključno s cerkvijo sv. Klare) in ga ocenili na 12.282 milanskih lir. Ob razpustitvi samostana je bilo v njem 18 redovnic (štirinajst kornih sester in štiri konverse, ki so jih preselili v koprski samostan sv. Blaža), dve služkinji in dve vratarici ter en strežnik. Dota, ki so jo korne sestre prinesle v samostan, je znašala 42.626 lir. Poleg druge opreme, ki so jo po zaprtju samostana prenesli v samostan sv. Blaža, so bili na seznamu tudi sodi za vino, kamnite posode (*pile*) za olje in različne kuhinjske posode. Med njimi so navedene štiri posode različnih velikosti za kuhanje (*stagnade*), velik bakren kotel (*calderone*), dve manjši bakreni posodi (*conche*), 14 skodelic in 28 krožnikov iz kositra, dva manjša bakrena vrča in štiri deske (*panaroli*) za prenos kruha v peč.⁴³

Analiza stroškov, ki jih je samostan klaris imel za nakup hrane v letih 1771–1798

V ohranjeni blagajniški knjigi, ki so jo vodile izvoljene blagajničarke,⁴⁴ so za vsak mesec vpisani vsi stroški, ki jih je imel samostan za svoje delovanje. V knjigi so ločeno vodeni prihodki in odhodki, na spodnjem delu lista pa je za vsak mesec prikazano stanje (saldo) blagajne. Natančen obračun s seznamom ostalih živil in opravljenih del v cerkvi, samostanu ali na drugih samostanskih nepremičninah, s popisi cerkvene opreme, seznamom občasni miloščin, ki so jih darovale redovnice, prihodki od soli in podobno ter s stanjem blagajne, je bil narejen na vsaka tri leta ob menjavi opatinje. Samostanske prihodke so sestavljali prilivi od livelov, pravn, najemnin hiš in mlina, od soli, miloščin (npr. ob izpostavitvi relikvije sv. Trna) in drugih darov samostanu, poplačil redovniških dot in vplačil staršev za gojenke, ki so prebivale v samostanu. Poleg občasni stroškov (npr. za vzdrževanje in popravilo samostanskega poslopja in cerkve, delo na solinah, nakup drv in druge kurjave, nakup voska in olja za cerkev, za plačilo pridigarjev v času štiridesetdnevnega češčenja in maš za pokojne redovnice, za nakup oblek in obutve za konverse, ureditev sob za gojenke, posojanje denarja, vlaganje denarja v *Monte di Pietà*⁴⁵ in podobno) so zabeleženi tudi izdatki za nakup živil za prehrano stanovalk. Običajno je zapisan le izdatek (v lirah in soldih), redkeje pa tudi količina nakupljenih stvari (v funtih, librah ali unčah).

⁴² SI PAK KP 6, a. e. 1368.

⁴³ SI PAK KP 6, a. e. 1469.

⁴⁴ Ob menjavi opatinje so na tri leta volili tudi blagajničarko (*cassiera*). Iz zapisov v knjigi je mogoče sklepati, da so vodili še poseben zvezek s seznamom vseh stroškov (*Le Sopradette spese del Quotidiano Vito et altro si vedono distinte nel Giornale della Madre Spenditrice*), ki pa med arhivskim gradivom ni bil najden (SI PAK KP 6, a. e. 1363, str. 243).

⁴⁵ Javna zastavljalnica, hranilnica in posojilnica.

Tabela 1: Stroški (v lirah), ki jih je koprski samostan sv. Klare imel za nakup hrane od marca 1771 do avgusta 1798 (SI PAK KP 6, a. e. 1363).

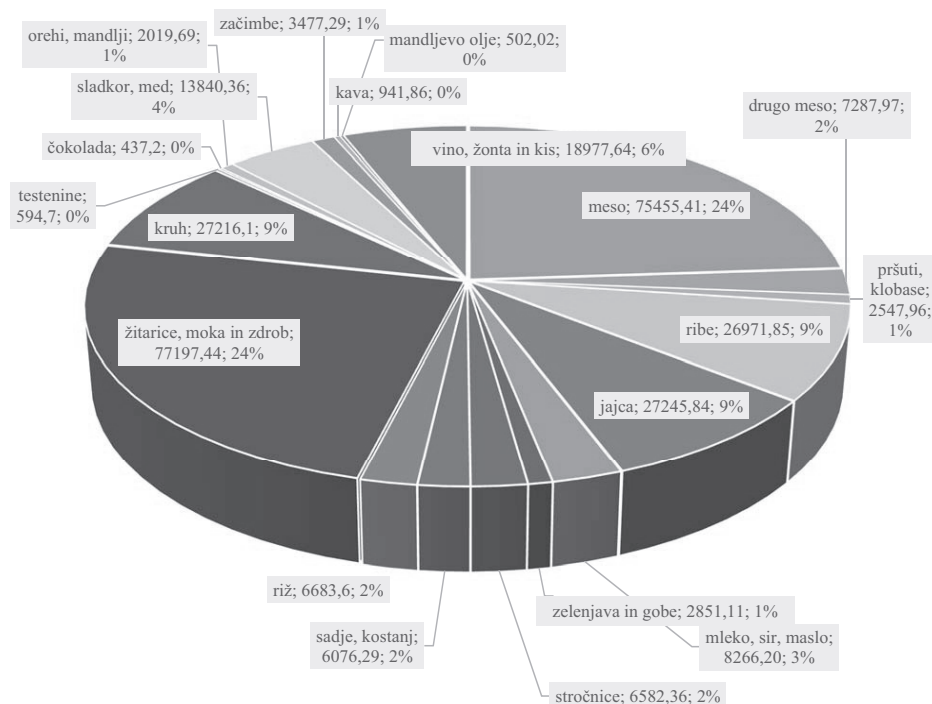
Leto	Meso ⁴⁷	Drugo meso	Pršuti, klobase	Ribe	Jajca	Mleko, sir, maslo	Zelenjava in gobe	Stročnice	Sadje, kostanj	Riž
1771	1844,00	52,35	16,05	751,90	545,25	375,00	107,10	118,75	147,35	80,00
1772	2043,70	81,40	50,70	1051,30	815,40	115,20	109,75	55,50	204,15	185,85
1773	1966,15	100,45	39,50	892,25	899,10	333,25	124,05	114,80	178,25	243,35
1774	2125,90	98,25	14,60	1038,05	782,70	294,85	68,15	22,30	201,95	207,40
1775	2052,75	203,35	12,85	988,20	688,20	412,05	112,05	159,25	226,50	391,35
1776	2144,56	165,75	34,45	1017,20	834,85	286,35	41,96	156,15	216,80	50,00
1777	2305,65	95,80	49,05	1046,05	1137,10	293,00	62,05	145,50	138,35	100,00
1778	2441,30	92,19	92,70	1069,25	1245,95	202,85	73,70	338,95	212,15	293,50
1779	2447,95	189,98	24,88	1109,25	940,05	267,45	95,15	78,60	249,70	236,45
1780	2606,65	74,30	48,55	923,00	1252,90	241,20	89,55	125,40	173,15	84,40
1781	2881,40	124,30	32,10	990,70	1122,70	390,60	133,90	99,50	470,35	412,50
1782	2571,00	354,10	62,60	1126,70	1063,04	242,85	92,70	217,45	110,75	245,50
1783	3040,25	229,90	153,90	1208,90	1065,30	196,85	80,80	235,05	181,05	170,50
1784	3080,10	255,90	36,68	1152,90	1159,35	156,50	610,70	230,70	193,34	430,25
1785	2723,35	245,25	60,05	1070,30	1034,75	248,55	115,50	303,55	145,70	164,00
1786	2496,70	228,15	85,40	1122,85	1182,20	414,80	76,70	128,15	152,90	
1787	2544,85	350,95	81,20	1481,70	1051,45	170,90	103,50	265,30	186,00	528,00
1788	2600,70	257,30	303,65	1022,85	1062,00	400,50	94,85	422,00	242,80	270,90
1789	2587,00	315,10	68,40	924,85	897,85	272,60	102,60	566,95	209,25	200,50
1790	2781,85	290,70	56,80	777,55	892,30	372,65	82,10	305,00	196,95	81,00
1791	2866,70	587,65	155,45	714,30	815,95	284,90	83,45	260,30	224,85	237,50
1792	3701,20	447,25	124,80	848,40	909,90	532,80	92,80	237,60	194,15	313,00
1793	3961,00	581,10	281,10	940,00	1153,05	216,15	67,10	297,85	333,90	425,40
1794	3477,35	584,70	86,25	893,25	1041,95	325,75	77,20	318,50	397,15	367,10
1795	3557,40	397,85	173,65	800,25	1100,55	299,95	71,80	403,70	297,00	98,80
1796	3750,80	392,10	227,60	859,05	1158,70	538,85	11,60	437,81	266,50	629,20
1797	2894,85	284,75	54,90	750,65	814,95	314,50	50,10	375,30	181,45	139,65
1798	1960,30	207,10	120,10	400,20	578,35	65,30	20,20	142,45	143,85	97,50
Skupaj	75455,41	7287,97	2547,96	26971,85	27245,84	8266,20	2851,11	6582,36	6076,29	6683,60
%	23,94	2,31	0,81	8,56	8,65	2,62	0,90	2,09	1,93	2,12

Leto	Žitarice, moka in zdrob	Kruh	Teste-nine	Čokolada	Orehi, mandlji	Sladkor, med	Začimbe, dišavnice in sol	Kava	Mandljevo olje	Vino, žonta in kis	Skupaj
1771	1145,10	11,10	14,50		38,40	342,45	88,95		27,80	768,65	6474,70
1772	5062,10	102,70	30,65	5,00	33,90	204,00	148,30	41,00	9,85	984,10	11334,55
1773	4900,20	358,95	3,15	13,80	70,75	297,15	85,80	28,65	12,94	735,45	11397,99
1774	4658,50	612,05	129,90	12,30	91,15	356,06	77,05	24,00	9,80	516,05	11341,01
1775	4976,00	345,05	86,10		31,00	334,35	110,85	30,40	6,65	674,90	11861,85
1776	2898,10	70,70		34,70	42,50	305,80	145,35		40,65	595,70	9081,57
1777	2583,10	82,45	8,00	10,40	58,45	335,75	54,60	68,95	15,95	759,65	9349,85
1778	3069,00	86,85		28,90	24,70	335,35	78,90	40,00	18,15	1171,20	10915,59
1779	665,65	90,70	40,35		29,00	194,25	141,15	14,40	25,45	1404,15	8244,56
1780	2043,95	284,20	18,00	12,60	164,65	799,75	71,45	177,45	8,70	299,60	9499,45
1781	4778,70	200,45	25,00	8,50	86,30	592,80	177,90	45,60	9,10	276,95	12859,35
1782	3009,60	185,70		32,80	63,50	796,00	60,30	54,80	7,40	769,25	11066,04
1783	1482,10	160,30	23,00	13,50	128,00	13,55	6,95	53,10	11,80	1736,70	10191,50
1784	2633,10	103,55	3,05	43,50	31,40	662,75	873,44	32,30	14,45	326,14	12030,10
1785	5253,50	194,75	18,00	21,25	41,80	294,15	35,15	46,80	20,80	415,00	12452,20
1786	4985,25	189,45	100,20	11,00	51,10	283,20	78,45	31,90	25,80	90,30	11734,50

⁴⁶ Verjetno goveje meso.

1787	1802,00	316,35		30,00	55,50	650,15	41,15	17,85	34,81	1178,00	10889,66
1788	734,80	1023,85	46,80	22,50	155,05	152,50	76,60	24,00	35,70	1516,05	10465,40
1789	2898,00	2815,05		34,70	63,40	777,20	165,25	28,00	16,50	439,80	13383,00
1790	513,60	3056,30		28,00	86,75	1022,55	100,30	20,25	14,70	135,50	10814,85
1791	2636,40	1998,10			71,55	411,80	84,05		29,35	179,05	11641,35
1792	854,30	868,85	6,50		111,50	277,20	31,00		19,80	42,00	9613,05
1793	6631,55	1646,90		4,30	121,30	767,35	85,00	8,00	6,92	200,85	17728,82
1794	2429,30	356,00		13,65	140,90	603,25	127,30	38,36	6,95	318,00	11602,91
1795	1082,90	3785,25	25,00	15,20	71,30	49,05	34,60	20,00	29,60	48,20	12362,05
1796	1783,90	3206,40	16,50	25,00	89,35	1968,15	406,65	36,70	17,50	1029,60	16851,96
1797	1374,44	2945,05		9,60	45,75	715,30	54,00	28,35	7,70	2314,35	13355,64
1798	312,30	2119,05		6,00	20,70	298,50	36,80	31,00	17,20	52,45	6629,35
Skupaj	77197,44	27216,10	594,70	437,20	2019,65	13840,36	3477,29	941,86	502,02	18977,64	315172,85
%	24,50	8,64	0,19	0,14	0,64	4,39	1,10	0,30	0,16	6,02	100,00

Graf 1: Stroški (v lirah in odstotkih), ki jih je koprski samostan sv. Klare imel za nakup hrane od marca 1771 do avgusta 1798 (SI PAK KP 6, a. e. 1363).

Za omenjenih 28 let so bili izpisani vsi izdatki za nakup živil, pri skupni vsoti pa pri žitu niso bili upoštevani stroški za njegov prevoz (običajno z ladjo) v Koper, nadalje stroški prevoza v mlin in nazaj ter stroški za mlinarjevo delo. Prav tako niso bili upoštevani stroški za zakol prašičev (za zakol enega so odšteli 18 soldov oz. 0,9 lire) in za obdelavo žit v stophah. Zaradi raznovrstnosti nakupljenih stvari (evidentiranih je bilo 134 različnih stvari) za prehrano ali samo pripravo jedi so bila pri obdelavi podatkov (glej Tabelo 1) v grobem uporabljena tri načela. Hrana, ki so jo blagajničarke vsak mesec zapisovale ločeno od drugih nakupov (npr. meso, pri čemer je šlo verjetno za goveje meso in jajca), je tudi v tabeli prikazana ločeno. Večino sorodnih skupin živil je bilo združenih v eno postavko, živila, ki bi se v množici drugih

nakupov izgubila, a se je izkazalo, da so predstavljala pomemben vir prehrane (npr. riž) ali pa so se zdela zanimiva (čokolada, kava, mandljevo olje), so izpisana posebej.

V 28-letnem obdobju so klarise za nabavo živil skupno porabile 315.172,85 lire. Redno so kupovale meso in zanj porabile 85.291,34 lire oz. 27,06 % skupne vsote. Vsak mesec so zabeleženi izdatki za goveje meso⁴⁷ (75.455,41 lire oz. 23,94 %); za nakup

⁴⁷ Ob zabeleži izdatkov za meso ni nikjer navedena cena oz. teža kupljenega mesa. Ker je leta 1783 libra (0,477 kg) govedine stala 72 denaričev oz. 0,3 lire (Darovec, *Davki*, str. 88) in so v tem letu za nakup govejega mesa porabile 3040,25 lire, se zdi, da so v tem letu kupile 4834 kg mesa. Ob upoštevanju nespremenjene cene mesa leta 1777, ko so ohranjeni tudi natančni podatki o številu stanovalk v samostanu (16. avgusta

Blagajniška knjiga z vpisanimi izdatki za prehrano samostanskih prebivalcev za obdobje med letoma 1771 in 1798 (SI PAK KP 6, a. e. 1363).

drugega mesa so porabile 7278,97 lire oz. 2,31 %, za suhomesne izdelke pa 2547,96 lire oz. 0,81 %. Od skupne vsote izdatkov za drugo meso so največ porabile za nakup jagnjetine⁴⁸ in mesa koštrunov (skupno 3449,78 lir oz. 47,34 %), 20,6 % (1502,75 lire) za nakup prašičev,⁴⁹ okoli 19 % (1422,69 lire) za perutnino

jih je bilo 39), je možno sklepati na povprečno količino porabljenega mesa na posamezno sestro. V omenjenem letu so za meso porabile 2305,65 lire (ok. 3666 kg oz. na eno stanovalko 94 kg na leto). Če bi količino mesa razdelili na vse dni v letu, bi na eno stanovalko dnevno prišlo 0,26 kg, ob upoštevanju postnih dni v predvelikonočnem času in adventu, ob petkih in drugih v cerkvi zapovedanih postnih dni (okoli 125 dni) pa 0,39 kg. Ob upoštevanju podatka, da se je bilo potrebno po cerkvenih zapovedih vzdržati mesa od 140 do 160 dni letno (Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 106), pa bi v prvem primeru na stanovalko prišlo 0,41 kg mesa, pri 160-dnevem postu pa 0,46 kg. V Nemčiji naj bi v 14. in 15. stoletju na prebivalca použili 100 kg mesa na leto, v 18. in 19. stoletju pa se je količina zmanjšala na 14 kg (Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 138).

⁴⁸ Leta 1783 je bilo potrebno za libro jagnjetine plačati 144 denaričev (Darovec, *Davki*, str. 88). V samostanu so jo v tem letu kupili za 131,35 lir oz. 104,42 kg.

⁴⁹ Občasno so kupovale po enega ali dva prašiča na leto, ki so jih nato v samostanu doredile. Med izdatki so občasno zabeleženi tudi izdatki za popravilo svinjaka in npr. nakup zdravila za bolnega prašiča. Praviloma so vzele srednje velike, lahko pa tudi večje (včasih že za zakol; enkrat pa je izrecno zabe-

leženo, da so kupile že zaklanega), redko pa povsem majhne. V obravnavanem obdobju so jih kupile 35, a so v enakem obdobju zabeleženi izdatki za zakol 47 prašičev.

⁵⁰ Med perutnino so poleg splošnih oznak večkrat izrecno omenjeni piščanci (*polastri*), jarčke (*polastre*), kokoši, kopuni in purani, med ptiči pa so včasih navedeni golobi, drozgi (*tondelle*) in drevesne cipe (*pispolone*).

⁵¹ Pri večini nakupov je zabeležen le izdatek, le redko pa količina ali cena. Januarja leta 1772 so npr. kupile 50 liber oz. 23,85 kg bakalaja po 10 soldov na libro, aprila naslednje leto pa

in ptiče,⁵⁰ okoli 11 % za teletino (829,75 lire), redkeje pa so si sestre jedilnik popestrile z zajci (10,1 lire), vampi (17,9 lire) in možgani (11,8 lire). Od suhomesnih izdelkov so kupovale pršute in plečka (1117,5 lire), salame (755,7 lire), t. i. *scorzami* (606,28 lire), klobase (42,08 lire), slanino (18,9 lire) in slane jezike (7,5 lire). Med izdatki niso izrecno navedeni stroški za nakup masti, kar pa ne preseneča, saj za svinjsko mast (v povprečju so klali po dva prašiča letno) niso imele dodatnih stroškov. Pomemben vir prehrane so bile tudi ribe, saj so jih, z izjemo avgusta 1773, ko jih niso kupile, redno nabavljale. Zanje so skupno namenile 26.971,85 lire oz. 8,56 % vsega denarja. Kar pri 96 % nakupov ni navedena vrsta rib (verjetno je šlo za raznovrstne sezonske ribe), občasno pa so kupovale bakala⁵¹ (387,55 lire), slane ciplje (351,6 lire)

ležejo, da so kupile že zaklanega), redko pa povsem majhne. V obravnavanem obdobju so jih kupile 35, a so v enakem obdobju zabeleženi izdatki za zakol 47 prašičev.

⁵¹ Pri večini nakupov je zabeležen le izdatek, le redko pa količina ali cena. Januarja leta 1772 so npr. kupile 50 liber oz. 23,85 kg bakalaja po 10 soldov na libro, aprila naslednje leto pa

Costo del mese di Agosto 1776

debito del scudo. Luglio di - - - - - 1179:0
Conti: tutti due Mre Gio: Capellani p solita Elem^a del cur^a M^{re} - - - - - 62:
item p la Mre G. Belli - - - - - 1:15:
di Mre Gio: Capellani Conti in Elem^a delle Congregazioni - - - - - 15:10
Al Gio: Capellani per il Neg^o e Mre Conti p il giorno della Mre Chiara L^o 6:
per il onore del Campani L^o Mre Gio: p le nostre Sovelle n° 10 L^o Val^o - - - - - 17:
Cere di campini lib^o n° 31 a 85: e poche a 20: importano - - - - - 275:15
L^o Gio: fare in Baruti n° 24 a 25: importano L^o 20: 2 3te Verger lib^o n° 15
a 21 22 e 24 importano L^o 15: 5: Mascali lib^o n° 60 a 21: importano L^o 2:
Gio: Gio: lib^o n° 24 a 21: importano L^o 14: Mellazzo L^o n° 24 a 21: importano L^o 10:
Miscolata L^o n° 1 a 21: Val^o L^o 12: 1: Caffè di Alessandria L^o n° 10 a 25:0
importano L^o 24: Asiatari Casaja e China con altre droghe p Scuriaria
importano L^o 6: 2: per accomodare la fiera da Segregare L^o 15: Aguzzo a Belli
L^o tutti rinvase L^o 15: incasso lib^o 1: Val^o L^o 24: Strozzi L^o 24: Val^o L^o 14:
Scuriaria p Sacrestia Greca n° 2 importano L^o 12: Stoga lib^o n° 5: importano
L^o 12: Botica e Indurini p L^o 6: 1: I^o importano - - - - - 1550:14
Gnese di Cancelleria p L^o 15: 9: di Saline p L^o 22: Convento di Case Exteriori
p L^o 25: 10: A Mre Antonio p il Convento del ospitalizio in Chiesa p il giorno della
Mre S^a Chiara L^o 10: Giornate in Convento p L^o 10: di Campanari p L^o 1:
Gio: di Malino p L^o 1: Cam p Gio: Te Sonda p L^o 12: Viro p L^o 65: 10:
Lente St^a una a L^o 25: Val^o L^o 25: Capata L^o una Val^o L^o 6: L^o una L^o meza Val^o
L^o 6: Croce St^a meza Val^o L^o 10: M^{re} monestre p Gio: Leone p L^o 10: Corbora
p L^o 11: Fasine p L^o 2: Stogre p la Con^a p L^o 10: Not^a Chere formen
et altri jall^o p L^o 6: 15: L^o Val^o - - - - - 6556:10

Corone p L^o 22: 10: Besa p L^o 62: 11: Oni p L^o 17: Val^o L^o 174: 14:
Latta p L^o 6: 6: Trubi p L^o 16: 7: Val^o L^o 1:
L^o 24:
L^o 598: 14 - 1356: 14
Le sopr^a spese del quotidiano Vito et altri si vedono distinte nel Sommo
della Mre Scuriaria il qual Val^o - - - - - 8246: 10

Izdatki za nakup hrane in drugih samostanskih potrebščin v avgustu 1778 (SI PAK KP 6, a. e. 1363, str. 181).

in ribe (82 lir), sardele (103 lire), tune (83,35 lire), slaničke (*aringa*; 77,85 lire) in rakovice (*granzi*; 23,5 lire). Največ rib so kupile v zimskem obdobju leta (novembra in decembra; izraziti drugi višek med letom pa je bilo obdobje okoli velike noči - marec ali april). Višina celoletnih skupnih izdatkov za ribe je bila po letu 1789 v povprečju nekoliko nižja kot prej.

24,5 % celotne vsote je odpadlo na nakup različnih vrst žit, moke in zdroba. Največji del porabljenega denarja (67.800,6 lire oz. 87,8 %) je šel za nakup pšenice, ki so jo praviloma kupovale v večjih količinah,⁵² stroške zanjo pa so poravnemale lahko

sproti ali pa za nazaj (celo za tri leta). Od ostalih žit velja omeniti še ječmen (673,8 lire oz. 0,87 %),⁵³ koruzo (622,35 lire oz. 0,81 %), sirek (287,2 lire oz. 0,37 %), proso (141,7 lire oz. 0,18 %), rž (37,5 lire) in piro (14,5 lire oz. 0,02 %), od žitnih izdelkov pa moko (7605,19 lire oz. 9,85 %; pri čemer so kupovale večinoma pšenično⁵⁴ in le za 27,25 lire koruzne) ter zdrob (7,6 lire oz. 0,01 %). Vseskozi so kupovale tudi riž in zanj porabile 6683,6 lire (2,12 % denarja). Ker niso povsod zapisane količine kupljenega riža in so se

menjavo denarja, nadalje stroški za prenos žita v samostan ter v mlin in nazaj, stroški za mlinarjevo delo in podobno. Glede na zabeležene stroške je mogoče sklepati, da so večino žita kupile izven Kopra (le nekajkrat je pri manjših količinah žita omenjeno, da je bilo kupljeno v fontiku), žal pa kraji nakupa skorajda niso zabeleženi. Po dvakrat sta kot mesto nakupa omenjena Trst in Piran, enkrat pa Umag (tedaj so nakup opravili pri grofu Rigu).

⁵³ Včasih je zabeleženo, da so kupile nemški ječmen (*orzo tedes-*
co).

⁵⁴ V knjigi so navedene t. i. *farina*, *fior di farina*, *semola*.

enako količino po 12 soldov. Oktobra leta 1782 so 50 funtov bakalaja plačale po 17 soldov na funt (0,453 kg). Včasih so ga kupile tudi na kose. Tako so januarja 1776 64 kosov trsk plačale po 13 soldov za kos, novembra naslednje leto pa 50 kosov po 9 soldov za kos.

52 Praviloma je zabeležena vsota porabljenega denarja (v lirah in solidih), občasno pa tudi količina nakupljenega žita (v starih in kvartah), cena za star, stroški prevoza z ladjo, stroški za

cene spreminjale tudi med letom, ni možno povsem natančno izračunati nakupljenih količin, a je približen izračun vendarle toliko natančen, da ga je mogoče upoštevati. V 28 letih so tako kupile okoli 23.930 liber oz. okoli 11.414 kg riža. Ker riž ni hitro pokvarljiv in je lahko (tako kot npr. drugo žito, začimbe, sladkor) stal, so ga verjetno kupovale po potrebi. Leta 1777 so ga npr. kupile le 400 liber (ok. 191 kg oz. 4,9 kg na stanovalko), leto zatem pa 1113 liber (ok. 531 kg; v povprečju po 28,5 kg na stanovalko na leto oz. po 2,4 kg na mesec). Le enkrat je navedeno mesto njegovega nakupa, in sicer so ga marca 1796 v Trstu in v Benetkah kupile 863 liber po 33 lir na stot.

Približno enak delež skupne vsote so porabile tudi za nakup jajc (27.245,84 lire oz. 8,65 %) in kruha (27.216,1 lire oz. 8,64 %). Prehrano so dopolnjevale še z mlečnimi izdelki, kot so mleko, sir in maslo. Medtem ko so mleko kupovale večinoma od maja do avgusta (kakšno leto pa so izdatki zanj zabeleženi že v aprilu in tudi v septembru) in so zneski zanj relativno majhni,⁵⁵ so maslo kupovale v večjih količinah, sprva nekajkrat na leto, kasneje pa pogostejše v manjših količinah.⁵⁶ Za mleko so v celotnem obdobju skupno porabile 922,65 lire, za maslo pa skoraj štirikrat več, in sicer 3640,7 lire. Za sir so skupno namenile 3702,85 lire. Pri večini izdatkov za sir niso navedeni tipi sira, a so občasno kupovale tudi parmezan,⁵⁷ sir *montanasio*,⁵⁸ sirček in sir s črvi⁵⁹ (*formaggio marzo*). Za zelenjavo so skupno porabile 2851,11 lire oz. 0,9 %. Dokaj redno so zabeleženi izdatki za čebulo in česen (ok. 11 % od omenjene vsote), kupovale pa so še solato (ok. 38 %), zelje (29 %), repo in rdečo peso (ok. 10 %), različna zelišča (*erbami*),⁶⁰ artičoke,⁶¹ bučke (*zuche*), zeleno, oljke in redko gobe (v oktobru). Malo manj kot 2 % vseh izdatkov (6076,29 lire) so predstav-

ljali stroški za nakup sezonskega in suhega sadja⁶² ter kostanja (običajen kostanj in t. i. maroni). Pri 59 % izdatkov za sadje ni navedena vrsta sadja; omembe vredni pa so še nakupi grozdja (*uva di calabria*, *uva di Lipari*, *moscato*; 602,44 lire oz. 9,91 % izdatkov), jabolk (500,55 lire oz. 8,24 %), češenj (378,3 lire oz. 6,37 %), limon (205,15 lire oz. 3,38 %) in fig (87,9 lire oz. 1,45 %). V obdobju sezone posameznih vrst sadja so občasno kupovale tudi rabarbaro, pomaranče, hruške, slive, nešplje in kutine, od suhega sadja pogosto rozine (274,3 lire oz. 4,51 %), redkeje pa suhe slive in fige ter rožiče. K izdatkom za omenjeno skupino živil so bili uvrščeni še izdatki za pinjole (nakupi manjših vrednosti;⁶³ skupno 76,8 lire), kostanj (258 lir oz. 4,25 %) in jerebiko (*sorboli*).

V prehrani so uporabljale tudi stročnice. Zanje so namenile 6582,36 lire oz. 2,09 % vseh izdatkov za prehrano. Večino izdatkov je zabeleženih pod t. i. skupnim izrazom *minestre* (5167,06 lire oz. 78,7 %), kjer posamezne vrste niso navedene ali pa so zraven prišteti celo stroški za različne vrste testenin (*minestre di pasta*); občasno so kupovale še lečo⁶⁴ (265,25 lir oz. 4,03 %), bob⁶⁵ (*fava*; 206,25 lire oz. 3,13 %), *faveto* (33,75 lire oz. 0,51 %), stročji (*fasoleti*, tudi *fassoletti*)⁶⁶ (141,55 lire oz. 2,15 %) in posušen fi-

⁵⁵ Žal nista nikoli zabeleženi niti količina niti cena kupljenega mleka, izdatki zanj pa so segali od 1 lire pa do največ 29,05 lire na mesec (junij 1790).

⁵⁶ Leta 1771 so ga v aprilu kupile 81 liber oz. 38,637 kg po 23 soldov, novembra pa še 90 liber oz. 42,93 kg po 1,3 lire na libro. Novembra 1776 so npr. za maslo porabile 210 lir (150 liber oz. 71,55 kg po 28 soldov), naslednji nakup v višini 97,2 lire (72 liber po 27 soldov) pa so opravile šele naslednjega novembra. V povprečju so v tem obdobju na stanovalko porabile 1,83 kg masla na leto oz. 15 dag na mesec.

⁵⁷ Npr. aprila 1778 so ga kupile 112 liber (53,42 kg) po 22 soldov za libro, julija 1780 pa še 73 liber oz. 34,821 kg po enaki ceni.

⁵⁸ Januarja 1786 so ga kupile 101 libro oz. 48,177 kg po 20 soldov za libro. Zanj so plačale 101 liro in dodatnih 5 lir za menjavo denarja. V decembru so v dveh nakupih zanj porabile 133,5 lire, in sicer: 110 liber sira so plačale po 19 soldov, 22 liber pa po 25 soldov za libro. Maja 1791 so ga kupile za 139,25 lire (138,5 liber oz. 66,0645 kg), marca 1792 za 140,9 lire (140 liber in 6 unč), decembra istega leta pa za 147,85 lire (157 liber oz. 74,889 kg).

⁵⁹ Avgusta 1792 so ga npr. kupile 12 liber po 24 soldov za libro.

⁶⁰ Ker je bilo precej izdatkov v zimskem delu leta (od decembra do aprila), so morda sem štete tipične rastline, ki so jih v takem obdobju jedli tudi domačini (npr. koromač, divji šparglji, blušč, lobodika, divji radič oz. potrošnik).

⁶¹ Izdatki zanje se pojavljajo le sezonsko (maja ali junija).

⁶² Izračunana vsota porabljenega denarja in deleži so le deloma natančni, saj so izdatki večkrat navedeni skupno za več vrst sadja (npr. z jabolki so občasno skupaj kupovale še kostanj, češnje, fige, slive, grozdje in nešplje, s pomarančami tudi citronovec – *cedro*, s češnjami hruške in podobno). Včasih je pri izdatkih za rozine navedeno, da so zraven kupile še pinjole, klinčke in cimet.

⁶³ V povprečju so bili izdatki od pol lire do dveh lir, redkeje pa nekoliko višji. Julija 1780 so opravile največji nakup, in sicer so za 10,75 lire kupile 9 funtov pinjol (oz. 4,293 kg); septembra 1772 pa so jih za 4,6 lire kupile 4 libre (1,91 kg).

⁶⁴ Cena leče se je precej spreminjala. Julija 1771 so za pol stara (1 star = 76,32 kg) plačale 9,5 lire oz. po 19 lir za star, novembra pa kar 34 lir za star. Maja 1773 je star stal 25 lir, februarja 1775 23,5 lire, novembra istega leta 24 lir. V februarju 1792 so za star plačale 20 lir, oktobra 1794 pa je cena narasla celo na 40 lir za star (kupile so jo 1 kvarto za 13,4 lire).

⁶⁵ Iz blagajniške knjige je razvidno, da so cene bodisi nihale oz. da so kupovale različne kakovosti boba. V marcu 1771 so za kvarto boba plačale 6 lir (po 24 lir za star), v drugem nakupu pa za pol stara 7,6 lire (oz. 15 lir za star). Decembra 1772 so za pol stara plačale 15 lir, marca naslednje leto 12 lir, v novembru pa za kvarto 8 lir. V decembru 1775 je star bog stal 20 lir, julija 1778 15 lir (kupile so ga 4 stare), a so že v avgustu za pol kvarte plačale 3 lire. Leta 1780 so ga dvakrat kupile po 18 lir in dvakrat po kar 30 lir za star. V februarju 1781 so za pol stara plačale 12,5 lire (SI PAK KP 6, a. e. 1363), v Benetkah pa so star boba prodajali za 280 soldov oz. 14 lir (Darovec, *Davki*, str. 85). V naslednjih letih so bob kupile le še enkrat, in sicer oktobra 1786. Kupile so ga s čičeriko in graham (2 stara) po 16 lir za star.

⁶⁶ Decembra 1772 so stročji fižol plačale 36 lir za star (kupile so ga pol kvarte za 4,5 lire), maja 1773 po 26,96 lire za star (dve kvarti in pol za 16,85 lire), novembra 1775 30 lir in junija 1779 36 lir (pol kvarte za 4,5 lire). Aprila 1782 so za kvarto dale 11,75 lire oz. 47 lir za star, septembra 1794 pa za pol kvarte belega stročjega fižola 8,5 lire oz. po 68 lir za star. Nekoliko sicer presenečajo meseci nakupov (izven sezone), a na izvensezonske nakupe opozarjajo tudi drugi avtorji.

žol⁶⁷ (207,1 lire oz. 3,15 %), čičeriko⁶⁸ (86,5 lire oz. 1,31 %), grah (za dve kvarti so plačale 12 lir oz. 0,18 %) in druge suhe stročnice (*legumi*; 462,9 lire oz. 7,05 %). Za različne vrste testenin⁶⁹ so porabile 549,7 lire (0,19 %), za orehe, mandlje, lešnike in tamarinde pa skupaj 2019,65 lire oz. 0,64 %.⁷⁰ Precejšen strošek je predstavljal tudi nakup različnih vrst sladil (skupno 13.840,36 lire oz. 4,39 %). Večinoma so kupovale sladkor⁷¹ (12.507,9 lire oz. 90,37 %), melaso (1229,65 lire oz. 8,88 %), nekaj malega pa sladkega sirupa (*manna*; 86,36 lire),⁷² meda (16,7 lire) in t. i. ječmenovega slada (*zucharo d'orzo*; 0,75 lire).⁷³ Za najrazličnejše začimbe, dišavnice, čaje, likerje in podobno ter sol so porabile 3477,29 lire (1,1 %). Za kar 57,5 % porabljenega denarja niso poimensko navedene stvari, ki so jih kupovale, tem-

več le strošek nakupa, včasih pa so ob vsoti navedene tudi količine kupljenih stvari. Pogosto so kupovale cimet⁷⁴ (433,24 lir oz. 12,46 %), kitajski cimet (*Cinnamomum cassia*; 63,5 lire oz. 1,83 %), poper (393,3 lire oz. 11,31 %), klinčke (126,4 lire oz. 3,64 %), muškatni orešek (45 lir oz. 1,29 %), kandirane limone (*cedro condito*; 84,2 lire oz. 1,39 %), nekakšen breskov žele (*persigata*;⁷⁵ 76,9 lire oz. 2,21 %), nadalje koriander, koromač (*fenochio confeto*), čaj (*The d'Olanda*; 22,55 lire), v manjših količinah pa še brinove jagode (*ginepro*), sladki koren (*liquirizia*), nekakšen kvas oz. vinsko kislino (*cremor di tartaro*), vrsto substanc, ki so jih potrebovale za pripravo zdravih učinkovin (npr. *magnesia alba*, *diascordio fracastoreo*, *tartaro solubile*, *acqua medicata*, *acqua di cilla*), janežev liker (*mistra*) in liker proti malariji (*china*). Čeprav je samostan imel lastne soline, so enkrat ali dvakrat letno prikazani tudi stroški za nabavo soli. Običajno so jo kupile po dva stara na leto in zanjo skupno porabile 96,55 lire oz. 2,78 % od deleža denarja, porabljenega za začimbe.

Kupovale so tudi vino, žonto⁷⁶ in kis. Od 18.977,64 lire oz. malo več kot 6 % skupnih stroškov za prehrano je več kot 91 % stroškov odpadlo na vino⁷⁷ (belo, črno, muškat in refošk), okoli 1030 lir so porabile za žonto in okoli 663 lir za kis. Kupovale so še kavo⁷⁸ (941,86 lire oz. 0,3 %), mandljevo

⁶⁷ Sodeč po izdatkih, so nihale tudi cene fižola v zrnju. Junija 1771 so za kvarto plačale 6 lir (po 24 lir za star), julija 9,75 lire za pol stara, novembra 1771 21 lir za star, 1772 18 lir za star, novembra 1773 9 lir za kvarto (36 lir za star), aprila 1775 20 lir za star. Julija 1778 so kupile 3 stare fižole po 18 lir in 1 star t. i. drobnega fižola (*fasioli piccoli*) po 24 lir za star. Medtem ko so v Benetkah leta 1781 fižol prodajali po 18 lir za star (Darovec, *Davki*, str. 85), so ga koprške klarise februarja 1779 plačale po 30 lir (1 kvarto za 7,5 lire), januarja 1780 po 34 lir (1 kvarto za 8,5 lire), aprila 1782 pa bel fižol (*fasioli bianchi*) po 33,4 lire za star. Februarja 1783 so za kvarto belega fižola plačale 11,7 lire oz. celo 46,8 lire za star.

⁶⁸ Leta 1771 so dvakrat kupile po kvarto čičerike in zanjo vsakič plačale 5 lir (oz. po 20 lir za star), maja naslednje leto pa pol stara za 12,5 lire (po 25 lir za star). V juliju 1778 so nabavile 3 stare (229 kg) čičerike po 84 lir za star, v avgustu pa 1 kvarto za 6 lir (po 24 lir za star). Zadnji nakup čičerike so opravile julija 1780 in jo plačale po 16 lir za star.

⁶⁹ Najpogostejše so omenjeni npr. t. i. *bigoli* (307 lir), *picioli* (188,9 lire), *semenzine di pasta in semette* (92,3 lire) ter *paste fine* (6,5 lire).

⁷⁰ Kar 78 % vsote so namenile nakupu mandljev (1578,6 lire; poleg običajnih so kupovale tudi grenke), ostalo pa nakupu orehov (346 lir), lešnikov (84 lir) in tamarindov (11 lir). Slednjih so kupile 4 libre po 55 soldov.

⁷¹ Kupovale so različne vrste sladkorja. Septembra 1771 so npr. kupile *zucaro rafina* 26 liber (12,4 kg) po 1,2 lire (31,2 lire), *zucaro verzin* 74 liber (35,3 kg) po 17 soldov (62,9 lire), *zucaro mascabà* 50 liber (23,85 kg) po 12 soldov (30 lir), *zucaro rosso* 122 liber (58,2 kg) po 9 soldov (54,9 lire). V istem letu so ga še večkrat kupile, in sicer v marcu 10 liber, v juliju 23 liber, v oktobru 60 in v novembru 89 liber oz. v celem letu skupno 454 liber (216,6 kg). Leta 1777 so kupile 426 liber oz. 203,2 kg sladkorja (na eno stanovalko torej 5,2 kg letno) in dodatno še za 30 lir oz. 24 kosov (*panetti*) sladkorja. Teža posameznega kosa sicer ni zapisana, a je v primerjavi z nakupom v naslednjem mesecu (90 liber različnih vrst in cen sladkorja za 66 lir) glede na količino porabljenega denarja mogoče prej omenjeni teži dodati vsaj še 30 liber (14,3 kg). Ob upoštevanju skupne teže vseh nakupov bi letno na eno prebivalko prišlo ok. 5,6 kg sladkorja. V devetdesetih letih 18. stoletja je v avstrijskem delu monarhije na enega prebivalca prišlo po 0,4 kg sladkorja (Šteh, *Zapuščinski inventarji*, str. 133).

⁷² Mana je gost (bel ali rumenkast) slaček sirup (*sugo concreto*), ki so ga pridobivali iz sladkorja ali medu. Nekoč so ga uporabljali v medicinske namene (Boerio, *Dizionario*, str. 390).

⁷³ Izdelek pridobivajo s kuhanjem kg sladkorja v 700 g vode. Nad 40 odstotno nasičenostjo se sirup najprej obarva svetlo (*zuccherò d'orzo*), nato pa rdečkastorjavo (karamelizira). Več o tem glej <http://recepti.najdi.si/enciklopedija/topljeni-sladkor>.

⁷⁴ Lahko je bil mlet ali cel (*canella fina*, *garafolata*, *scavezzoni*, *canella pesta*).

⁷⁵ Slaček izdelek iz breskev, ki naj bi izviral iz Brescie (*persicata di Brescia*). Breskovo pulpo pustijo stati, da nekoliko izhlapi, nato jo s sladkorjem kuhajo okoli 20 minut in ponovno pustijo počivati nekaj dni.

⁷⁶ Žonto (*zonta*) ali t. i. delano vino dobijo tako, da na nestisnjene grozdne tropine nalijejo vodo in po odvretju stisnejo.

⁷⁷ Leta 1795 je liter vina v povprečju stal 0,35 lire (Darovec, *Davki*, str. 80). Klarise so v naslednjem letu kupile okoli 2487 l belega vina, in sicer, februarja 2,5 urne za 56 lir (1 urna = 64,368 l oz. 160,92 l), med julijem in septembrom za 25,9 lire (ok. 1,156 urn oz. 74,4 l), oktobra za 447,6 lire (ob enaki ceni kot novembra bi ga za to vsoto kupile 18,65 urn oz. 1200,46 l) in novembra 16,33 urn (1051,344 l) po 24 lir za urno (oz. po 0,37 lire na liter). V istem obdobju so kupile še 1,5 urne črnega vina (za 96,55 l so plačale 36 lir oz. po 0,37 lire za liter) in za 22 lir muškata, a nista zabeležena niti njegova količina niti cena. Ker so leta 1783 za urno muškata plačale 12 lir, bi ga v letu 1796 ob upoštevanju iste cene kupile 1,83 urne oz. 118 litrov. Čez celo leto naj bi torej kupile okoli 2700 litrov vina.

⁷⁸ Sprva so jo kupovale manj. V letu 1777 so jo kupile trikrat (februarja 6 liber in julija 25 liber po 19 soldov, septembra 25 liber po 18 soldov in 20 liber po 17 soldov oz. skupno 36,25 kg). Ob upoštevanju le kornih sester in konvers bi v povprečju na eno prišlo 1,17 kg na leto oz. okoli 10 dag na mesec. Pri večini izdatkov so zabeležene tudi količine ali pa cene, včasih pa tudi vrsta kave. Kupovale so t. i. *caffè d'Alessandria* in *caffè di Martinica* (v prvem primeru gre verjetno za kavo, pridobljeno preko egiptovskega pristanišča Aleksandrija, v drugem pa za kavo, ki so jo gojili v francoski koloniji Martinique v Malih Antilih). Največji nakup so opravile julija 1780, in sicer: najprej so kupile 11 funtov (4,983 kg; 55 lir) in nato še 3 funte (1,359 kg; 14 lir) vrste *d'Alessandria*, 27 liber (12,9 kg; 31,25 lire) po 23 soldov ter 10 liber (4,77 kg; 14 lir) po 28 soldov vrste *caffè di Martinica* ali skupno 25 kg kave. V istem letu so jo kupile še dvakrat, in sicer aprila 8 liber, maja

olje (502 lire oz. 0,16 %) in čokolado⁷⁹ (437,2 lire oz. 0,14 %).

Podatki o hrani iz vizitacijskih zapisnikov

Ker med pregledanim arhivskim gradivom samostana sv. Klare niso bile najdene konstitucije (oz. redovna pravila) niti jedilniki, ni mogoče podati natančne ugotovitve glede postnih dni, morebitnih izjem za posamezne skupine redovnic pri uživanju mesa, števila obrokov in jedi pri posameznih obrokih in podobno. Čeprav so iz približno enakega obdobja ohranjene konstitucije mekinjskega in škofjeloškega samostana⁸⁰ (oba samostana sta delovala na ozemlju pod habsburško oblastjo), jih (kljub možnosti, da je katero določilo zelo podobno, če že ne enako) ni mogoče enostavno prenesti na koprski samostan.

Nekaj skopih podatkov o hrani koprskega samostana sicer vsebujejo posamezni vizitacijski zapisi, a je tega tako malo, da je na njihovi osnovi težko razpravljati o prehrabnih navadah redovnic. Na osnovi zapisov o neljubih pripetljajih s kolači⁸¹ ter pogostih

prepovedi njihovega dajanja laikom ali prodaje pa je mogoče trditi, da so redovnice pekile različne vrste peciv. Najpogostejše so omenjeni *buzzolai*, okrogli kolači z luknjo na sredini, pa tudi *pignoclate* in keksi, imenovani *savoardi*.

Tako je škof Borromeo z dopisom z dne 14. februarja 1730 prepovedal prodajo kolačev (*buzzolai*), stalno nabavo svežih rož, suhega sadja in drugih stvari, ki žalijo zaobljubo svetega uboštva, nadalje pripravo okreplil za ljudi izven samostana ter sprejemanje daril, pisem in posvetnih oblek brez dovoljenja opatinje. Brez njenega dovoljenja ni smel nihče iz samostana dajati živil, porabiti drv, laikom dajati samostanskih posod, pripravljati kolačev ali k delu, ki ni bilo v korist samostana, prisiliti konverse.⁸² Prodajo kolačev, keksov (*savoardi*) ali drugih jestvin pri samostanskih vratih, mrežah ali *ruotah* je škof Brutti strogo prepovedal tudi leta 1736. Za bolne so sicer lahko vsake toliko izdali kakšno skromno porcijo piškotov, a je morala opatinja izbrati redovnico, ki je bila zadolžena za vodenje izdatkov v ta namen. Škof je prepovedal tudi drobne prodaje, ki bi jih morebiti opravljali samostanski služabniki. Zanimiv je predlog, »da naj za pomoč blagajničarki izberejo starejšo redovnico, ki bo sposobna pri prehrani vpeljati star običaj, da namesto juhe, ki naj jo v bodoče kuhajo le enkrat na teden, vse druge dni pripravijo mineštro, ki naj jo zakuhamo z rižem, prosom (*panizzo*), ječmenom, testeninami (*paste*) ali drugimi vrstami sezonskih zakuh (*minestre*), ki jih ni težko najti v mestu; in kdor vodi kuhinjo, mora poskrbeti, da uporabljajo zdrava živila. Kadar katera stanovalka potrebuje kakšno posebno hrano, zlasti v času bolezni, lahko to priskrbijo tudi izven samostana«. Prepovedal je slabo navado priprave kruha v času jutranjic in hvalnic,⁸³ ter ponovno zapovedal tišino. Govorjenje je bilo prepovedano v koru in v jedilnici, razen kadar je bilo to nujno potrebno. V času tišine so se morale stanovalkke umakniti v svoje celice iz katerih se, zlasti po večernem zvonjenju za umik, niso smele več zbrati. Kadar so se zbrale, so morale moliti dele rožnega venca ali kakšne druge molitve, a nadrejene naj bi mlajšim vsake toliko (v spremstvu starejše redovnice) dovolile kakšno razvedrilo, na primer v času pusta, poleti kakšno malico na vrtu, vstop v zvonik ali kaj podobnega.⁸⁴

Nepravilnosti v zvezi s kolači so se dogajale tudi

pa 2 funta tipa *d'Alessandria* in 12 liber *caffè di Martinica* oz. skupno 10,45 kg. Ob upoštevanju istega števila stanovalk so tudi v letu 1780 na eno stanovalko kupile podobno količino kave (1,18 kg).

⁷⁹ Čokolado so kupovale v manjših količinah. Leta 1773 so je npr. kupile ok. 2 libri, leta 1774 6 liber (2,86 kg) po 2,3 lire za libro in enako količino tudi naslednje leto. Največ so jo kupile leta 1784 (18 liber oz. 8,59 kg) in zanjo porabile 43,5 lire. Cena čokolade niti med letom ni bila enotna, saj so jo v tem letu plačale po 2, 2,5 in 3 lire za libro. Čokolade, katere uživanje se je utrdilo zlasti v sredozemskih državah (v Španiji in Italiji), niso uživali množično, temveč je bila omejena na družbene in cerkvene elite. Na njeno širjenje so močno vplivali jezuiti, saj so jo propagirali kot »postno« pijačo in jo tako kot vse pijače dovoljevali ob postnih dneh (Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 166).

⁸⁰ Mekinjske in škofjeloške sestre so se morale postiti ves predvelikonočni čas, ves advent in vsak petek v tednu, pa tudi na božič, če je ta prišel na petek, ter na vse v cerkvi zapovedane postne dni. Pojesti so smele le četrtino porcije, ki so jo običajno pojedle za posamezni obrok. Na podlagi dovoljenja papeža Klemen VII. (papež 1523–1534) jim je bilo dovoljeno na postne dni jesti sir, jajca, mleko, maslo in ostalo, kar se je v posameznih deželah navadno kuhalo. Opatinja je od posta lahko oprostila bolne sestre in jim ob upoštevanju strokovnega mnenja zdravnika lahko dovolila tudi uživanje mesa na postne dni. Bolne sestre in tiste, ki so po bolezni še okrevale, so z dovoljenjem opatinje lahko pojedle toplo kosilo in večerjo, ostale pa praviloma hladno. Mlajše od 21 let so topel obrok lahko pojedle zvečer. Vse dni v letu, ne glede na to, ali so bili postni dnevi ali ne, naj bi bilo za kosilo na mizi pet jedi, za večerjo pa ob mesnih dneh štiri. Ob binkošti in drugih velikih praznikih, ko je bil odpravljen molk pri jedi, je opatinja lahko dovolila jesti tudi več jedi (Hančič, *Konstitucije klaris*, str. 121). Več o določilih o postu in jedi mekinjskih in škofjeloških klaris glej prav tam, str. 120–123 in 327–330.

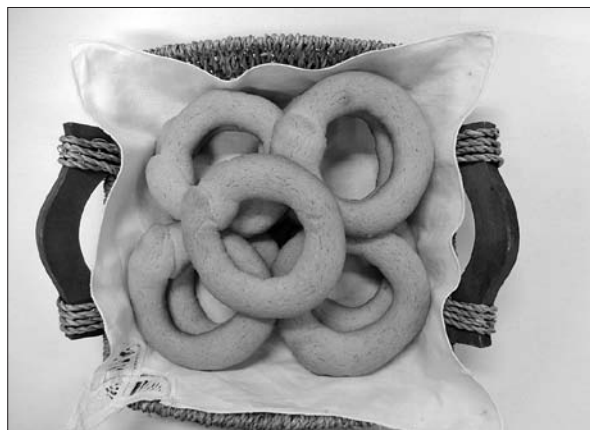
⁸¹ Zanimiv je zapis škofa Naldinija (škof 1686–1713) o pripetljaju, ki se je zgodil 8. januarja 1694, ko je bilo pod samostanskim oknom najdenih več stvari. Čeprav zapis ni povsem natančen, se zdi, da so nekatere sestre (udeležene so bile Maria Gabriella Moazza, Maria Serafina Bochina, Maria Teresa Tacco, Maria Francesca Semitecolo, Rosa Moresini in Andriana Croda) z okna metale kolače (*buzzolai* e *Pignoclate*). Škof je 28. januarja 1694 z grozno izobčenja (*sotto pena di*

scomunica a se riservata) vsem redovnicam, konversam, gojenkam in drugim prebivalkam klavzure prepovedal, da bi o tem govorile med seboj ali s kom drugim, z izjemo pri sveti spovedi. Sestra Gabriella Moazza je do novega odloka morala ostati zaprta v svoji celici (ASDT, ADC, a. e. 246, Santa Chiara: copie estratte dai libri, str. 5 in 17).

⁸² ASDT, ADC, a. e. 246, Visite generali, dopis kancelarja Francesca Venierja, 14. 2. 1730.

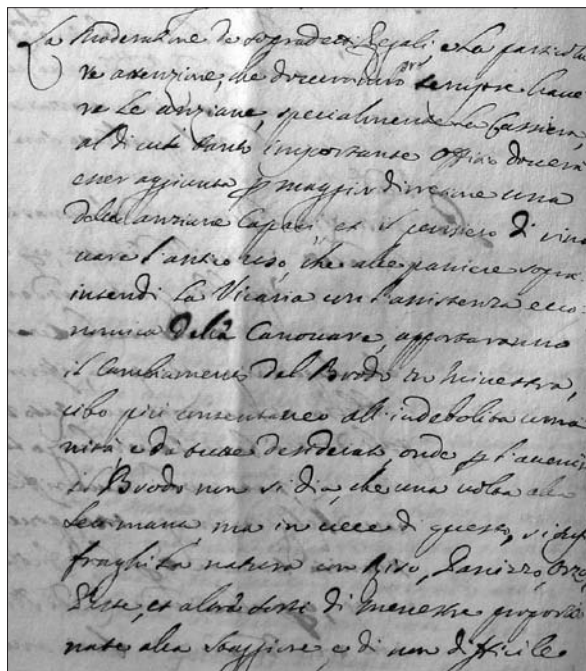
⁸³ Nočne molitvene ure ali matutine so nekateri starejši, kontemplativni redovi opravljali kmalu po polnoči, hvalnice ali laude pa ob svitu.

⁸⁴ ASDT, ADC, a. e. 246, Visite generali, dopis kancelarja Francesca Venierja, 22. 11. 1736.

Tipični beneški kolači, imenovani buzzolai, kakršne so pekle koprške klarise (foto Zdenka Bonin, 2015).

kasneje. Tako je 20. avgusta 1777 Francesca Saveria Radeucich škofu da Pontaju povedala, da precej sester dela *buzzolai*, kar je prepovedano, in da jih delajo celo na praznične dni. Zatožila je, da naj bi kolače delale tudi za posvetne ljudi (*per i secolari*), a da naj bi jih k temu velikokrat silila tudi opatinja. Tudi Maria Cecilia Carli, ki jo je škof zaslišal 18. marca, je potožila, da vzdušje v jedilnici (refektoriju) ni najboljše. Zlasti mlajše naj bi prejemale preskromne obroke (*le pietanze più scarse dell'altre*), pa tudi konverse velikokrat niso imele kaj jesti, nato pa so se korne sestre jezile nanje, če so včasih izmaknile kakšno hrano. Maria Chiara Giuri (*dispensiera*), ki je skrbela za kruh⁸⁵ in sadje, je potožila, da se je med hlajenjem kruha večkrat zgodilo, da ga je kaj zmanjkalo. Pritožbe je imela tudi konversa Benedetta Sancelich, ki je bila zadolžena za začimbe in pripravo jedilnice. Potožila je nad količino dela (včasih je kaj pomagala tudi korna sestra, ki je skrbela za začimbe, sedaj pa mora za vse poskrbeti sama) in povedala, da »konversa Bonaventura Zeriau dela kolače (*buzzolai*) za prodajo, kar se ji ne zdi prav, saj sestre niso v samostanu za trgovanje in zaslužek«. Zatožena konversa je priznala, »da redovnicam prodaja kolače in da jih včasih prodajo tudi izven samostana, a da to ni brez vednosti opatinje«. Geltrude Grapai je povedala, da so kakšenkrat manjkali moka, kruh ali druga stvar, vendar ni vedela, katera jemlje stvari. Konversa Francesca Gajardo je škofa prosila, če bi smele konverse (tako kot nekoč) svojim obiskovalcem postreči s kavo, kar jim je opatinja prepovedala. Po končani vizitaciji samostana je bil izdan dekret o obnašanju v njem. Klavzura je morala biti vseskozi nadzorovana. Vrat niso smeli odpirati brez posebne potrebe, za manjše stvari pa je bila nameščena *ruota*. Pri vratih, in tudi sicer je

Priporočilo škofa Bruttija koprskim klarisam, naj juho kuhajo le enkrat na teden, 1736 (ASDT, ADC, a. e. 246).

bilo potrebno govoriti potih, da se ni slišalo v cerkev. Ponoči niso smeli nikogar spuščati v klavzuro. Okno zvonika proti cerkvi sv. Justa je bilo potrebno zakleniti (*inchiodare*), ključke gornjega nadstropja zvonika pa je morala imeti opatinja. Na vsa okna, obrnjena proti hišam, je bilo potrebno namestiti žaluzije, vratarke pa so morale ponoči vse ključke izročiti opatinji. Konverse so morale, kadar so šle v cerkev, k vratom ali k mreži (*grate*), vsakič imeti rokave in škapolir. Iz klavzure jih je bilo potrebno pošiljati čim manjkrat, da ne bi meščani videvali »žensko obleko sv. Frančiška tekati po ulicah, zapirati vrat, hoditi po mestu«. Poslušalke (*ascoltatrici*) so morale biti v času obiska (*visite de regolari*) vedno prisotne. Za ureditev razmer v koru je bilo potrebno narediti razpored (*tabelle oraria*) za celo leto. Vse sestre z zaobljubo je škof opomnil, da je potrebno spoštovati poslušnost in revščino (*dell'obediienza e povertà*). Prepovedano je bilo pisati ali prejemati pisma, sprejemati darila ali obleke, delati za laike, dajati les ali samostanske stvari oz. za taka opravila zadolžiti konverse, z izjemo, če bi to dovolila opatinja. Škof je prepovedal prodajo kolačev in drugih peciv, svežega cvetja, izdelkov iz suhega sadja ali podobnih stvari, ker je to kršilo zaobljubo uboštva, povzročalo nepazljivost v koru, nespoštovanje in velikokrat tudi pomanjkanje dobrotelosti.⁸⁶

⁸⁵ Delale so ga konverse, novinke pa so jim morale pomagati pri peki. Ko je bil kruh pečen, so ga konverse dale hladit, ohlajenega pa so izročile njej.

⁸⁶ ASDT, ADC, a. e. 246, Visite generali, 16. 8. 1777, str. 1–16.

Zaključek

V pregledanih virih žal ni bilo zaslediti opisov jedi, ki so jih konverse pripravljale v samostanski kuhinji, še manj pa jedilnikov ali kaj podobnega. Iz prepovedi dajanja peciva laikom in njihove prodaje izven samostana, kar je omenjeno v vizitacijah, je mogoče sklepati o nekaterih vrstah peciva, ki so jih peklo redovnice (zlasti konverse). Med njimi so večkrat omenjeni kolači (*buzzolai*), keksi (*savojar-di*) in *pignoclate*. Sodeč po škofovih navodilih, naj bi od leta 1736 dalje juho kuhale le enkrat na teden, druge dni pa mineštro, a brez jedilnikov (natančnih razporedov jedi) ni mogoče potrditi spoštovanje te zapovedi.

Glede na porabljeno količino denarja je mogoče sklepati, da je prehrana koprskih klaris v obdobju med letoma 1771 in 1798 temeljila na mesu in žitu, saj so za raznovrstno meso in ribe porabile 112.263,2 lir ali okoli 36 % vseh stroškov za prehrano, in skoraj enak delež za riž, različna žita, moko, zdrob, kruh in testenine (111.691,84 lir oz. 35,44 %). Pomembno dopolnilo uravnotežene prehrane (zlasti v postnem času) so bili jajca, na katera je odpadlo 8,56 % stroškov, ter mlečni izdelki (8266,2 lire oz. 2,62 %), pri katerih izstopata zlasti sir in maslo. Za različne vrste zelenjave (zdi se, da krompirja niso uporabljale), stročnic in redkeje gob so namenile 9433,47 lire oz. 2,99 % skupnih stroškov, za nakup sadja, kostanja, orehov, lešnikov in mandljev pa 8095,94 lire oz. 2,57 % vseh stroškov. Nezanemarljivi so stroški za nakup različnih vrst sladkorja in za med (13.840,36 oz. 4,39 %), omembe vredni pa tudi stroški za kavo (941,86 lire oz. 0,3 %) ter čokolado (437,2 lire oz. 0,14 %), ki je v 18. stoletju veljala za dragoceno živilo in so jo uživali premožnejši sloji. Nakup najrazličnejših vrst in tipov začimb ter likerjev (3477,29 lire oz. 1,1 %) kaže na izbran okus in skrbno pripravo hrane. Za pitje so redovnice kupovale vino in žonto, izdatke pa so imele tudi za nabavo kisa (skupno 18.977,64 lire oz. ok. 6 % vseh stroškov za prehrano).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASDT, ADC – Archivio storico diocesano di Trieste, Archivio della Diocesi di Capodistria / Zgodovinski arhiv škofije v Trstu, Arhiv škofije v Kopru ASDT, ADC, a. e. 246, Santa Chiara: copie estratte dai libri esistenti nella cancelleria Episcopale di Capodistria 1622–1697. ASDT, ADC, a. e. 246, Visite generali ai Monasteri di S. Chiara e di S. Biagio 1686–1807.

PAK KP – Pokrajinski arhiv Koper

SI PAK KP 6, Komuna Koper, IX. skupina, a. e. 1363, Santa Chiara, Giornale di Cassa.

SI PAK KP 6, Komuna Koper, IX. skupina, a. e. 1357, 1368, 1449.

LITERATURA

- Abelardo [Abelard, Pierre]: *L'origine del monachesimo femminile e la Regola*. Padova: Messaggero, 1988.
- Benussi, Bernardo: Ragguaglio delle monete, dei pesi e delle misure per servire alla storia delle nostre province. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, vol. 40, 1928, str. 227–236.
- Boerio, Giuseppe: *Dizionario del dialetto veneziano*. Firenze: Giunti, 1998.
- Bonin, Zdenka: Koprski samostan svete Klare. *Kronika*, 51, št. 2, 2003, str. 121–150.
- Darovec, Darko: *Davki nam pijejo kri: gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike*. Koper: Univerza na Primorskem: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2000.
- Foster, Norman: *Jelo iza samostanskih zidina*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982.
- Hančič, Damjan: Konstitucije klaris v Mekinjah in Škofji Loki. *Acta ecclesiastica Sloveniae* 23, Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 2001.
- Kuhar, Boris in Jože Mlinarič: *Samostanska kuhinja: prehrana kartuzijanov in jedilniki žičkih menihov v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Kmečki glas, 2002.
- Lavrič, Ana: *Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, 1986.
- Montanari, Massimo: *Lakota in izobilje. Zgodovina prehranjevanja v Evropi*. Ljubljana: Založba / *cf., 1998.
- Naldini, Pavel: *Cerkveni krajepis ali Opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper* (redakcija Darko Darovec). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko. Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper. Škofija Koper, 2001.
- Parziale, Lavinia: »Per il vivere di una monaca«. I *costumi alimentari nei monasteri milanesi fra Cinque e Seicento* (dostopno na <http://dev.dsmc.uniroma1.it/dprs/sites/default/files/parziale.pdf>, 4. 3. 2014).
- Segreti Tilocca, Anna: L'alimentazione monastica nel territorio algherese tra Sette e Ottocento. *Revisita de l'Alguer: Periòdic de coltura dels Països Catalans*, 1992, Vol. 3, Num. 3, str. 117–136.
- Stanisci, Mario: *Appunti di metrologia. Cenni sulla misurazione del tempo, dello spazio, del peso e del rapporto economico con brevi cenni di numismatica*. Udine: Università degli studi di Udine, 1984.
- Šteh, Bogdan: *Zapuščinski inventarji kranjskega plemstva s konca 18. stoletja kot zgodovinski vir*. Trbovlje, 2010 [magistrsko delo].

S U M M A R Y

Life and diet in the St. Clare Convent in Koper at the end of the 18th century

The St. Clare Convent in Koper was founded in 1301. It mostly received girls of wealthy families from Koper and its surroundings. Mother Superior of the convent was an abbess (elected for the period of three years) and her assistant a vicar. Although no regulations (constitutions) of the convent have been found, it is possible to conclude on the basis of the convent's property that the nuns lived in observance of the *Rules* issued by Pope Urban IV (hence the name Urbanist Clares), who in 1263 issued an amended and modified *Rules of Pope Innocent*. The Clares—divided into choir sisters, who had taken solemn vows, and conversae, lay sisters who had not—also engaged in education (primarily of noble girls). Parents paid 40 ducats annually to cover their daughters' boarding fees. The boarder girls were to be separated from the choir sisters and novices. Their entrance into the convent (enclosure) was decided upon by the entire chapter. They were to observe the rules of claustration and parlours like the nuns, and they were to wear woollen dresses of black, dark or white colour. In all appearance, the length of time a girl would remain in the convent was agreed upon beforehand (not longer than until the age of 25).

Life in the convent was organised in accordance with the established rules. Contacts with the outer world were limited. It was only upon a special permission that the nuns and boarder girls were allowed to talk with their acquaintances in a special parlour (*parlatorio*), in the presence of at least one listener (*ascolatrice*) or a nun determined by her. Outside visitors were denied entrance into the enclosure; however, in exceptional cases and upon special permission, some visitors were also allowed access into this section of the convent (e.g. surgeons for blood-letting or tooth pulling, masons for wall repairs, stove makers for stove repairs, etc.).

Girls entered the convent paying the dowry (in the form of movable and immovable property); initially, the average value of the dowry amounted to somewhere between 50 and 200 ducats, later 400 and more (up to 1000 ducats). The dowry contracts list houses, warehouses, sometimes even farmsteads, vineyards, olive groves, meadows, fields or gardens, salt fields, and so forth. In most cases, the dowry consisted of the income derived from leasing out individual buildings or properties, and it was only seldom paid forthwith, in money.

The convent remained in operation until 1806. Upon its dissolution it housed eighteen nuns (fourteen choir sisters and four conversae who were moved to the Monastery of St. Blaise in Koper), two maids and two doorkeepers, and a male attendant.

Although the nuns pursued a life of spiritual seclusion, their purchase contracts and lease agreements offer a glimpse at their vibrant economic activities and a preserved account book for the period 1771–1798 testifies to their concern for a varied diet in the convent. Unfortunately, the examined sources contain no descriptions of dishes the conversae prepared in the convent kitchen and much less of menus or the like. From the prohibition to give away pastry to lay people and sell them outside the convent, which is mentioned in the visitations, it is possible to infer what kinds of pastry were prepared by the nuns (especially the conversae). There are several mentions of cakes (*buzzolai*), biscuits (*savoiard*) and *pignolate*. Judging from the bishop's instructions, they allegedly prepared soup only once a week from 1736 onward and minestrone on other days, but in the absence of menus (precise meal plans) it is impossible to confirm whether or not the aforementioned instructions were observed.

Given the amounts of money used, the diet of the Clare Sisters of Koper in the period 1771–1798 was based on meat and grains, for which they spent 112,263.2 lira or about 36% of total food expenditure on different kinds of meat and fish, and roughly the same amount for rice, various kinds of grains, flour, semolina, bread, and pasta (111,691.84 lira or 35.44%). An important supplement to a balanced diet (especially during fasting) was eggs, which amounted to 8.56% of food expenditure, and dairy products (8266.2 lira or 2.62%), particularly cheese and butter. For various kinds of vegetables (apparently they did not use potatoes), legumes and sometimes mushrooms, they spent 9433.47 lira or 2.99%, and 8095.94 lira or 2.57% of total food expenditure for the purchase of fruit, chestnuts, walnuts, hazelnuts, and almonds. The nuns also spent a considerable amount of money for the purchase of honey and various kinds of sugar (13,840.36 or 4.39%) and a noteworthy amount for coffee (941.86 lira or 0.3%) and chocolate (437.2 lira or 0.14%), which was in the 18th century considered a luxury only nobility could afford. The purchases of various kinds and types of spices as well as liquors (3477.29 lira or 1.1%) attest to the refined taste and careful preparation of food. To drink, the nuns bought wine and marc, and they spent some money on vinegar (altogether 18,977.64 lira or ca. 6% of total food expenditure).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Födransperg J.:070.16"1908"
343.611(450.361)"1908"

Prejeto: 5. 6. 2015

Bojana Jović

mag. prof. zgodovine in geografije, Hotedršica 25, SI-1372 Hotedršica

E-pošta: bojanca.jovic@gmail.com

»Razparač iz Rojana« Primer Julija Födransperga iz leta 1908 v luči časopisja

IZVLEČEK

Prispevek obravnava razvpit primer morilca Julija pl. Födransperga. Dogajanje je postavljeno v leto 1908, ko je tržaški ribič iz morja potegnil zavoj, v katerem je našel odsekano človeško glavo. Odkritje je sprožilo pravo senzacijo in ni bilo časopisa, ki o tem ne bi pisal. Kmalu zatem so odkrili storilca, Julija Födransperga, in zanimanje za primer se je še povečalo. Da bi ugodili radovednim bralcem, so časopisi začeli brskati po Födranspergovi preteklosti, za katero so ugotovili, da je bila vse prej kot vzor plemiškega življenja. Poročanje o tržaškem »razparaču« tako lahko najdemo v tržaških, ljubljanskih, dunajskih, pa tudi ameriških časopisih.

KLJUČNE BESEDE

Julij Födransperg, Trst, Razparač iz Rojana, časopisje, senzacionalistično poročanje

ABSTRACT

"THE RIPPER OF ROLANO". THE CASE OF JULIUS FÖDRANSPERG OF 1908 IN LIGHT OF PRESS COVERAGE

The paper describes the infamous murder case of Julius von Födransperg. The events are set in 1908, when a Trieste fisherman hauled from the sea a parcel containing a severed human head. The discovery created a huge sensation that made headlines everywhere. Before long, the investigation identified Julius Födransperg as the murderer, drawing even more attention to the case. To satisfy the readers' curiosity, the press began to dig through Födransperg's past, which turned out to be anything but an example of noble living. Little wonder, then, that the Trieste "ripper" received press coverage not only in Trieste, Ljubljana and Vienna, but also in the American press.

KEY WORDS

Julius Födransperg, Trieste, Ripper of Roiano, newspapers, sensationalism

Uvod*

Med ljudmi je od nekdaj obstajalo veliko zanimanje za zločine – pa naj je šlo za sežig čarovnic na grmadi ali branje o hudodelstvih v časopisih. Čas in način sta se sčasoma spremenila, vendar so tovrstni dogodki vedno privabljali množice ljudi. T. i. spektakel groze¹ se je z vse večjim tehnološkim napredkom preselil v naše domove, medtem ko je bil pred sto leti časopis tisti, ki je bil največji medij informacij. V velikem mestu, kot je bil Trst, umori niso bili redki. V ljubljanskih časnikih najdemo veliko poročil o tržaških zločinih, pa vendar je izbrani primer povsem drugačen, kajti odkritje odsekane glave je nakazovalo na najhujšo vrsto morilca, kakršen je bil v tistem času razvpiti Jack Razparač. O tem neznanem morilcu je bilo prelitega veliko črnila in kasneje so posneli številne filmske adaptacije, kjer so mu vsakič nadeli drugo ime. Zanimanje za »prvega serijskega morilca« obstaja še danes. Pregled zgodovinske literature kaže, da je zločin – poleg ljubezni in kaznovanja – ena najpogostejših tem leposlovne literature.²

O tržaškem morilcu Födranspergu, nasprotno, ni bilo napisane nobene knjige, pa vendar še dandanes obstaja zanimanje za »razparača iz Rojana«. O tem pričata gledališka predstava v dveh dejanjih oziroma italijanska komedija z naslovom »*Lo Squartatore di Roiano*« in kratki film igralca Adriana Braidottija z naslovom »*Julius, lo squartatore di Roiano*«. V slovenskem prostoru bomo »razparača iz Rojana« našli le v delu Mihe Preinfalka, kjer je predstavljen v sklopu plemiške družine Födran pl. Födransperg.³

Trst – mesto priseljevanja in priložnosti

Trst je bil nekoč magnet za priseljevanje, saj je zaradi gospodarskega razvoja v svoj pristan vabil ljudi vseh družbenih slojev. Za razvoj mesta sta nadvse pomembno vlogo igrala razglasa cesarja Karla VI. – leta 1717 o prosti plovbi in dve leti kasneje, ko je bil Trst razglašen za prosto pristanišče. Ugodna lega in pravilo, da »morje podvoji dobiček«,⁴ sta začrtala nadaljnjo pot habsburškega mesta. Pečat sta mu vtisnila predvsem Marija Terezija in Jožef II., ki sta s številnimi predpisi in zakoni uredila pristaniško in mestno delovanje. Razsvetljena vladarica je zaslužna za vrsto reform, kot sta bila »politično navigacijski edikt« in trgovinski red. Med drugim je podpirala izdelovanje novih ladij in uvedla »diferencialno carino«, ki je po-

zitivno vplivala na priseljevanje trgovcev.⁵ V mestu je vladala verska svoboda, tako da so poleg prevladujoče katoliške veroizpovedi mozaik različnih verstev sestavljali še Judje, Armenci iz Perzije, pravoslavni Srbi in Grki, nemško govoreči evangeličani in kalvinci iz retoromanskega okolja. O njihovi prisotnosti v mestu še danes pričajo številni verski objekti.⁶

Za tuje priseljence, ki so delovali na področju gospodarstva, je poleg verske tolerance posebno vlogo igrala imuniteta, ki jo je posameznik dobil s statusom »tujca«, medtem ko je preprosti prebivalci (*basso popolo*) niso imeli. Politika naseljevanja je spodbujala tudi priseljevanje »koristnega prebivalstva«, kajti v mestu so potrebovali številne obrtnike, ki so bili vezani na pomorsko dejavnost, kot so tesarji, sidrarji, kolarji itd., ter obrtnike, povezane z vsakdanjim življenjem – čevljarje, krojače, krznarje, apotekarje itd.⁷ Mesto je živelo v simbiozi z bližnjo in daljno okolico, saj je pristaniška dejavnost predstavljala vir zaslužka tudi izven mestnih meja.

V 19. stoletju je Trst doživel kar nekaj sprememb. Tretja francoska zasedba in celinska zapore sta ohromili pomorsko dejavnost, vendar si je pristanišče kmalu opomoglo. Pečat sta mestu vtisnili tudi industrializacija in modernizacija, saj je že leta 1818 iz pristanišča izplul prvi parnik. Pomembna dogodka sta se zgodila v tridesetih letih 19. stoletja, ko je bil ustanovljen avstrijski Lloyd in je izšlo oznanilo o gradnji Južne železnice. Goriški zgodovinar Simon Rutar je tako zapisal, »da ima Trst jedino Llojdu zahvaliti svojo trgovinsko važnost in da se je mogla cela država le s pomočjo tega društva vzdržati na oni stopinji, katero zavzema naša monarhija v svetovni trgovini.«⁸

Po pomladi narodov leta 1848 se je dinamika odnosov prebivalstva v večkulturnem mestu spremenila. Tako je v drugi polovici 19. stoletja Trst zaznamovala vse večja polarizacija med Italijani in Slovenci. Temu je bilo podrejeno tudi kulturno življenje. Močno slovensko gibanje in čitalnica ter številna druga društva in pevski zbori so bili pomemben del kulturnega življenja zavednih Slovencev. Hkrati je bil to čas kavarn, poplave časopisov in nočnih obiskov kabaretov oziroma *šantanov*, skratka t. i. *Belle Epoque*. Poleg tega so v mestu delovala različna gledališča.⁹ Umetnice in umetniki so prihajali v Trst, ki je ponujal vir zaslužka; med njimi je bila tudi Lucienne Fabry, ki se je želela zaposliti oziroma peti v eni izmed številnih tržaških kavarn.

V mesto so prihajali tudi tisti, ki niso imeli namena ostati, temveč odpotovati proti novemu domu,

* Članek je nastal na osnovi magistrskega dela Bojane Jović »Razparač iz Rojana: primer padlega plemiča Julija Födransperga v luči senzacionalističnega poročanja o tržaškem umoru leta 1908 (Koper, 2014).

¹ Studen, *Rabljev zamah*.

² Milenković, *Leposlovje in kriminologija*, str. 23.

³ Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 33.

⁴ Šorn, *Trst*, str. 152.

⁵ Rutar, *Samosvoje mesto Trst*, pgl. 5.7.

⁶ Kalc, *Politika priseljevanja*, str. 85–86.

⁷ Kalc, *Istrani v Trstu*, str. 346.

⁸ Rutar, *Samosvoje mesto Trst*, pgl. 5.7.

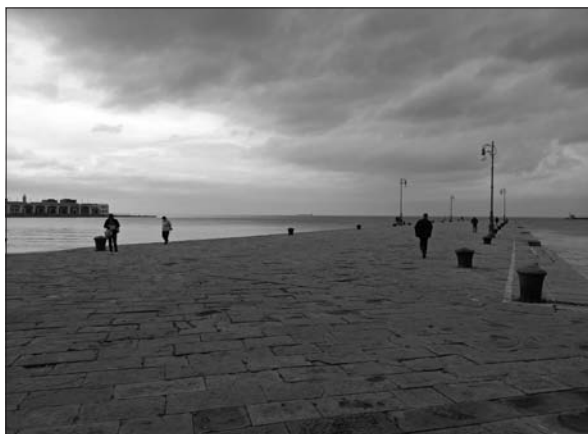
⁹ V Trstu je bilo kar nekaj gledališč, in sicer *Teatro Mauroner* (1827), kasneje *Teatro Fenice* (1879), *Teatro Armonia* (1857), največji pa je bil *Politeama Rosseti* (1878), ki deluje še danes (Rutar, *Samosvoje mesto Trst*, pgl. 6.2).

in od sredine 19. stoletja je marsikateremu izseljencu pogled na tržaško pristanišče pomenil zadnji spomin na domovino. Zaradi različnih dejavnikov je ekonomska stiska sprožila val izseljevanja v Ameriko;¹⁰ iz Goriške so znane delovne migracije aleksandrink, ki so odšle služiti v Egipt. Misel, da se drugje godi bolje kot doma, je v Trst privabila tudi Julija Födransperga, vendar kljub prvotnemu namenu, da odpotuje v Južno Ameriko, mesta ni nikoli zapustil. Tako so si njegovo ime leta 1908 zapomnili prav vsi Tržačani.

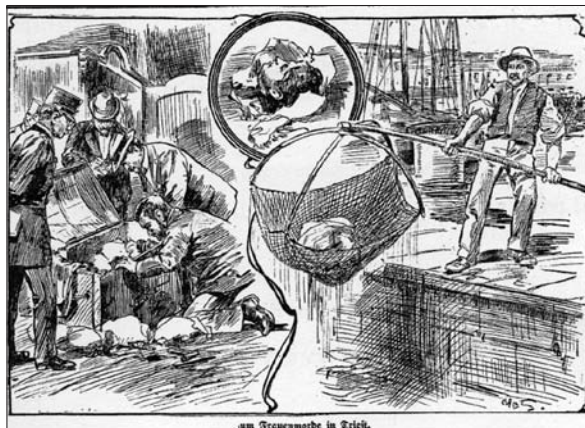
Odkritje

V nedeljo zjutraj, 27. julija 1908, se je Viktor Laskovič, po poklicu težak, odpravil na pomol sv. Karla, kjer je med čakanjem na parnik Miramar postopal po pomolu. V morju je zagledal sipe, se odločil, da poskusi kakšno ujeti, in si v ta namen izposodil ostve (ribiške vile). Medtem so sipe zbežale, vendar je v vodi zagledal nekakšno culo in jo v prepričanju, da jo je izgubila kakšna kmetica, potegnil na pomol. Iz omota se je pocedila kri in v grozi je zagledal človeško glavo. Nemudoma je poiskal mestnega redarja in novica o grozljivi najdbi je završala po mestu.¹¹

Zanimanje med mestnim prebivalstvom je narasčalo, kajti na podlagi najdenega niso mogli določiti, kdo je žrtev oziroma komu je pripadala glava, saj trupla v morju niso našli. Za pomoč so zaprosili postreške in prostitutke, kajti tem je narava njihovega dela omogočala poznavanje širokega spektra različnih ljudi in nočnega utripa mesta. Toda tovrstno povpraševanje ni obrodilo sadov. Posebej v skrbeh so bile matere, katerih sinovi ali možje se po sobotnem ponočevanju še vedno niso vrnili domov. Po ugotovitvi, da glava pripada ženski, so si oddahnile in »[š]le

Pomol Audace v Trstu, nekoč pomol San Carlo, kjer je pristaniški delavec v morju odkril skrivnostno culo (foto: Bojana Jović).

Ilustracija odkritja Födranspergovega zločina (Volksblatt für Stadt und Land, 1. 8. 1908).

so vse potolažene domov z jezo v srcu na svoje krokarske domačine radi prebitega strahu.¹² Poizvedovanje po mestu je obrodilo sadove. Bralcem so sporočili, da glava pripada operetni pevki Lucienne Fabry, rojeni v Milanu leta 1882, ki je mesec dni pred umorom iz Tunizije prišla v Trst. V mesto priložnosti je prišla v upanju na zaslužek, saj je v Tuniziji pustila sina Marcela in pod imenom Luce Fabrina nastopala najprej v Café chantant *Excelsior* ter pozneje v *Gambrinusu*. Njeno identiteto so potrdile stanovske kolegice in lastnik Gambrinusa.¹³

Na sledi morilcu

Morilca so odkrili zelo zgodaj, saj je glavno sled pustil v omotu, ki je ovijal glavo. Blago, papir, vrvico in žico so podrobno preučili in na posebnem »muzikalnem« papirju odkrili monogram in začetnice dunajskega podjetja, ki je v Trst poslalo seznam mestnih naročnikov. Sled je preiskovalce vodila v Rojan, kjer je na hišni številki 272 bival Julij Födransperg. Ta sprva ni bil prav nič navdušen, da bi odprl hišna vrata, in šele po grožnji, da bodo vdrli na silo, se je vdal.¹⁴

Hišna preiskava je podala več kot dovolj dokazov, da so preiskovalci verjeli, da imajo pred seboj pravega storilca. Najpomembnejši dokaz je bil kovček, v katerem so našli razkosano človeško truplo. Poleg odkritja zelo zgovorne vsebine so našli še (domnevno) morilsko orožje – dolg nož, posebna kirurška rezila, zabrisane sledove krvi,¹⁵ opij in kloroform, v knjižni zbirki pa so našli več zvezkov »o torturi. To bi tudi pričalo o njegovem nagonu h grozovitostim.«¹⁶ Toda Födransperg je začel trditi, da dejanja ni zagrešil (ne umora ne razkosanja) in da je pravi storilec neki Carletto, ki je bil pri njem – skupaj s Fabry – na skrivaj

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam.

¹⁴ *Edinost* 29. 7. 1908, let. 33, št. 208.

¹⁵ Prav tam.

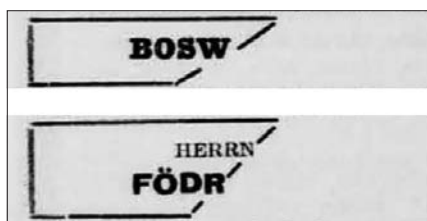
¹⁶ *Slovenski narod*, 30. 7. 1908, let. 41, št. 175.

¹⁰ Drnovšek, *Izseljevanje v Ameriko*.

¹¹ *Edinost*, 27. 7. 1908, let. 33, št. 206; 28. 7. 1908, let. 33, št. 207.

nastanjen, ker so ga iskale oblasti. Zgodbi so preiskovalci zelo težko verjeli, saj meščani Födranspergovega Carletta niso poznali niti niso nikoli slišali zanj. Položaj se je za osumljenca le še poslabšal, ko so izvedeli, da je dan po umoru v mestu prodajal nakit pokojnice. Sum prodajalcev je skušal ovreči z zatrjevanjem, da so predmeti pripadali umrli ženi in da se jih želi znebiti, ker ga spominjajo na bolečo izgubo. Domnevo o roparskem umoru so potrdili predmeti, skriti v omari z dvojno steno, kjer so našli denar, biserno vratno ogrlico, srebrno uro, prstane z briljanti in s klobukov odtrgana nojeva peresa.¹⁷ V prid mu ni govorilo niti to, da je želel kot nekdanji uslužbenec Lloyda dobiti vozovnico do Carigrada po nižji ceni.¹⁸ Brez nadaljnjih pomislov so ga odpeljali v zapor.

Preiskava pa še ni bila zaključena, saj niso našli vseh delov okončin. Zaradi zanimanja »[v]se polno ljudi je drlo proti Rojanu, kjer je bila hiša, v kateri je stanoval Födransperg, zastražena z močnim kordonom policije«. ¹⁹ Prekopali so vrt, vendar iskanega niso našli. Naslednji namig jih je vodil v klet, saj je sosed Göttinger povedal, da je v nedeljo zjutraj videl Födransperga, kako je tja nesel potovalni kovček. V kleti so našli še spodnje okončine in kakršenkoli dvom o

Glavna sled, ki je preiskovalce pripeljala do Födransperga (Edinost, 29. 7. 1908).

Podoba Julija Födransperga v časniku Slovenec (Slovenec, 1. 8. 1908).

osumljenčevi nevpletenosti se je dokončno razblinil. V mrtvašnici sv. Justa je potekala zadnja obdukcija in ocena dr. Xydasa je razkrila, da je žrtev prejela 14 ran, od teh tri smrtno – smrten je bil vbod skozi srce. Rane na rokah so dokazovale, da se je žrtev upirala.²⁰

Ljubezenski trikotnik?

»Neka gospa Reitinger je Foedransperga v soboto zvečer videla, kako je v spremstvu neke žene hotel zavoj zagnati v morje.«²¹

Ljubezenski trikotnik in umori ter uboji iz ljubsumja so bili pogost motiv tovrstnih dejanj. Še posebej so ga iskali, če je bil storilec nasprotnega spola kot žrtev. Poleg Födransperga so na zaslišanje odpeljali še Katarino Celič (rojeno Zupane leta 1858), ki je bila skupaj s priletnim možem zaposlena kot vratarka na kolodvoru južne železnice. Po moževi smrti je kupila hišo v Rojanu in oddajala sobe v najem. S Födranspergom je bila v intimnem razmerju in ga je v času, ko je bil brez prihodkov, denarno podpirala. Njen pripor ni bil presenetljiv, saj so ji očitali, da sta skupaj s Födranspergom Fabryjevo umorila zaradi dragoce-nih predmetov. Govorice o njeni soudeležbi so bile zelo natančne, in sicer »[t]rdi se tudi, da je vso nedeljo pomagala Födranu snajžiti stanovanje, da je izpirala iz tal sledove in krvi, s stene zadržila krvave kaplje, prala okrvavljeno obleko in sežgala oblačilo umorjenkino. V ponedeljek opoldne sta s Födranom skupaj kosila. Bila sta oba silno vesela in se šalila.«²²

Po enodnevnem priporu so jo izpustili, ker proti njej niso našli dovolj dokazov. Istega dne je sledil intervju z novinarjema Edinosti in Il Piccola, v katerem je trdila, da jo govorice o soudeležbi pri zločinu žalijo in škodijo njenemu poslu. Poleg zgoraj navedenih dejanj so ji pripisali še nemoralnost, ker naj bi oddajala sobe na uro. Celičeva je vse skupaj zanikala,²³ vendar je zaradi razmerja, ki ga je imela z osumljencem, nad njo še vedno visela senca suma. Predvidevamo, da so govorice resnično škodovala njenemu ugledu in poslu, saj je čez čas v uredništvo Edinosti prišel njen sin Henrik in zahteval objavo, »da ni mati nikoli nesla sama večerje k Födranu, namreč da jo je spremljal on, Henrik Celič. Drugače sta nesla večerjo ali dekla ali pa mlajši brat.«²⁴

V tem času pa so že vedeli, da je Celičeva posredno vplivala na umor Fabryjeve, saj se je dan pred umorom (25. julija) sprla s Födranspergom, ker je imel razmerje z drugo žensko in je povrh vsega z njo še živel pod njeno streho.²⁵ Födransperg se je izgovar-

²⁰ Edinost, 2. 8. 1908, let. 33, št. 212.

²¹ Slovenec, 4. 8. 1908, let. 36, št. 178.

²² Slovenski narod, 30. 7. 1908, let. 41, št. 175.

²³ Edinost, 30. 7. 1908, let. 33, št. 209; Il Piccolo, 30. 7. 1908, št. 9694.

²⁴ Edinost, 7. 8. 1908, let. 33, št. 217.

²⁵ Slovenski narod, 30. 7. 1908, let. 41, št. 175.

¹⁷ Edinost, 2. 8. 1908, let. 33, št. 212.

¹⁸ Edinost, 1. 8. 1908, let. 33, št. 211.

¹⁹ Slovenski narod, 31. 3. 1909, let. 42, št. 71.

jal, da s Fabryjevo nima nič in da je zgolj prijateljica nekega znanca, ki se skriva pred policijo. Medtem je Fabryjeva slišala prepir in očitno se ji je takrat posvetilo, da Födransperg ni oseba, za katero se je izdajal.

Slavnostni pogreb

»Danes ob 11. uri zjutraj se bo vršil pogreb nesrečne žrtve. Kakor je soditi po pripravah, bo isti krasen in privabil velikansko množico ljudi.«²⁶

Operetna pevka si verjetno nikoli ni mislila, da bo njen pogreb tako veličasten in da bo pritegnil takšne množice. Po navedbah časnika *Edinost* se ga je udeležilo deset tisoč ljudi.²⁷ Mimoidoči so se kar spotoma pridružili sprevodu in največ je bilo prav žensk. V Excelsiorju in Gambrinusu je bila organizirana dobrodelna predstava, izkupiček pa so namenili umorjenkinemu sinu Marcelu Fabryju, ki je v oddaljenem Tunisu postal sirota. *Il Piccolo* je v prispevku »Fiori e lagrime alla bara dell' assassinata« opisal celoten sprevod, koliko deklic je stopalo v sprevodu, kdo je dal kateri venec itd.²⁸ Donacije za sina pokojne pa so se nadaljevale tudi po dobrodelni predstavi. V prispevkih so obvezno zapisali, kdo in koliko denarja je namenil. Večino donacij so prispevale ženske,²⁹ ki so smrt Fabryjeve dojemale na zelo osebni ravni.

Pogrebni sprevod, ki se ga je udeležilo več tisoč ljudi (Wiener Bilder, 5. 8. 1908).

Senzacionalistično poročanje

K odmevnosti primera je veliko pripomoglo takratno časopisje, ki je o dogodkih poročalo na senzacionalističen način. Glavni namen takšnega poročanja

nja, ki se je prvič pojavilo na drugi strani Atlantika, je bila čim večja naklada in prodaja. Časopisje bralcem po novem ni ponujalo samo suhoparnih informacij, temveč je poročalo o dogodkih, ki so zanimali tudi manj izobraženo množico. Prvi prispevki so temeljili na policijskih zapisnikih ter neobičajnih ali nenavadnih zgodbah. Kasneje so začeli delati selekcijo in so poročali samo o zgodbah, ki so bile tega »vredne«.³⁰ Pregled prispevkov, ki jih je bil Födransperg deležen v časopisju, odraža njegovo podobo v takratni družbi. Pri tem je mogoče opaziti očitni primer medijskega ustvarjanja podobe zločinca, ki služi predvsem večji prodaji/nakladi časopisa, obenem pa je mitiziranje njegove podobe temeljilo na resničnih dogodkih.

V slovenskih časopisih se je senzacionalistično poročanje – podobno kot v drugih evropskih državah – omejilo na pisanje o večjih škandalih, še najraje pa so bralce zabavali s pisanjem o hudih zločinih.³¹ Večji obseg poročanja o hudodelstvih najdemo v liberalno usmerjenem časopisju, saj je konservativno-klerikalni list *Slovenec* načeloma (a ne vedno) zavračal poročanje o zločinih: »Marsikdo pogreša v naših listih pikantnih novic, škandaloznih dogodkov, nesreč, samomorov, tatvin, ubojstev. Reporterji dunajskih listov vse take novice poberejo in v kup znašajo in tako berilo je mnogim prav všeč. Slovenski časnikar ima pa viši poklic.«³² Časnik ni prizanesel niti bralcem liberalnih časnikov, ki so predstavljali neposredno konkurenco (predvsem *Slovenskega naroda*), saj jih je spraševal, kako popačena morata biti njihov čut in pomanjkanje vere, da prebirajo takšne novice. Zavzel je stališče, da tovrstno poročanje napeljuje ljudi k hudodelstvu in meče slabo

Večkrat ponatisnjena fotografija žrtve Lucienne Fabry v časniku Edinost (Edinost, 3. 8. 1908).

²⁶ *Edinost*, 29. 7. 1908, let. 33, št. 208.

²⁷ *Edinost*, 30. 7. 1908, 30. 7. 1908, let. 33, št. 209.

²⁸ *Il Piccolo*, 30. 7. 1908, št. 9694.

²⁹ *Il Piccolo*, 5. 8. 1908, št. 9700.

³⁰ Merljak-Zdovc, *Preteklost je prolog*, str. 46.

³¹ Štepec, Nekateri opisi.

³² *Slovenec*, 20. 9. 1883, let. 11, št. 140.

Fotografiji hiše zločina v Rojanu in glavnega osumljenca po prijetju. Zaradi velikega zanimanja za zločin so oblasti morale zavarovati kraj zločina (Wiener Bilder, 5. 8. 1908).

luč na ves slovenski narod. Poleg tega je menil, da je to le še ena izmed liberalističnih metod metanja peska v oči, ki bralce odvrča od pomembnejših problemov.³³

Pisanje o zločinah in sodnih procesih je bil dobičkonosen posel, saj je javnost vse v zvezi z zločinom močno zanimalo. Z današnje perspektive bi takšno obnašanje ocenili kot bizarno. V časniku *Edinost* zasledimo poziv bralcem, da lahko kupijo predmete pokojne Fabry: »Tudi oni, ki bi kaj kupili, naj se oglasi-jo. Ni se bati nobenih sitnosti.«³⁴ Tehnološki napredek se je kazal tudi v tiskanju sivih odtenkov, ki so omogočili objavo fotografij.³⁵ Tudi to je v našem primeru šlo za med. Povpraševanje po tiskani upodobitvi Lucienne Fabry je bilo tako veliko, da se je časnik *Edinost* odločil, da bo naredil ponatis in da bralci lahko kupijo svoj izvod v uredništvu ali »tobakarnah« oziroma kioskih.³⁶ Ilustrirani *Wiener Bilder* pa je v prvi avgustovski številki naredil še korak naprej in objavil fotografijo odsekane glave Födranspergove žrtve.³⁷

Casopisi so prevzeli vlogo, da so na splošno kot informatorji sporočali ljudem, kdaj bo potekalo sojenje in ali je za izbrani proces predvidena vstopnica, katere cena je bila pogojena z zanimivostjo primera. Množica ljudi se je hodila zabavat v sodne dvorane in kot »kriminaldoktorje« so poimenovali najnižji sloj oziroma »sodrgo, razdrapano in s slamo v laseh«,³⁸ ki tam ni imela kaj početi. Prosti dostop do poslušanja sodnih razprav je imel večkrat negativen vpliv, saj se je marsikdo prav v prostorih pravice naučil, na katere olajševalne okoliščine se mora sklicevati, če bi se kdaj znašel v podobnem položaju.³⁹

Veliko zanimanje za branje o zločinah lahko razumemo kot odraz nekaterih sprememb, do katerih je prišlo na področju kazenskega prava. Pove-

zavo lahko najdemo tudi pri smrtni kazni – število obsodb na smrt je od konca 18. stoletja upadalo.⁴⁰ Cesar je obsojence velikokrat pomilostil in obsodbo spremenil v zaporno kazen, ki je v 19. stoletju strmo naraščala.⁴¹ Manjše število usmrtitev je med ljudmi močno povečalo zanimanje zanje.⁴² Po letu 1868 so namreč ukinili javne usmrtitve, saj mestne oblasti vse večji množici gledalcev niso mogle zagotoviti varnosti. Usmrtitve so se po novem izvajale na zaporniških dvoriščih in le redki so jim lahko prisostvovali, medtem ko je radovedna in krvi željna množica opazovala ali čakala pred zaporniškim obzidjem. Za preostale so poskrbeli časopisi, saj so že naslednji dan poročali o zadnjih trenutkih obsojenca. Predvsem *Slovenec* je rad napisal, ali se je obsojenec pokesal, in primer njegovega življenja uporabil za poduk.⁴³ Vsebina teh poročil je bila precej nazorna in bralce ni prav nič šokirala, saj so bili tega navajeni. V *Slovenecu* so umor pevke Fabry opisali tako »[...]jo potem s sekiro razsekal na drobne kose, jih zavil, glavo pa vrgel v morje«.⁴⁴

Odmevnost primera

Zanimanje za tržaški umor je bilo veliko, vendar je upadalo z geografsko oddaljenostjo od Trsta. Poleg dveh lokalnih časopisov – *Edinosti* in *Il Piccola* – lahko večji del prispevkov najdemo v liberalnih časopisih *Slovenski narod* in *Neue Freie Presse*. Konservativna lista *Slovenec* in *Wiener Zeitung* se razlikujeta po

³³ Štepec, Nekateri opisi, str. 26–27.

³⁴ *Edinost*, 2. 8. 1908, let. 33, št. 212.

³⁵ Albert, *Zgodovina tiska*, str. 50.

³⁶ *Edinost*, 3. 8. 1908, let. 33, št. 213.

³⁷ *Wiener Bilder*, 5. 8. 1908, št. 180.

³⁸ Štepec, Nekateri opisi, str. 29–30.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Studen, *Rabljev zamah*, str. 110.

⁴¹ Cesar Jožef II. (1765–1790) je ukinil smrtno kazen, vendar so bile zato druge kazni toliko bolj krute, kot npr. javna dela, sramotilni oder in prostostna kazen, ki je lahko trajala 100 let. Čeprav je ukinil delo na galejah, je kasneje uvedel vleko ladij na Donavi, ki jo je ukinil Leopold II. (Studen, *Rabljev zamah*, str. 93–94).

⁴² Smrtna kazen z obešanjem je bila predvidena za naslednje zločine: za napad na vladarjevo osebo, naklepni umor in roparski umor (prav tam).

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ *Slovenec*, 1. 8. 1908, let. 36, št. 175.

zanimanju za primer, saj je prvi redno pisal o Födranspergu, medtem ko se je drugi tega vzdrljal.

Da je bilo pisanje o zločinu najboljše v Trstu, je povsem razumljivo, saj so tamkajšnji časopisi poročali o lokalnem zločinu in je celotno dogajanje bralce v Trstu bolj zanimalo. Pestre zgodbe o življenju osumljenca so bile zelo zaželeni in vsakdo je lahko pristavil besedo ali dve o »razparaču«. Celo sami so zapisali, da »[s]osedje pripovedujejo marsikatero zanimivost o Födranspergu. Izvedeli smo marsikatero podatke, ki so jako interesantni za karakterizacijo tega 'kompliciranega' zločinca. Ustrežemo s tem svojim čitateljem v jutrišnji številki.«⁴⁵ Pričevanje različnih oseb je na koncu privedlo do nekaterih krivih obtožb in Födranspergu so pripisovali tudi nepojasnjene zločine. Razpitiost so mu višali z nepojasnjenimi umori kočijažev, vendar so napisali, da Födransperg ni mogel biti storilec, ker je imel verodostojne priče (sosome), ki so potrjevale njegovo prisotnost v času umorov. *Il Piccolo* je vabil bralce z udarnimi naslovi, in sicer z besedami, kot so *squartata, atroce delitto, amante* itd., ki so služile predvsem temu, da bi bralce pritegnile k

Tržaški umor na naslovnici tednika Wiener Bilder (Wiener Bilder, 5. 8. 1908).

Posebna izdaja časnika Edinost, ki je podrobno poročala o sodnem procesu (Edinost, 31. 3. 1909).

branju in nakupu časnika, saj v zaključkih poročanja velikokrat zasledimo, tako kot v *Edinosti*, da nadaljevanje sledi v naslednji številki. Pri *Il Piccolo* zaznamo, da je veliko bolj prisotna tematika o nesrečni usodi žrtve in njenega sina Marcela. Časnik je Julija Födransperga poimenoval »squartatore« (razparač) in tako postavil njegovo dejanje ob bok angleškemu Jacku Razparaču.

Tudi nekaj drugih časnikov v habsburški monarhiji, ki so poročali o Födranspergu (npr. *Linzer Volksblatt* (31. 7. 1908) in *Grazer Volksblatt* (31. 7. 1908)), potrjuje veliko razsežnost zanimanja za tržaški umor. Novica o zločinu je odmevala vse do Amerike in o Födranspergu so pisali v listih *Glas naroda* (New York) in *Der Deutsche Correspondent*.

Nenavadni zločin in skrivnostna podoba Julija Födransperga sta med ljudstvom sprožila veliko zanimanje. Tisk ni izgubljal časa in je bralcem ustregel z objavljanjem Födranspergovih starih grehov. Časopisi so začeli na podlagi pričevanj znancev ustvarjati Födranspergovo podobo v javnosti in s tem nove govorice, ki deloma ustrezajo novinarskemu načelu, da mora biti javnost obveščena o primeru, po drugi strani pa sta časnika v Trstu služila na račun posebnih izdaj in temu primerno predstavljala vsebino. Pisali so

⁴⁵ *Edinost*, 4. 8. 1908.

tudi o Födranspergovi družini (materi, sestri, bratu), njihovih kaznivih dejanjih in škandaloznem življenju. Zanimala jih je tudi sorodstvena vez z drugimi člani družine Födransperg, vendar so se ti želeli izogniti kakršnimkoli povezavam s tržaškim morilcem.

Otroštvo in družina (1860–1872)

»[...] njegova abnormalna narava se je pojavljala že tedaj s tem, da je rad kradel pisma in znamke ...«⁴⁶

Julij Födransperg se je rodil v Ljubljani leta 1860 zakoncema Evaldu pl. Födranspergu in Mariji Gabrijeli, roj. Dolinar. Začetki družine Födran pl. Födransperg segajo v 18. stoletje, ko je poštnemu mojstru Gregorju Fedranu uspel preboj med nižje plemstvo.⁴⁷ Zaradi številnih potomcev je genealoška podoba rodbine zelo razvejana. Del družine, ki jo predstavlja prva sinova Gregorja Fedrana iz prvega zakona, je zapustil slovenski prostor, medtem ko je glavnina potomcev ostala na Slovenskem in izoblikovala t. i. kranjsko vejo. Družina Julija Födransberga je pripadala t. i. »mlajši kranjski veji«. Julij je imel še starejšega brata Evalda (roj. 1858), ki je umrl v zaporu, in mlajšo sestro Olgo, o kateri je le malo znanega. Dva polbrata pa sta rezultat očetovega drugega zakona, ki so ga pozneje razveljavili, saj je bil oče v času druge poroke še vedno poročen z Julijevo materjo.⁴⁸

Časopisi so iskali osebe, ki so imele stike z osumljencem, in dobili izjavo njegovega nekdanjega učitelja: »Julij je bil izredno lep deček, imel je simpatičen obraz, velike izrazite oči in nosil je dolge do rame segajoče plavolasne kodre. [...] Govoril je nemški in slovenski kakor jezični doktor, a tudi lagal, kakor bi orehe stresal.«⁴⁹

Födransperg naj bi svojo nemoralno naravo pokazal že zelo zgodaj, saj naj bi že kot otrok rad kradel pisma in poštne znamke. Odraščal je v družini, kjer so bila kazniva dejanja del življenja in preživetja vseh njenih članov, saj so zaradi tatvin in goljufij prav vsi izgubili plemiški naziv.⁵⁰ Oče Evald Födransperg je

naziv izgubil leta 1862 zaradi tatvine in goljufije,⁵¹ iz enakega razloga pa je leta 1883 brez njega ostala mati Marija Gabrijela. *Slovenski narod* jo je poimenoval kar »plemenita goljufica« in zapisal: »Zatožena je po svojem hudem jeziku jako odurna ženska, štirinajst let že ne živi s svojim možem in je bila kaznovana že večkrat, mej drugim tudi pri okrajnej sodnji v Kamniku zaradi soudeležitve pri tatvini.«⁵² Födranspergovo je obremenil celo njen brat Janez Krstnik Dolinar, ki je zaradi izredne pobožnosti veljal za čudaka in je več časa preživel v frančiškanski cerkvi kakor doma.⁵³ Jabolko spora je bil denar in po Dolinarjevem pričevanju se je vse skupaj začelo, ko mu sestra ni hotela vrniti izposojenega denarja, ki ga je vmes že zapravila za nakup hiše. Födranspergova je na sodišču prisegla, da ji je brat denar poklonil, in tu bi bilo zgodbe konec, če ne bi Dolinar sestre zopet privlekel na sodišče – tokrat zaradi krive prisega. Porota jo je spoznala za krivo in v ženski kaznilnici v Begunjah je morala odslužiti triletno zaporno kazen.⁵⁴

V povezavi z materjo je v preteklosti izbruhnil še manjši škandal, ko so pri uršulinkah ugotovili, da hčerka Olga ni vpisana v krstno knjigo. Stvar se je začela zapletati ob ugotovitvi, da se letnica razhoda zakoncev in rojstvo gojenke ne ujemata. Födranspergova je dejala, da je Olgo rodila na Dunaju, in v bran pristavila, da je bila takoj po porodu izjemno šibkega zdravja ter da dogodkov po tem ne pomni.⁵⁵ V Ljubljani se je izdajala za uradniško vdovo in vodila »nenavadno vzgojo«, saj so ji očitali, »[d]a bi obrnila nase pozornost, je imela otroka vedno oblečenega v jako kričeče barve; lasje in obleka so bili vedno prepleteni z rdečimi in belimi trakovi. Tudi oba dečka sta nosila nenavadno obleko; visoke lakirane škornje, široke hlače, z usnjenim pasom prepasano suknjo in rusko čepico – prav kakor ruski mužik.«⁵⁶

Slovenski narod je starejšega brata označil za nevarnega tatu, ki je bil že večkrat zaprt. Leta 1885 so ga v Ljubljani prijeli zaradi cerkvene tatvine.⁵⁷ Sestri Olgi nenavadne okoliščine glede njenega rojstva nedvomno niso koristile, pa tudi brata sta z vrsto kaznivih dejanj prej odganjala kot privlačila poštene snubce. Sprva so o njej pisali vse dobro in se razpisali o njeni lepoti, ki da ji ni bilo para, toda pozneje so jo v luči krščanske spodobnosti očrnil, saj so kroži-

⁴⁶ *Edinost*, 31. 7. 1908, let. 33, št. 210.

⁴⁷ Družina je opustila izvorni priimek Födran in uporabljala samo še predikat Födransperg (Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 26).

⁴⁸ Prav tam, str. 33.

⁴⁹ *Edinost*, 2. 8. 1908, let. 33, št. 212.

⁵⁰ Izguba pravice do plemiškega naziva ni bila redka, vendar je v 19. stoletju na področju prava prišlo do pomembne spremembe. Plemstvo je bilo po letu 1848 v pravnem pogledu izenačeno s civilisti in vsem so enako sodili po reformiranem kazenskem zakoniku (*Kazenski zakon o hudoodelstvih, prekrških in prestopkih*), ki ga je leta 1852 izdal cesar Franc Jožef. Kazni za prekrške ali zločine so bile različne, od denarnih do odvzema prostosti. Poleg izgube pravice do uporabe plemiškega naziva se je posameznik soočil še z odvzemom vseh častnih redov (domačih in tujih) ter civilnih in vojaških odlikovanj. V primeru akademskega naziva mu je bil odvzet tudi ta in s tem kakršnakoli možnost opravljanja javne službe. Izguba naziva je zadela samo storilca in ne celotne družine, čeprav njegovi nadaljnji potomci niso bili več upravičeni do njega (Masleša, *Avstrijska kazenska zakonodaja*, str. 125–126).

Po reformiranem zakoniku se je to zgodilo v naslednjih primerih: zloraba javnega položaja, goljufija, ponarejanje, izsiljevanje, obrekovanje, nasilno dejanje, veleizdaja, kriva prisega, razžalitev vladarja in njegove družine, oskrnitev, zvodništvo, umor, posilstvo, javno nasilje, motenje vere, rop, uboj in nenaravno spolno občevanje (Frank-Döfering, *Adelslexikon*, str. 59).

⁵¹ Frank-Döfering, *Adelslexikon*, str. 92.

⁵² *Slovenski narod*, 18. 9. 1883, let. 16, št. 213.

⁵³ *Edinost*, 2. 8. 1908, let. 33, št. 212.

⁵⁴ *Slovenski narod*, 18. 9. 1883, let. 16, št. 213.

⁵⁵ *Edinost*, 2. 8. 1908, let. 33, št. 212.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ *Slovenski narod*, 24. 11. 1885, let. 18, št. 269.

le govorce, da je »vzdrževana gospodična« s strani dvornega in kabinetnega kurirja pl. Rothmunda.⁵⁸ Glede svojega šolanja je Julij Födransperg na sojenju sam priznal, da ga ni končal, kajti »[r]avnatelj gimnazije je pozval mojo mater in jej rekel, naj me vzame iz šole, ker da sem preveč inteligenten in da tako pokvarjam druge učence«.⁵⁹ Šolanje je nadaljeval zasebno, vendar mu ga ni uspelo dokončati.

Mladostništvo (1873–1888)

»[...] je že v mladih letih pojavljal svojo zločinsko naravo«.⁶⁰

Manjše kraje pisem in znamk so Julija Födransperga zelo zgodaj pripeljale na kriva pota. Vzrok za to lahko poiščemo v družinskem okolju. Mladinski sodnik Fran Milčinski je bil prepričan, da »[s]tarše in rejnike uboga vsak otrok, njih zgled in ukaz sta prepričevalnejša in odločilnejša od najlepših besedi učiteljevih in propovednikovih, niti zapovedi sv. pisma in cesarske postave jima niso kos. Pa tudi zgled tovarišev odločuje«.⁶¹ Födransperg je leta 1873 v ljubljanski delavnici Matēja Raspergerja ukradel srebrno uro, in ker še ni imel 14 let, ga je kaznovalo samo mestno redarstvo.⁶² Na področju avstrijske zakonodaje je glede obravnave otrok v zadnji četrtini 19. stoletja prišlo do nekaterih ključnih premikov. V ospredje so postavili okoliščino, ali se je mladoletna oseba zavedala svojih dejanj, kajti v primeru nevednosti so mladoletnika oprostili oziroma je imel sodnik možnost, da ga izroči zavodu ali staršem. Prav tako so poleg kazenske odgovornosti ocenjevali razumsko voljo (da je nekdo nekaj hotel storiti) in moralno zrelost (ali se kršitelj zakona zaveda svojih dejanj kot kaznivih). Oblast je odvisno od starosti mladoletnika lahko izrekla različne ukrepe. V Födranspergovem primeru je kazenski zakonik v starosti 11–14 let za hudodelstva predvidel zaporno kazen od enega dneva do 6 mesecev.⁶³ Mestno redarstvo je tako Födranspergu dodelilo enodnevno priprtje v zaporu. Kazen očitno ni delovala vzgojno, saj je sledil zapis, da je dve leti kasneje neki sedemletni deklici ukradel uhane,⁶⁴ in sicer »[s]rečavši jo na ulici,

jej je rekel, da ima en uhan odpet in da je bolje, da si jih vzame iz ušes. Stopil je k njej in jej on vzel uhane iz ušes ter jej dal videti, kakor da jej jih zavije v papir. Ta papir je potem deklica djala v žep, a ko je deklica prišla domov, je bil papir prazen.«⁶⁵

Leta 1880 je Födransperga pot vodila k vojakom. Služil je pri topništvu in napredoval do korporala. V vojski je bil uspešen, vendar je njegova kariera doživela zaton, še preden se je dobro začela. Znova so ga »zasrbeli prsti« in nekemu kmetu iz Ebenfuhrtja je ukradel 120 goldinarjev. Sprva je bil obtožbe oproščen, vendar so primer kmalu ponovno odprli, ko so pri njem odkrili manjkajoči denar. Vojaško sodišče mu je prisodilo 14 mesecev težke ječe, ki je pomenila takojšen odvzem plemiškega naziva in vojaško degradacijo. Poleg vojaških spominov mu je iz vojske ostala še uniforma in »[k]akor znano, se je pa Födran na podlagi te 'splendidne' vojaške kariere štilil po svetu kakor stočnik v pokoju«.⁶⁶

V Gradcu je obrtnika ogoljufal za par ženskih in moških čevljev, s čimer si je prislužil štirinajst dni v mestnem zaporu. Pohod po ječah se je nadaljeval. Novomeško sodišče ga je obsodilo na sedem mesecev ječe zaradi goljufanja tamkajšnjih kmetov. Izdajal se je za uradnika dežele Kranjske, ki po službeni dolžnosti pobira davke in prispevke za izgradnjo nove bolnišnice v Krškem. Födransperg je v želji po maščevanju strica Dolinarja obtožil ponarejanja denarja, saj ga je krivil za zaprtje matere oziroma ga je imel za vir svoje nesreče. Zaradi lažne obtožbe in obrekovanja je dobil dveinpolletno zaporno kazen.⁶⁷

Po odsluženi kazni se je odpravil v Sežano, kjer je pisarniške usluge ponudil tamkajšnji odvetniški pisarni. Njegovo življenje je bilo v tem času popolnoma drugačno kot prej, saj so mu sodne priče iz Sežane poleg inteligence in redoljubnosti pripisale še nadvse vzorno vedenje. Mirno življenje je prekinil prihod sežanske žandarmerije, ki ga je morala po ukazu priversti v Ljubljano, saj je bila zaradi cerkvene tatvine za njim razpisana tiralica. Po mnenju časopisa *Edinost* je bil odnos žandarjev do obtoženega prav nenavaden oziroma neprofesionalen, saj so z njim ravnali zelo svobodno, še zvezali ga niso, češ da ga zaradi statusa v javnosti ne bodo sramotili. Po priходу v Ljubljano mu je to omogočilo, da se je pognal v beg po mestnih ulicah. Ali mu je uspelo pobegniti in kakšen sodni razplet je sledil, ni jasno, vendar so pozneje trdili, da je bil zaprt v Novem mestu, kjer je v gledališču ukradel kukalo.⁶⁸

⁵⁸ *Edinost*, 30. 7. 1908, let. 33, št. 209; 31. 7. 1908, let. 33, št. 210.

⁵⁹ *Edinost*, 1. 4. 1909, let. 34, št. 91.

⁶⁰ *Edinost*, 8. 8. 1908, let. 33, št. 218.

⁶¹ Milčinski, *Mladih zanikrnežev*, str. 71.

⁶² *Edinost*, 31. 3. 1909, let. 34, št. 91.

⁶³ Surina, *Mladoletni prestopniki*, str. 71–74.

⁶⁴ Da je bila kraja uhanov priljubljena dejavnost tatičev, lahko sklepamo iz avtobiografije Henrika Tume, v kateri je opisal, kako sta z bratom Jožefom postala žrtvi podobne prevare. Uhani – murenčki – so bili modni dodatek tako za deklice kot za dečke, le da so jih fantje nosili samo na levem ušesu. Razmeroma drag nakit, ki je bil sestavljen iz zlatega obročka ter črnega in belega dragega kamna, je na trgu dosegal vrednost do pet goldinarjev. Brata sta se pustila pretentati tako, da sta v zameno za bič, ki naj bi imel čudežno moč, da pokliče kočijo iz Trsta, tatu na koncu sama izročila uhane. Z navdušenjem, a brez uhanov in z bičem v roki sta pohitela domov, da

materi pokazeta novo pridobitev. Dogodek sta si oba dobro zapomnila, kajti mama jima je zaradi neumnosti naložila par krepkih (Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 24–25).

⁶⁵ *Edinost*, 3. 4. 1909, let. 34, št. 96.

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ *Edinost*, 6. 8. 1908, let. 33, št. 216; 31. 3. 1909, let. 34, št. 91.

V Carigradu (1889–1901)

»Klatil se je po svetu, zlasti v Orijentu, in kaj je tam delal, je težko reči.«⁶⁹

Födransperg se je po vsem tem odločil, da odide v tujino – v Carigrad, kjer se je ljudem predstavljal kot častnik, ki je prostovoljno izstopil iz vojske.⁷⁰ Dunajski dopisniki iz Carigrada so po njegovem zločinu začeli brskati po njegovi preteklosti. Novica o zločinu je med nemško govorečimi prebivalci kolonije sprožila pravo senzacijo. Eden izmed dunajskih časnikov je zapisal, da je imel Födransperg v Carigradu uradniško službo pri orientalski železnici. Poudarjeno je bilo njegovo znanje jezikov, saj naj bi obvladal tudi turščino. V Carigradu se je oženil z Grkinjo Anastazijo Satyrin in v zakonu sta se mu rodili dve hčerki.⁷¹ Prejemal je redno mesečno plačo 140 kron ter se postransko ukvarjal z risanjem in mizarstvom. Pravzaprav ga je prav ta postranska dejavnost stala prve službe, kajti, kot so kasneje povedali na sodišču, »[o]dslovljen je bil iz službe, ker je nekemu Mahmud paši mej službenimi urami delal neki album«. ⁷² V času njegove brezposelnosti sta z ženo živela ločeno. On je živel v Carigradu in delal pri nekem trgovcu, medtem ko je žena s starejšo hčerko Eleonoro živela pri svoji materi. Družina se je združila, ko je Födransperg – po posredovanju diplomata barona Caliceja – znova dobil službo pri železnici. Kmalu zatem sta zakonca dobila še hčerko Marijo. Na položaju ni ostal dolgo, saj so ga zaradi izdajanja pomembnih informacij o železnici znova odslovili. Po odpustu se je odločil, da se sam – brez družine⁷³ – vrne v domovino.⁷⁴

Na Dunaju in v Trstu (1901–1908)

»Morilec Födran premeten sleparček.«⁷⁵

Po prihodu na Dunaj se je Födransperg seznanil s kabinetnim kurirjem pl. Rothmundom, ki je prijateljeval z njegovo sestro Olgo. Födransperg se je nekega dne odločil, da pred njegovo hišo pusti nenavadno darilo – kovček (zaboj), ki je imel posebno ključavnico, da se je lahko odpiral od znotraj. Dvema nosačema je naročil, naj ga odneseta pred Rothmundovo hišo, sam pa se je skrival v zaboji. Ker med božičem prijatelja ni bilo doma, je njegova sestra, ki je z njim

živela na Dunaju, v bratovem imenu darilo zavrnila. Kovček je sameval na ulici in Födransperg je iz njega zlezal šele, ko je padla noč. Rothmund je vse skupaj vzel za potegavščino in ni sprožil postopkov, saj dejanje ni povzročilo materialne škode. Njuno prijateljstvo se je končalo šele potem, ko je Födranspergu ukinil finančno podporo.⁷⁶

Zaradi denarnih težav se je Födransperg odločil, da odide v Južno Ameriko. Njegova prva postaja je bil Trst. Vendar poti ni nadaljeval, temveč se je odločil ostati v mestu, ki je ponujalo številne priložnosti. Po posredovanju znanca se je sprva zaposlil pri avstrijskem Lloyd, kjer je delal približno tri leta, vendar je bil odslovljen zaradi pisma, ki naj bi ga poslal v Vatikan in ki naj bi se navezovalo na njegovo mater. Pozneje so na sojenju omenili tudi to pismo, a je Födransperg zavrnil kakršnokoli razpravljanje o njem. Tožilec je na zahtevo obtoženčevega odvetnika popustil.

Po odpustu iz Lloyd se je kot diurnist (pisar, ki je plačan na dan) zaposlil pri lesnem trgovcu Bergerju, kjer je delo dobro opravljal, vendar so ga odpustili zaradi poznega prihajanja v službo. Brez dela in dohodkov se je obrnil na Katarino Celič in ji predlagal nakup hiše v Rojanu, v kateri je želel odpreti kavarno. Da bi na mestno ravnateljstvo naredil vtis, si je oblekel vojaško uniformo, vendar so ga zavrnil. Födransperg je na to dejal, da bo osebno pisal cesarju. Ali je pismo resnično poslal, ni znano, vendar je velikokrat grozil s pritožbami, ki jih kasneje ni uresničil.⁷⁷

Naslednja neprijetnost se mu je zgodila leta 1905, ko je s kolesom zbil Marijo Prašelj s Kontovela. Ponesrečenka mu je izstavila račun v vrednosti 75 kron in 56 stotinov, saj je zdravniško spričevalo dokazovalo tritedensko nezmožnost opravljanja dela. V ceno so bile vključene še bolečine in zdravniška oskrba.

Lloyd Triestino, nekoč avstrijski Lloyd, na trgu Edinosti v Trstu, kjer je bil za kratek čas zaposlen Födransperg (foto: Bojana Jović).

⁶⁹ *Slovenski narod*, 30. 7. 1908, let. 41, št. 175.

⁷⁰ *Edinost*, 31. 7. 1908, let. 33, št. 210.

⁷¹ *Die Neue Zeitung*, 29. 7. 1908, št. 15782.

⁷² *Edinost*, 1. 4. 1909, let. 34, št. 92.

⁷³ Nadaljnji podatki o Födranspergovi družini so skopi. Na Dunaj je prispel sam, vendar so na sodišču povedali, da je družina kasneje prispela v Avstro-Ogrsko. Žena je kmalu umrla in breme vzgoje je prevzela občina Kostanjevica pri Krki, kamor je Födransperg spadal. V času sojenja sta bili hčerki mladoletni.

⁷⁴ *Edinost*, 31. 3. 1909, let. 34, št. 19.

⁷⁵ *Edinost*, 3. 8. 1908, let. 33, št. 213.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ *Edinost*, 1. 4. 1909, let. 34, št. 91.

Ker se je Födransperg skušal izmuzniti plačilu, je oškodovanka poiskala pravno pomoč. Dogovorili so se za obročno odplačevanje, vendar celotnega zneska ni nikoli poravnal. Med drugim se je izgovarjal na bolno mater in da mu je skrb zanjo na prvem mestu.⁷⁸ Novinarji so objavili Födranspergovo pismo odvetniku Marije Prašelj, ki razkriva njegov odnos do celotnega dogodka: »Groznje sodišča me čisto nič ne morejo ustrašiti, ravno tako kakor ne morem plačevati denarja. Vendar ne boste zahtevali od mene, ako nimam denarja, naj pojdem krast [...] meni postaja stvar sedaj preneumna. Jaz sem, mislim, ravnal dovolj pošteno z ono bedasto baburo; [...] Drugič ne bom več tako pošten, če tudi taka živina cerkne na licu mesta.«⁷⁹

Ker mu je kronično primanjkovalo denarja in ker si ga pri Celičevi ni več mogel izposoditi, se je odločil, da bo ogoljufal tržaški škofijski ordinariat, za kar so mu kasneje sodili. Proti njemu je na sodišču pričal neki gospod Flego. Födransperg se je po prihodu v pisarno pod lažnim imenom predstavil za kurirja avstrijskega zunanjega ministra. Flegu je napletel zgodbo, da je na poti v Rim, vendar se mu je pripetila manjša nezgoda, »[...] ki utegne biti usodopolna za važno diplomatsko akcijo«.⁸⁰ Trdil je, da je na železniški postaji Nabrežina izgubil kovček z denarjem in da za (denarno) pomoč naproša škofijski ordinariat. Da je pravi kurir, je potrjeval z vizitko, na kateri je bilo zapisano neko drugo ime, in z zapečatenim pismom iz svilenega papirja, v katerem je bilo nekaj »cekinov«. Flegu se je vse skupaj zdelo zelo sumljivo, zato se je odločil, da mu denarja ne bo izročil. Födransperga je zavrnitev zelo razjezila, zato mu je zažugal, naj si pripiše posledice. Vse skupaj pa je prišlo na dan, ko so časopisi objavili njegovo sliko, in Flego je prepoznal sumljivega kurirja. Zanimivo je, da je Födransperg res izgubil kovček, in v časopisih so se spraševali, ali ni ravno takrat dobil navdih za goljufijo pri ordinariatu.⁸¹

Poleg vseh dogodkov, ki jih je Födransperg priznal na sojenju, so mu časopisi pripisali še nekatere dogodke, za katere niso mogli dokazati njegove vpletenosti. Tako so mu pripisali, da je leta 1907 v Bohinjski Bistrici nadlegoval neko mlado žensko.⁸² Nadalje naj bi udaril pismoonošo Velikonjo in prav on naj bi bil domnevni morilec kočijažev na Opčinah, ki so bili istega leta skrivnostno umorjeni, morilca pa niso nikoli odkrili. Vse je bilo napisano v podobnem slogu: »Širi se glas, da je Foedrnsperg pred nekoliko meseci z roparskim namenom napadel na ulici Reggero Manna nekega pasanta.«⁸³

»Morilec Födransperg pred porotniki«

»Govori se, da je bolj ko se bliža dnevu razprave, bolj potr in da celo plaka.«⁸⁴

Julij Födransperg je bil po umoru Lucienne Fa-bry do sodnega procesa zaprt v jezuitskem zaporu v Trstu. Zaradi skrbi, da bi si vzel življenje, so vsak dan pregledali celico in odstranili okna, ker bi se s steklom lahko porezal oziroma storil samomor. Kmalu po zaprtju mu je postalo dolgčas in je zaprosil, ali lahko dobi kakšne citre ali gosli, vendar so njegovo prošnjo zavrili, češ da zapor ni zabavišče.⁸⁵

Sojenje se je začelo 31. marca 1909 v Trstu in med prebivalstvom je zanj vladalo veliko zanimanje. Časopisi so bralcem že prej sporočili oziroma jih opomnili, kdaj bo proces. Zaradi pričakovanega zanimanja in slabega stanja galerije na sodišču so izdali omejeno število vstopnic – le 130 –, ki so bile v trenutku razprodane. Tržaško prebivalstvo pa je že pred sodno obravnavo zahtevalo njegovo glavo, in sicer »[l]judstvo zlasti ženski spol v Starem mestu bi hotelo morilca kar linčati. Vsak večer se nabira velika množica ljudi pred preiskovalnimi zapor pri Jezuitih. Sliši se vpitje in klici: 'Dajte nam ga ven!'«⁸⁶ Med vzkliki je bilo mogoče slišati tudi: »Obesite ga! Iztaknite mu oči!«⁸⁷ Skrb za javno varnost in strah pred množičnimi izgredi sta botrovala temu, da so Födransperga vsak dan na sodišče pripeljali ob različnih urah in po različnih poteh.⁸⁸

Časopisi so – z namenom, da ogrejejo občinstvo – ponovili, na kakšen način so odkrili odsekano glavo in storilca. V procesu je na sodišču predsedoval deželnosodni svetnik Clarici, vloga tožilca pa je pripadla dr. pl. Zencovichu. Födransperg je v pismu za obrambo zaprosil odvetnika Petronia, ki se je – po pregledu dokaznega gradiva in tehtnem premisleku – odločil, da primer sprejme *pro bono*. Na začetku sojenja so obelodanili Födranspergovo preteklost, pri čemer je priznal vsa dejanja, le kraje ure in uhanov se ni spomnil.⁸⁹

Obtožnica ga je bremenila zavrtnega (tj. zahrbtnega) roparskega umora in poskusa goljufije. V skladu s sodnim protokolom je bil prvi zaslišan obtoženec, ki je takoj po nastopu tožilca priznal zločin in bruhnil v jok, zraven pa še povedal, da dejanja ni nameraval izvesti, temveč da je vse skupaj splet nesrečnih okoliščin. Goljufijo v škofijskem ordinariatu pa je zanimal in dejal, da si je denar nameraval samo izposoditi.⁹⁰

Ljudje so čakali, da slišijo Födranspergovo različico zgodbe. V pričevanju je dodal element ljubezni,

⁷⁸ *Edinost*, 31. 7. 1908, let. 33, št. 210.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ *Edinost*, 2. 8. 1908, let. 33, št. 212.

⁸¹ Prav tam.

⁸² *Edinost*, 5. 8. 1908, let. 33, št. 215.

⁸³ *Slovenec*, 4. 8. 1908, let. 36, št. 178.

⁸⁴ *Slovenski narod*, 31. 3. 1909, let. 42, št. 71.

⁸⁵ *Slovenec*, 10. 8. 1908, let. 36, št. 184.

⁸⁶ *Edinost*, 1. 8. 1908, let. 33, št. 211.

⁸⁷ *Slovenec*, 4. 8. 1908, let. 36, št. 178.

⁸⁸ *Slovenski narod*, 31. 3. 1909, let. 42, št. 71.

⁸⁹ *Edinost*, 1. 4. 1909, let. 34, št. 92.

⁹⁰ *Edinost*, 31. 3. 1909, let. 34, št. 91.

ki da se je z njegove strani zgodila na prvi pogled. Dober teden dni pred umorom je Fabryjevo videl nastopati v Gambrianu in jo po predstavi povabil na druženje v kavarno. Zelo hitro ji je predlagal poroko in ona je v upanju na boljše življenje privolila, saj se ji je predstavil kot premožen mož. Od nje je zahteval, da preneha s petjem po kavarnah. Tri dni pred krvavim dogodkom je Fabryjeva odnesla vse svoje imetje v hišo v Rojanu. Dober začetek skupnega življenja je potrdila še Födranspergova želja, da skupaj odideta v Tunis po njenega sina Marcela ter da tako vsi skupaj živijo kot prava družina.⁹¹

Dan pred umorom je Fabryjeva slišala prepir med Födranspergom in Celičevo, v katerem mu je ta očitala in prepovedala, da v njenem stanovanju biva z drugo žensko. Fabryjeva je v soboto zgodaj zjutraj odšla v mesto po opravkih in po vrnitvi je od Födransperga zahtevala denar. Ker ji ga ni mogel izročiti, mu je zagrozila, da bo uničila pohištvo v stanovanju. Vse skupaj se je stopnjevalo z zmerjanjem in fizičnim nasiljem. Obtoženec je dejal, da mu je v tistem trenutku po glavi rojilo samo to, kako bo njun prepir sprožil zgražanje javnosti, in je zagrabil bodalo z mize z namenom, da Fabryjevo odpodi od sebe. Kaj se je zgodilo zatem, se ni spomnil, zavedel se je menda šele nekaj minut kasneje. Po dejanju se je odpravil h Katarini Celič in ji povedal, da se je sprl s Fabryjevo, ker je ona (Celičeva) prejšnji dan sprožila prepir. Preostanek dneva je potekal brez posebnosti: odšel je v gostilno na kosilo, »srkal« sladoled, tako kot vsako soboto, klepetal z znanci in se šele popoldne vrnil domov. Zvečer se je s Celičevo odpravil na večerjo v Excelsior, od tam pa sta pot domov nadaljevala vsak zase. Födransperg naj bi v Excelsiorju vabil neko drugo gospodično, da pri njem preživi večer, vendar je ponudbo odklonila. Pozno zvečer je prišel domov in se odločil, da truplo razkosa, ker ga je moral nekako skriti, saj se je za naslednji dan na obisk napovedala Katarina Celič.⁹² Prav to je ljudi in porotnike najbolj zmedlo. Kako se je nekdo, ki je zagrešil umor, obnašal tako lahko, kot da se ni zgodilo nič.

Po pričanju obtoženega so sledila zaslišanja prič. Število vseh zaslišanih je bilo 25. Nekateri so bili z zločinom neposredno povezani, npr. priče Marija Göttinger, Eleonora Rigler, Josip Piščanec itd., ki so bili v času umora v neposredni bližini hiše in so slišali prepir, medtem ko je ena izmed prič videla, kako se je Födransperg fizično znesel nad Fabryjevo. To je bil tudi eden izmed pomembnejših dokazov, da je bil storilec prav Födransperg in ne kdo drug, kot je sprva trdil. Sosea Riglerjeva je slišala prepir in vzkliče »Ajuto!«, potem neko zadublo grljanje in potem – nič.⁹³ Ko je Födransperg prišel iz hiše, da si umije obraz, ker je bil spraskan od nohtov Fabryjeve, ga je sosed

vprašala, kaj se je zgodilo. Odgovoril ji je: »Natepel sem jo, ker je zahtevala denarja«,⁹⁴ delavcem v bližini hiše pa je dejal: »Za eno noč je baba hotela, da jo plačam. Pojdem na policijo in jo dam odgnati.«⁹⁵ Večji del pričevanj je služil Födranspergovi oceni značaja. Pričevanja nekaterih prič so bila v današnjem pogledu zelo vprašljiva. Tako je npr. Karolina Horrer dejala, da si je Födransperg nedavno ogledoval njeno stanovanje in da sta s hčerko v njegovi prisotnosti imeli občutek, da ju je sposoben umoriti.⁹⁶

Tožilec je Födransperga v sklepnem govoru označil za slabega moža, očeta in človeka. Poleg storjenega zločina mu je očital, da je morala občina Kostanjevica pri Krškem, kamor je spadal, sama plačati stroške ženinovega pogreba in da je malomaren oče, ker občina prav tako preživlja oba njegova otroka. Födranspergov sloves slabega očeta je tožilec poudaril še s tem, da med priporom hčerama ni niti enkrat pisal in da na splošno ni odgovarjal na njune prošnje, naj ju vzame k sebi. Zahteval je pravico za umorjenko in poroto nagovoril v podobnem dramatičnem slogu. »O gospodje porotniki! Duh nesrečne žrtve pričakuje pravice, duh žrtve groznega s premišljeno hudobnostjo pripravljenega in s hladno nemarnostjo izvršenega zločina pričakuje pravice od vas.«⁹⁷

Zagovor branilca Petronia je temeljil na sočutnosti, vendar ne toliko do Födransperga, kolikor do njegovih otrok. Resda je obtoženec zagrešil hud zločin, nepopravljiva škoda je bila storjena, vendar naj porotniki gledajo tudi na to, da dveh deklic ne napravijo za siroti. Obenem je poudaril, da morajo obtožencu soditi le po preverjenih dejstvih in ne na podlagi govoric.⁹⁸

Mnenje sodnih izvedencev

Od 19. stoletja naprej si je medicina utirala pot v sodno dvorano. Vpliv razsvetljenstva je prodrl tudi v pravosodje, saj so bili prepričani, da je bilo nekoč med zaprtimi veliko takšnih, ki se svojih dejanj niso zavedali. Ker pa je bila večina težkih hudodelstev težko razumljiva (glede motiva in izvedbe zločina), vseh niso mogli kar pustiti na prostosti ali jim znižati kazni, zato so v ta namen ustanovili posebne ustanove (azilume), kjer so jih imeli zaprte. Naloga sodnika je bila tudi ta, da oceni verodostojnost pričevanj, in če je bila naloga prezahtevna, so poklicali izvedence – zdravnika in psihiatra –, katerih naloga je bila oceniti (ne)prištevnost. V primeru neprištevnosti so branili interese obtoženega, saj neprištevna oseba ni mogla odgovarjati za svoja dejanja.⁹⁹

Konec 19. stoletja so nova dognanja v medicini o

⁹¹ *Edinost*, 1. 4. 1909, let. 34, št. 92.

⁹² Prav tam.

⁹³ *Slovenski narod*, 7. 8. 1908, let. 41, št. 183.

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Prav tam.

⁹⁶ *Edinost*, 3. 4. 1909, let. 34, št. 96.

⁹⁷ *Edinost*, 4. 4. 1909, let. 34, št. 98.

⁹⁸ *Edinost*, 5. 4. 1909, let. 34, št. 99.

⁹⁹ Studen, Vprašanje, str. 268–269.

degeneraciji in živčnih boleznih služila za oblikovanje novega pristopa in razumevanja vedenjskih motenj. Mednje so spadale nesposobnost vključevanja v družbo, nenehno menjavanje lokacij in izbruhi destruktivne agresivnosti,¹⁰⁰ ki jih lahko opazimo tudi pri Födranspergu: bil je bolj samotarske narave, hodil je po različnih krajih (Ljubljana, Sežana, Dunaj, Carigrad, Novo mesto, Trst), ko so mu prošnje zavrnil, je doživel izbruhe jeze. Sosed je o njem dejal: »*Nekega dne pa, ko mu je v vrtu zmanjkala neka roža, je kar zbesnel in pretil, da bo vse ubil. [...] sem mu dejal, da bo s svojim značajem še končal v kaki norišnici ali pa na vislicah! Zdi se, da se nisem motil.*«¹⁰¹

V časopisu so napisali, da se je Födransperg izgovarjal na dejanje v afektu, ki ga kot olajševalno okoliščino avstrijski kazenski zakonik takrat ni poznal, je pa bil v pripravi novega nemškega zakonika. Na tej podlagi so tudi v primeru Födransperga poklicali dva sodna izvedenca.¹⁰² Njuno poročilo bi moralo biti praviloma predstavljeno že na začetku sojenja, toda ker je Födransperg takoj priznal zločin, so to pustili za konec razprave. Izvedenci so imeli težko nalogo, kajti zločin in dejanje po njem sta kazala na neprištevnost, vendar je stroka vedela, da so se obtoženci na neprištevnost pogosto sklicevali. Na procesih ni bilo malo takšnih, ki so jo hlinili.¹⁰³ To je predstavljalo težko nalogo, ker je bila meja med njima zabrisana. Pojavila pa se je tudi nova ideja: čeprav obtoženi na videz ne kaže nobenih znakov, ki so jih praviloma pripisovali hudodelcem, bi ti lahko bili »prisotni v duhu«. Toda za to so postavili še eno ločnico, in sicer med moralno in duševno pokvarjenostjo. Če je oseba duševno bolna, je neprištevna, v nasprotnem primeru pa je prisebna, vendar je njena morala zelo nizka.¹⁰⁴

Prva ocena izvedencev je temeljila na zunanjem videzu obtoženega. Zdravnik, ki je pregledal Födransperga, je podal naslednjo oceno zunanosti: »*Na lobanji ni opaziti nikake nepravilnosti, ne v velikosti celote, ne v velikosti posameznih delov, ne v obliki. Ušesni robovi se tišče glave. Kite njegovega života so popolno, idealno razvite [...]. Lasni sistem, precej bogat, ne kaže nobene nenormalnosti. [...] Ne opaža se levičarstva. Roke so mirne.*«¹⁰⁵ Naslednja ocena je bila psihiatrova; ta je ocenil: »*On popolnoma kaže svojih 49 let. Kdor ga je poznal, predno je bil aretovan, zagotavlja, da je bil tudi zadnje leto svež. Njegov obraz resen, ošaben ter jako markantnih potez. Oko jako premično, pazno, inteligentno.*«¹⁰⁶ Poročilo obeh izvedencev je služilo kot dokaz, da je Födransperg storil zločin pri polni zavesti, zato izgovarjanje na morebitno neprištevnost ni bilo mogoče.

Ocena videza je temeljila na Lombrosovi teoriji. Njen utemeljitelj Cesare Lombroso je v svojem delu *L'uomo delinquente* (1876) trdil, da se nekateri že rodijo kot kriminalci. Prepoznavanje je temeljilo na preučevanju telesnih deformacij. Teorija je bila dodatno podkrepljena z – večkrat zlorabljeno – Darwinovo teorijo v smislu, da le najboljši preživijo, medtem ko imajo kriminalci pokvarjen moralni kompas in telo. Trdno prepričanje o telesni degeneriranosti kot kazalcu kriminalne narave – ki so jo v Födranspergovem primeru poudarjali tudi časopisi – je Lombroso podkrepil z dokazi, ki jih je zbral na podlagi preučevanja zapornikov, ki so s svojo pojavo zaradi bednega življenja v kaznilnicah le še bolj potrdili teorijo o slabem fizičnem videzu hudodelcev.¹⁰⁷ Prav Födranspergov opis kaže na velike slabosti teorije, saj je po fizični in psihični oceni predstavljal »idealnega« človeka, a je bil obenem zločinec.

Ker Födransperg po zunanjem videzu ni spadal niti med hudodelce niti med tiste, ki so bili po duševni plati bolni, so se oprli na že znana dejstva oziroma kriminalna dejanja, ki so jih obelodanili na začetku sodnega procesa. Izvedenci so se naslonili na t. i. sistem referenc¹⁰⁸ o že znanih kaznivih dejanjih, ki je služil kot eden odločilnih elementov za razglasitev ohlapne morale, vendar prištevne osebe.

Razglasitev obsodbe

Po štiridnevem procesu je porota razglasila obsodbo. Julija Födransperga so spoznali za krivega »zavratnega« umora Lucienne Fabry in goljufije pri škofjskem ordinariatu. Ob razglasitvi je obsojeni omedlel in predstavnik porote je po razglasu storil nekaj nenavadnega: v imenu porote je zaprosil, »*naj se obsojenec Födransperg predlaga v Najvišje pomiloščenje.*«¹⁰⁹ O obsodbi so prav tako razpravljali v časopisu, saj so del obtožnice – prej zavraten roparski umor – prikrojili in izpustili roparski del, vendar porotniki niso bili pripravljeni privoliti samo v uboj, ker je razkosal truplo (oteževalna okoliščina), in so ga zato obsodili samo umora in goljufije.¹¹⁰

Ins zakaj so izpustili roparski del? Če bi Födranspergu pripisali roparski del, bi nedvomno šel na vislice, ker cesar obsojencev za roparski umor ni pomiloštil.¹¹¹ Odgovor bi lahko iskali v pobudah za ukinitve smrtno kazni, za katero je že kriminolog Cesare Beccaria v 18. stoletju trdil, da nima pravega učinka oziroma da je ta kratkotrajen in ljudi ne odvrača od hudodelskih dejanj. Trajanje in impulzi so po njegovem mnenju rešitev, saj »*[...] kakor človek z njihovo*

¹⁰⁰ Prav tam, str. 269–270.

¹⁰¹ *Edinost*, 5. 8. 1908, let. 33, št. 215.

¹⁰² *Edinost*, 4. 4. 1909, let. 34, št. 98.

¹⁰³ Studen, Vprašanje, str. 268–269.

¹⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁵ *Edinost*, 3. 4. 1909, let. 34, št. 96.

¹⁰⁶ Prav tam.

¹⁰⁷ Vyleta, *The Cultural History of Crime*, str. 358–359.

¹⁰⁸ Studen, Vprašanje, str. 270.

¹⁰⁹ *Edinost*, 5. 4. 1909, let. 34, št. 99.

¹¹⁰ *Edinost*, 6. 4. 1909, let. 34, št. 100.

¹¹¹ Enrico pl. Francesconi je bil leta 1878 obtožen roparskega umora in istega leta usmrčen (Studen, *Rabljev zamah*, str. 131–137).

Na današnjem Muzejskem trgu je do sredine 20. stoletja stala koprška kaznilnica (foto: Bojana Jović).

pomočjo [gibi] govori in hodi in skrbi za svoje potrebe, tako se moralne ideje vtiskajo v um le s trajajočimi in ponavljajočimi se sunki«. ¹¹² V slovenskem prostoru je bilo gibanje za ukinitve smrtnih kazni zelo šibko, saj je še vedno prevladovalo prepričanje, da je smrt za morilca edina pravična kazen. Nekaj zagovornikov je bilo (npr. K. Slanc, J. Stritar, A. Aškerc ...), vendar njihove ideje niso prerasle v splošno prepričanje. ¹¹³ Odločitev porotnikov, da spremenijo obtožnico in tako Födransperga ne pošljejo na vislice, si lahko razlagamo le kot dejanje usmiljenja do obtoženega.

Födransperg po letu 1909

Za Födranspergov zločin – po novem samo »zavraten umor« – je bila prav tako predvidena kazen smrt na vešalih, vendar je imel obsojenec možnost, da cesarja zaprosi za pomilostitev. Junija 1909 je dobil odgovor, da so mu smrtno obsodbo spremenili v dosmrtno prestajanje zaporne kazni. Födransperg pa je imel še dodatno prošnjo, in sicer da bi kazen prestajal v mariborski kaznilnici, ki je bila ena novjših v takratni Avstro-Ogrski. List *Slovenec* je na to priporočil, da mu »dobrega okusa ne gre zameriti«. ¹¹⁴

Njegovo prošnjo so zavrnil in ga poslali v koprsko kaznilnico, ki je stala na današnjem Muzejskem trgu v Kopru.

Kljub temu da je bil Födransperg zaprt, je njegovo ime v časopisju še vedno burilo duhove. *Edinost* je poročala, da je Celičevo opeharil Karla Michelcich, sin bivšega policijskega nadzornika, ki se je s Födranspergom seznanil v zaporu, kjer je prestajal kazen zaradi goljufije. Celičevi se je predstavil kot Hermann Fritz in v prijateljevem imenu zaprosil za denar, in sicer z namenom, da plača nekaj časopisnih prispevkov in doseže obnovitev sodnega procesa. Födransperg je začel trditi, da zločina ni zagrešil, temveč ga je v priznanje prisilil branilec Petronio, ki je upal, da bo tako dobil manjšo kazen. Nalogo je zaupal goljufu, ki jo je takoj popihal s 74 kronami Celičeve. Njeno ravnanje so si v časopisu razlagali, češ da na Födransperga še vedno ne more pozabiti. ¹¹⁵

Maja 1910 so časniki v prispevku z naslovom »Födransperg št. II« pisali o podobnem zločinu, ki se je zgodil v Parizu. Paul Charles Ferdinand je umoril lahkoživko Elize Vandamme. Da bi zločin prikril, je tako kot Födransperg razkosal truplo in posamezne dele raznesel po mestu. ¹¹⁶ Naslednji mesec istega leta so v povezavi s Födranspergom objavili članek »Na-

¹¹² Beccaria, *O zločinih in kaznih*, str. 99.

¹¹³ Studen, *Rabljev zamah*, str. 103.

¹¹⁴ *Slovenec*, 6. 4. 1909, let. 37, št. 100.

¹¹⁵ *Slovenski narod*, 5. 11. 1909, let. 42, št. 254.

¹¹⁶ *Soča*, 14. 5. 1910, št. 54.

mazali so se«, ki govori o tem, kako je neznana oseba postopala po tržaškem pomolu sv. Karla in v morje odvrгла bel omot. Ker je bilo neznančevu početje zelo sumljivo in podobno Födranspergovemu zločinu, so po njegovem hitrem odhodu poklicali mestne redarje. V omotu niso našli človeške glave, temveč nemške knjige o zdravljenju sifilisa.¹¹⁷ Trst je leta 1910 znova pretresel okruten zločin in časopisje je Födranspergovo ime zopet povežalo z zločinom. V prispevku »Zavraten umor v Trstu« so zapisali: »*Ko so Negrija odpeljali v zapor, je bil vkleknjen v tisto verigo, kakor svoj čas morilec Födransperg.*»¹¹⁸

Pisanje o Födranspergu se je zaključilo z njegovo smrtjo leta 1913. Malo pred smrtjo je *Slovenec* zapisal, kako se je obsojenec »*zelo pokoril; bil neizrekljivo priden, in ker je bil zelo inteligenten – govori sedem jezikov – so ga lahko rabili. Že pred časom pa je začel bolehati za jetiko in ta bolezen ga je sedaj tako napadla, da bo izgubljeni mož zagotovo umrl.*»¹¹⁹

Sklep

Julij Födransperg je imel resnično nadvse nenavadno življenje. Pravzaprav so vsi ožji člani družine s svojimi dejanji izstopali iz plemiške družbe in ostali rodbini niso bili v ponos. Deloma lahko vzrok Födranspergovih hudodelstev najdemo v družinskem okolju, saj kot otrok ni imel vzgoje, ki bi iz njega naredila pravega plemiča, temveč so se njegova dejanja stopnjevala vse do pričakovanega zaključka – umora v Trstu. Umor v tako velikem mestu ni bil nič nenavadnega, vendar je bil podatek, da je žrtev prejela 14 vbodov in da je Födransperg kasneje razkosal truplo, tisto, kar je pritegnilo širšo javnost in povzročilo njeno zgražanje. Celotna zgodba spominja na dunajski primer serijskega morilca Hugona Šenka, ki je ženske (večinoma služkinje) vabil z ženitnimi ponudbami, te pa so željo po boljši prihodnosti plačale z življenjem.¹²⁰

Časopisi so v izbranem primeru odigrali pomembno vlogo. Z obeščenjem bralcev o zanimivih podrobnostih iz Födranspergovega življenja je novinarjem uspelo pritegniti (nove) bralce/kupce in povečati časopisno naklado (npr. posebne številke časnika *Edinost*). Poročanje o Födranspergu ni bila muha enodnevnica, temveč so časopisi načrtno iskali razloge za pisanje o njem, zato so mu pripisovali še druge, s primerom nepovezane zločine. Po Födranspergovi smrti leta 1913 so se znova pojavile govorice, da naj bi v spovedi tik pred smrtjo priznal nerazrešene umore kočijažev. Skrivnostno je bolj privlačno, zato so časopisi dopustili možnost, da se Födransperga prime sloves serijskega morilca. Če-

prav je dogajanje v Trstu v letih 1908–1909 utonilo v pozabo, danes zgodba o morilcu Födranspergu znova prihaja na površje in z njo ugotovitev, da je imel tudi Trst svojega »razparača«.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Der Deutsche Correspondent, 1909.
Die Neue Zeitung, 1908.
Edinost, 1908–1913.
Glas naroda (New York), 1909.
Grazer Volksblatt, 1908.
Il Piccolo, 1908–1909.
Linzer Volksblatt, 1908.
Narodni dnevnik, 1910.
Neue Freie Presse, 1908–1909.
Slovenec, 1908–1913.
Slovenski narod, 1883, 1885, 1908–1913.
Soča, 1910.
Wiener Bilder, 1908.
Wiener Zeitung, 1908–1909.

LITERATURA

Albert, Pierre: »Zgodovina tiska: Izbrana poglavja«. *Časopisi brez bralcev?: vzpon in zaton tiska, časnikarstva ter časopisne industrije* (ur. Vlado Kotnik in Sandra Bašič Hrvatin). Koper: Univerzitetna založba Annales, 2013.
 Beccaria, Cesare: *O zločinih in kaznih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2002.
 Drnovšek, Marjan: »Izseljevanje v Ameriko«. *Kronika* 36, 1988, str. 205–217. URN:NBN:SI:DOC-MQZK8RKU s <http://www.dlib.si>.
 Frank-Döfering, Peter: *Adelslexikon des österreichischen Kaisertums: 1804–1918*. Wien: Herder, 1989.
 Kalc, Aleksej: »Politika priseljevanja v Trstu v 18. stoletju«. *Annales. Series historia et sociologia*, 17, 2007, str. 83–106. URN=NBN:SI:DOC-FALUZ8DH s <http://www.dlib.si/>.
 Kalc, Aleksej: »Istrani v Trstu v 18. stoletju«. *Historical Contributions*, 45, 2013, str. 333–357. <http://hrcak.srce.hr/113257?lang=en>.
 Masleša, Branko: Avstrijska kazenska zakonodaja: splošni del. *Postava in hudodelstvo: kriminaliteta na Slovenskem v 19. stoletju* (ur. Katja Vodopivec). Ljubljana: Slovenska matica, 1990, str. 119–129.
 Merljak Zdovc, Sonja: *Preteklost je prolog: pregled zgodovine novinarstva na Slovenskem in po svetu: učbenik pri predmetu zgodovina novinarstva in medijev*. Maklen. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007.
 Milčinski, Fran: *Mladih zanikrnežev lastni životopisi*. Zabavna knjižica. Ljubljana: Matica Slovenska, 1912.

¹¹⁷ *Slovenski narod*, 17. 6. 1910, let. 43, št. 135.

¹¹⁸ *Narodni dnevnik*, 9. 9. 1910, let. 2, št. 204.

¹¹⁹ *Slovenec*, 22. 9. 1913, let. 41, št. 217.

¹²⁰ *Studen, Rabljev zamah*, str. 157–188.

- Milenković, Marija: *Leposlovje in kriminologija*. Pravna obzorja. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2005.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem: 18. stoletje. Del 1, Od Andriolija do Zorna*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
- Rutar, Simon: *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra: prirodosnanski, statistični, kulturni in zgodovinski opis*. Ljubljana: Slovenska Matica, 1896. [Http://sl.wikisource.org/wiki/Samosvoje_mesto_Trst_in_mejna_grofija_Istra](http://sl.wikisource.org/wiki/Samosvoje_mesto_Trst_in_mejna_grofija_Istra).
- Studen, Andrej: *Rabljev zamah: k zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2004.
- Studen, Andrej: Vprašanje pravilne presoje in pravične sodbe: sodni izvedenec – psihiater Ivan Robida (1871–1941). *Acta Histriae*, 21, 2013, str. 267–282. URN:NBN:SI:DOC-PDGNUFRQ s <http://www.dlib.si>.
- Surina, Samo: *Mladoletni prestopniki. Ključni premiki pri obvladovanju mladinske kriminalitete na prelomu iz 19. v 20. stoletje*. Magistrsko delo. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2013.
- Štepec, Marko: Nekateri opisi človeških stranpoti na prelomu 19. v 20. stoletje. *Postava in hudo delstvo: kriminaliteta na Slovenskem v 19. stoletju* (ur. Katja Vodopivec). Ljubljana: Slovenska matica, 1990, str. 26–38.
- Tuma, Henrik: *Iz mojega življenja*. Ljubljana: Založba Tuma, 1997.
- Vyleta, M. Daniel: »The Cultural History of Crime«. *A companion to nineteenth-century Europe: 1789–1914* (ur. Stefan Berger). Malden: Wiley–Blackwell, 2009, str. 355–368.

S U M M A R Y

»The Ripper of Roiano«. The case of Julius Födransperg of 1908 in light of press coverage

The paper focuses on the press coverage of a crime committed by a Carniolan nobleman Julius Födransperg in Trieste in 1908. Like many others, Födransperg and his victim Lucienne Fabry came to Trieste to pursue the city's many opportunities. Seven years earlier (in 1901), Födransperg left his family and set out for Trieste, where he was about to embark on a ship bound for Latin America in the

desire to start a better life, but changed his mind and stayed in the port city. The opera singer Lucienne Fabry came to Trieste from Tunis, searching for employment. She found work in one of Trieste's many cafes. Before he first met Fabry in 1908, Födransperg changed several jobs and built a new life with a widow Katarina Celič, who financially supported him when he had no income. Despite his lasting and public relationship with Katarina, Födransperg asked for the hand of the young Lucienne Fabry only after a brief acquaintance. He introduced himself to her as a wealthy bachelor holding a noble title. Fabry believed him and, in the hope of improving her prospects moved to live with him in the town of Roiano. However, already on the third day of living together, they had a bitter argument in which Födransperg stabbed Fabry to death. To conceal his crime, he dismembered the corpse and threw the head, which he had wrapped in paper, into the sea while hiding other body parts in suitcases. The crime was soon discovered and Trieste newspapers that covered the murder began to draw rather sensationalistic parallels with the London's extremely notorious case of Jack the Ripper. Investigators did not have much work finding the murderer, who left his main lead—his own initials—on the piece of paper, in which he wrapped the victim's head. Födransperg was arrested and put in Trieste's jail, where he awaited the start of the trial in 1909. The case generated most interest among local inhabitants who had a very negative opinion of the main and only suspect. Newspapers sensationalized the progress of the police investigation as well as the victim and much ink was also spilt on unveiling the criminal past of the murderer and his family. These writings threw light on a clear deviation from conduct befitting members of nobility. Nonetheless, despite of reports on the actual events that took place in Födransperg's life, his image could not entirely escape press mythicisation, which only added to the popularity of the case. The newspaper coverage reached its peak on the conclusion of the trial in 1909, when Födransperg confessed the crime and was sentenced to death. The death penalty was never carried out, however, as the emperor pardoned him and reduced his sentence to life in prison. Födransperg spent the last years of his life in the Koper penitentiary, where he died of a disease in 1913. Public interest and the number of articles about the murder decreased with geographical distance from Trieste. Nevertheless, the gruesome nature of the murder made Födransperg's case also known to readers in Ljubljana, Vienna and America.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 332.834.7-055.2(497.473)"1914"

Prejeto: 23. 8. 2015

Robert Devetak

mag. zgodovine, mladi raziskovalec, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: robert.devetak@ff.uni-lj.si

Dobrodelna dejavnost Slovenk na Goriškem v prvem letu prve svetovne vojne

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek obravnava dobrodelno dejavnost Slovenk v okviru Rdečega križa na Goriškem in jo poskuša umestiti v širši prostor delovanja žensk v času prve svetovne vojne ter hkrati izpostaviti posebnosti, značilne za jugozahodni del Avstro-Ogrske. Že takoj po pričetku vojne je prišlo do ustanovitve številnih karitativnih društev, v katera so se vključile predvsem ženske. Z analizo časopisnih člankov in arhivskega gradiva v povezavi s splošno literaturo poskuša prispevek odgovoriti na vprašanja, kako so se ženske na Goriškem vključevale in delovale na področju dobrodelnosti. Poleg tega je poudarek še na vplivu večnarodnostne sestave dežele Goriške in Gradiške na to dejavnost in na tem, kako se je v prvem letu vojne spreminjal odnos do dobrodelnosti.

KLJUČNE BESEDE

Goriška, dobrodelnost, prva svetovna vojna, Rdeči križ

ABSTRACT

CHARITABLE ACTIVITIES OF SLOVENIAN WOMEN IN GORIZIA DURING THE FIRST YEAR OF THE FIRST WORLD WAR

The paper describes charitable activities undertaken by Slovenian women under the Red Cross in Gorizia and seeks to place them within a broader framework of women's activities during the First World War while simultaneously throwing light on some peculiarities characteristic of the south-western part of Austria-Hungary. Immediately after the war broke out, a great number of charity associations emerged, mostly receiving female members. Based on the analysis of newspaper articles and archival materials, as well as general literature, the article attempts to answer such questions as how women in Gorizia joined and took part in the field of charity. Moreover, emphasis is placed on the influence that the multinational composition of the County of Gorizia and Gradisca had on these activities and on the aspects in which the attitude towards charity changed during the first year of the war.

KEY WORDS

Gorizia, charity, First World War, Red Cross

Uvod

Prva svetovna vojna je globoko zarezala v življenje prebivalstva udeleženih držav. Civilnemu prebivalstvu, predvsem ženskam, so države namenile nove vloge in jih aktivno vključile v svoje delovanje. Prispevek žensk v tem času je bil ključnega pomena za potek vojne, zajemal pa je različna področja, kot na primer delo v industriji, kmetijstvu in storitvah, zdravstvenih ustanovah in na področju dobrodelnosti, ki se ji bomo posvetili v nadaljevanju. Rdeči križ je v večini v vojno vpletenih držav poleg zdravniške pomoči in oskrbe vojakov organiziral tudi zbiranje sredstev zanje, njihove družine, vdove, sirote in begunce. S pričetkom spopadov se je kvaliteta življenja v zaledju poslabšala, predvsem v družinah, katerih moški člani so odšli v vojsko ali so kasneje padli na bojiščih oziroma bili pogrešani. V številnih družinah so moški prispevali večji del dohodka in opravljali glavna dela na kmetiji, v obrti ali industriji. Njihov odhod je pomenil padec življenjskega standarda zlasti v delavskih družinah.¹ Številne družine so sicer dobivale državno nadomestilo, a to velikokrat ni zadoščalo za normalno življenje v času vojne, ko je prihajalo do pogostih podražitev in pomanjkanja dobrin. Preskrba najrevnejših skupin prebivalstva je bila ena najpomembnejših in najodgovornejših nalog mestne aprovizacije, ki se je pri svojem delovanju že ob pričetku vojne naslonila na Rdeči križ ter druge dobrodelne organizacije in društva.² Mediji so v vseh udeleženih državah pozivali k žrtvovanju za državo in vojsko ter poudarjali pomen teh dejanj pri vojnem uspehu.³ Ženske so bile pozvane, naj prispevajo svoj delež z varčevanjem, s pisanjem pisem moškim na fronto, zbiranjem sredstev za vojake ali z delom v proizvodnji, podpornih enotah in medicinskih ustanovah. Svoje sodržavljane in sodržavljanke so k pomoči pozivale tudi ženske same, ki so imele v večini držav že pred vojno bogate izkušnje z dobrodelno dejavnostjo.⁴ S pošiljanjem hrane, oblačil, obutve in drugih uporabnih predmetov na fronto so deloma razbremenile državne oziroma vojaške oskrbovalne institucije, ki vojakom v celoti niso uspeli zagotoviti vsega potrebnega. Države niso bile pripravljene na dolgotrajno vojskovanje, zato so bile tovrstne donacije s trajanjem vojne vse pomembnejše. Dejstvo

je, da so dobrodelne organizacije nase prevzele velik del bremen in v določeni meri nadomestile državno socialno politiko. Pri centralnih silah je svoje dodala še celinska zapora, zaradi česar sta bili predvsem Nemčija in Avstro-Ogrska glede preskrbe prisiljeni najti notranje rezerve. Dobrodelna dejavnost je imela poleg praktičnega še motivacijski učinek, saj so paketi in pisma žensk, ki so prispela na fronto, ugodno vplivala na moralo vojakov.⁵

Ustanovitve prvih dobrodelnih odborov na Goriškem v času prve svetovne vojne

Z izbruhom prve svetovne vojne so Goričani in predvsem Goričanke lahko unovčili številne izkušnje iz preteklosti in na njih zgradili učinkovit dobrodelni sistem za pomoč vojakom in njihovim družinam.⁶ Delovanje v okviru Rdečega križa v času prve svetovne vojne lahko razdelimo na tri glavne dele: zbiranje sredstev, pripravo dobrodelnih dogodkov in izdelovanje različnih predmetov za vojake na fronti. V obravnavanem območju znotraj dobrodelnih organizacij ne moremo mimo določenih posebnosti. Za narodnostno mešane dežele, kot so na primer Goriška in Gradiška, Kranjska ter Trst, je prišlo do delitev organizacij, ki so jih pogojevali narodnostni spori med Italijani (Furlani), Nemci in Slovenci ter so bile značilne že pred vojno (narodnoobrambne, športne, gospodarske, kulturne organizacije in društva). To je bilo na Goriškem še posebej izrazito in značilno v glavnem mestu dežele – Gorici, kjer so narodnosti sobivale in se dnevno srečevale. Predvsem Furlanom in Slovencem, ki so predstavljali večino v deželi, je uspelo razviti gostoto mrežo organizacij in društev, ki so zajemale vsa področja, mobilizirale nacionalne skupine in si poskušale pridobiti vodilno vlogo predvsem na narodnostno mešanih področjih.⁷

Pozivi k vključitvi v Rdeči križ so se tako drugod po državi kot na Goriškem pričeli že takoj po razglasitvi vojnega stanja, konec julija 1914. Slovensko časopisje, tudi *Soča*, je priložilo razglas centralnega avstrijskega društva Rdečega križa, ki je pozvalo k pomoči vojakom. »V Avstriji so možki in ženske vedno s plemenito požrtvovalnostjo spolnjevali to sveto dolžnost. Zato kličemo vsem, ki so dobrega srca: Pomagajte našim vojakom! Pošiljajte denar, obvezila, živila krepčila! Da pa to delo usmiljenja, h kateremu, naj vsakdo pripomore, doseže svoj namen, je treba jednotne in velike akcije. Kajti vsako cepljenje moči slabi-kakor v vojski, tako tudi pri delih usmiljenja.«⁸ *Edinost* je 1. avgusta 1914 Goričane pozvala, naj ustanovijo »odbor za podpiranje rodbin v poklicanih«. ⁹ Istočasno s pozivi v časopisju so pričeli

¹ Daniel, *The War*, str. 25–26. V Nemčiji se je mesečni prihodek delavskih družin ponekod že ob začetku vojne zmanjšal za več kot 75 %.

² ACAG, Serie Arcivescovi, Sottoserie Sedej 10/2, d. 371c: »Družine vojakov, ki so nastopili službo, prejemajo, ako so potrebne, seveda podporo iz državnih sredstev na podstavi zakona z dne 26. decembra 1912, D. Z. L. št. 237. Vendar ne bo vselej popolnoma zadostoval iznos, ki v tem primeru pripada družinam. V mnogih slučajih bo zaželjena pomoč iz sredstev, ki jih prebivalstvo v ta namen prostovoljno stavlja na razpolago.«

³ Grayzel, *Women*, str. 10.

⁴ Primer: Steinbach, *Women*, str. 51–60; za Kranjsko: Selišnik, *The Ladies*, str. 64–89.

⁵ Darrow, *French women*, str. 78–79.

⁶ Več o ženskih dobrodelnih društvih na Goriškem pred prvo svetovno vojno glej Šatej, *Žensko delovanje*, str. 37–42.

⁷ Marušič, *Pregled*, str. 163–192.

⁸ *Soča*, 1. 8. 1914, št. 55.

⁹ *Edinost*, 1. 8. 1914, št. 182.

z oblikovanjem slovenskega odseka Rdečega križa za Goriško, ki je bil formalno ustanovljen 3. avgusta 1914 v Gorici. Pobudo zanj je dalo več pomembnih goriških osebnosti – predsednik in glavni koordinator je postal profesor bogoslovja dr. Josip Srebrnič, poleg njega pa so bili med glavnimi promotorji še ravnatelj slovenskega moškega učiteljskega Viktor Bežek, državni in deželni poslanec Josip Fon, gimnazijski profesor Andrej Ipavec, stolni vikar Ignacij Kobal, tovarnar Jernej Kopač in odvetnik Ivo Novak. Na prebivalstvo so apelirali z besedami: »Z združenimi močmi! na vsa plemenita srca, na občine, društva in denarne zavode, da se velikodušno odzovejo in pošljejo podpisaneu odseku darove v pomoč ranjenim vojakom. Kolikor bode morda tudi naših dragih med njimi! Vsi za enega, eden za vse!¹⁰ Oba osrednja časopisa goriških Slovencev (*Soča*, *Novi čas*) sta složno pozvala k čim večji udeležbi in nabiranju sredstev za Rdeči križ. V prvi vrsti so bili to duhovniki in javne osebnosti, ki bi s svojim zgledom navdušile še preostalo prebivalstvo ne glede na narodnost ali družbeni stan. »Po celi Avstriji se kaže čudovita požrtvovalnost. Vsi se čutijo iste družine. Vsi za enega, eden za vse, to geslo deluje mogočno drugod, naj deluje mogočno tudi pri nas. Vsak naj da kolikor more. Tudi mali darovi so dobrodošli.«¹¹ Pristop k društvu so označevali kot domoljubno dejanje in poudarjali njegov pomen za »armado, posebno pa za one, ki iz ljubezni do domovine morajo krvaveti in trpeti.«¹² Pozivi so padli na plodna tla.¹³ Pri organiziranju in povezovanju so imele veliko vlogo politične in cerkvene oblasti, šole, podjetja in različne organizacije oziroma društva. Slednja so se primarno udejstvovala v kulturni, politični ali narodnoobrambni sferi, a so v tem času v skladu s pozivi k dobrodelni dejavnosti, ki so jo razumela kot domoljubno, prilagodila svoj delokrog in množično sodelovala v tovrstnih akcijah. V zbiranje sredstev so se vključile vse starostne skupine – od šolske mladine do starejših – obeh spolov in vseh družbenih slojev. *Novi čas* je avgusta 1914 poslal poziv bralcem: »Iskreno priporočamo vsem, posebno č. gg. duhovnikom, občinskim predstojnikom in vsem vplivnim osebam, da se z vso vnemo zavzamejo za nabiranje darov na korist ranjenim in bolnim vojakom.«¹⁴ Članki so izpostavljali sodelovanje narodov znotraj monarhije in vseh družbenih slojev, kar je ustvarjalo občutek povezanosti in složnosti v času vojne.¹⁵ V vseh pozivih se pojavljajo

besede kot »požrtvovalnost«, »dolžnost«, »patriotičnost« in »združene moči«, ki so pri prebivalstvu vzbujale domoljubna čustva. Ljudje so dobili občutek, da lahko s svojim prispevkom tudi od doma pripomorejo k uspehu države v vojni in pomoči potrebnim sodržavljanom. Časopisje je bralce še dodatno spodbujalo z različnimi primeri, ki so večinoma vključevali ženske. »Ljubezen do lastnih sinov in do onih, ki za domovino prelivajo kri, je ustvarjala taka dejanja požrtvovalnosti. So večinoma le ubogi in revni, ki so darove spravljali skupaj. Mnogi izmed teh so dajali ne le, kar so mogli, ampak sploh, kar so imeli, kakor ona ženica v neki vasi goriške okolice, ki je dala zadnji 2 kroni, ki jih je imela, češ: 'Bode že Bog tako naredil, da se najdejo drugod usmiljeni ljudje, ki se zavzamejo za mojega sina, če bo ranjen.'«¹⁶

Čeprav je bil odsek ustanovljen v okviru katoliškega političnega tabora, so ga podprli tudi goriški liberalci. S skupno akcijo so Slovenci na Goriškem vsaj začasno potisnili politična in strankarska nesoglasja v ozadje ter se tudi z delovanjem slovenskega skupnega in kasneje ženskega odseka uspeli povezati v enotno organizacijo. Odbor je imel na Goriškem tri slovenske odseke, poleg goriškega še v Tolminu in Sežani, ki jim je do oktobra 1914 po poročanju časopisja uspelo zbrati okoli 30.000 kron. Sredstva so razdelili na dva dela – večino so oddali Rdečemu križu, manjši delež pa so namenili Slovenskemu odseku »deželnega pomožnega društva za Rdeči križ za rodbine vpoklicanih«, ki je zbiral enkratne podpore za družine vpoklicanih vojakov.¹⁷ Od sredine avgusta 1914 je deloval v sodelovanju z okrajnim vojno-pomožnim odborom, ki je prek deželnega glavarstva koordiniral razdeljevanje tovrstnih podpor. Državna oblast se je v pomoč vojakom na področju dobrodelnosti aktivno vključila s pozivi k darovanju ter z izdajanjem različnih razglednic, fotografij in predmetov z domoljubno vsebino, ki so imeli poleg dobrodelne tudi propagandno vlogo. Vojno-pomožni urad notranjega ministrstva je dal v prodajo različne razglednice, podobe cesarja, križce, medaljone, zastave, znamke, koledarje, rože, vžigalice in »patriotične kokarde«.¹⁸ Slednje je celo patentiral, da ne bi prišlo do prodaje ponaredkov in okoriščanja.¹⁹ Apeliral je tudi na šole, da bi učenci kupovali te predmete. Poleg tega je oblast z objavami v časopisju in razglasi prebivalstvo spodbujala, naj se aktivno udeleži dobrodelnih akcij, ter že ob pričetku vojne pozvala k oblikovanju vojnih dobrodelnih zavodov v okviru Rdečega križa. Cesarsko-kraljevo okrajno glavarstvo se je na prebivalce dežele obrnilo s pozivom avgusta 1914. Za slovenski del dežele se je pod razglas podpisal namestnik Anton Rebek. »Kakor naši vojaki izvršujejo svojo dolžnost na bojišču, tako moramo mi, ki ostanemo doma in ki nismo po-

¹⁰ *Soča*, 4. 8. 1914, št. 56.

¹¹ *Novi čas*, 6. 8. 1914, št. 32.

¹² *Novi čas*, 27. 8. 1914, št. 35.

¹³ Kobe-Arzenšek, *Pregled*, str. 60. Pri Deželnem in ženskem pomožnem društvu Rdečega križa za Kranjsko se je članstvo glede na začetek vojne do konca leta 1914 povečalo s 734 na 2525.

¹⁴ *Novi čas*, 6. 8. 1914, št. 32.

¹⁵ *Soča*, 14. 8. 1914, št. 58. »Veliko navdušenje za vojno in velika domoljubna požrtvovalnost v Avstriji se kaže najlepše v darovih za 'Rdeči križ' in rodbine vpoklicanih. Od vseh strani, iz vseh mest prihajajo darovi, vsi sloji, vsi narodi tekmujejo v požrtvovalnosti.«

¹⁶ *Novi čas*, 1. 10. 1914, št. 40.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ *Soča*, 16. 10. 1914, št. 67.

¹⁹ Sedmak, *Ob vznosu*, str. 13.

Primer razglednice z domoljubno vsebino, ki jih je izdajal vojno-pomožni urad (Zbirka razglednic Goriškega muzeja).

klicani, da v boju za cesarja in državo tvegamo svoje življenje, izpolniti resno in neogibno dolžnost, namreč da varujemo doma ostale družine, ki so izgubile svoje branitelje, nadloge in bede, ter s tem olajšamo hrabrim vojakom skrb za obstoj njihovih dragih, ki so jih pustili v domovini. Družine vojakov, ki so nastopili službo, prejemajo, ako so potrebne, seveda podporo iz državnih sredstev. Ali vselej ne bo popolnoma zadostoval iznos, ki v tem oziru pripada družinam. V mnogih slučajih bo potrebna pomoč iz sredstev, ki jih prebivalstvo v ta namen prostovoljno stavlja na razpolago. Obračam se tedaj na izkušeno patrijotično mišljenje in na dobro srce prebivalstva, da po svoji moči stavi na razpolago sredstva za podpiranje družin vpoklicanih vojakov, spominjajoč se vzvišenega gesla našega ljubljene cesarja 'Z združenimi močmi'.²⁰ Čeprav je bilo vodstvo slovenskega odbora v rokah moških, so glavno delo na terenu pri zbiranju denarnih sredstev opravljale ženske, ki so predstavljale tudi pomemben delež darovalk.²¹

Zato ni nenavadno, da so kljub odsekom z moškimi vodstvom na karitativnem področju pobudo kmalu prevzele ženske. Vodilno vlogo so pri tem imele predvsem ženske srednjega in višjega sloja, ki so dobrodelno delo dojemale kot dolžnost in so za razliko od moških imele več predhodnih izkušenj. Ženske vseh v vojno udeleženih držav so se množič-

no odzvale na pozive po pomoči in oskrbi vojakov v okviru različnih organizacij, predvsem Rdečega križa. Podobnosti so razvidne tako v organiziranju delovanja kot sredstvih, ki so jih zbirali – oblačila, tobak, hrana –, pa naj je šlo za Avstro-Ogrsko, Združene države Amerike ali Novo Zelandijo.²² Na Dunaju je *Reichsorganisation der Hausfrauen* (Avstrijsko gospojno društvo) že 27. julija 1914 z apelom »Avstrijskim ženam« pozvala k dobrodelnemu organiziranju, kar pri drugih deželah ni ostalo spregledano.²³ Za to je poskrbelo časopisje, ki je novico o delovanju žensk na Dunaju na Slovenskem objavilo že dva dni kasneje.²⁴ Ženski odseki Rdečega križa za pomoč vojakom in

²² Grayzel, *Men and women at home*, str. 115.

²³ Hämmerle, *Heimat/Front*, str. 85–86.

²⁴ Primer: *Edinost*, 29. 7. 1914, št. 177. »Gospe Avstrije! Obžalovanja vredni dogodki so pogнали Avstrijo na vojno. Na gospeh je sedaj leželo, da stopijo s svojim delom, organizatoričnimi sposobnostmi in denarnimi sredstvi na pomoč, ker gre za domovino. V svesti si tega, da je dolžnost ženske, srečati ranjencem in sprejeti okrevance v varstvo, skrbeti za otroke in stare starše v vojni se nabavljajočih in pomagati oblastim: zato prosim zveza avstrijskih gospojnih društev avstrijske gospe, ki so nam vedno stale zvesto na strani, da naj se organizirajo za službovanje v vojni. Priznamila društev in posameznih oseb naj se pošiljajo na naslov: Dunaj, III. Rochusgasse št. 7. Nadeli smo si za nalogo, posetiti centralna mesta, kamor bi se pridile pomožne sile. Gospe Avstrije, zberite se! Vaše delo velja najljubšemu, kar imate! Ker ne moremo preprečiti vojne, pa moremo pripomoči, da bo preprečena marsikatera bolesta in marsikatera muka. Stojmo ob strani naših mož za Čast Avstrije!«

²⁰ *Novi čas*, 20. 8. 1914, št. 34.

²¹ *Soča*, 21. 8. 1914, št. 59.

družinam vpoklicanih so se z začetkom vojne pričeli hitro širiti po državi. Na Goriškem so se prve organizirale italijanske ženske goriškega meščanskega sloja pod vodstvom županove žene Argie Bombig. Odsek Gospejnega pomožnega društva Rdečega križa v Gorici je sredi avgusta 1914 odprl vrata v ulici Morelli, kjer je imela sedež tudi obrtno nadaljevalna šola.²⁵ Za glavni namen so si članice zadale oskrbovati vojake z oblačili. V šolski dvorani so pletle obleke ali dajale navodila tistim, ki so to želele početi doma.²⁶ V odsek so se gotovo vključile tudi slovenske ženske, prebivalstvo dežele pa ga je aktivno podprlo, na kar nakazuje obseg zbranih sredstev, objavljen v slovenskem časopisu.²⁷ Poleg zbiranja sredstev je odsek organiziral razdeljevanje brezplačnih obrokov hrane brezposelnim. Med oktobrom in decembrom 1914 so na primer članice razdelile 5460 porcij zelenjavne juhe.²⁸ Z delovanjem Gospejnega pomožnega odseka na Goriškem je povezana tudi prva žrtev vojne v Posočju. Grofica Lucy Christalnigg, pripadnica goriškega plemstva in aktivna članica Rdečega križa, se je 9. avgusta 1914 z avtomobilom vračala domov iz Celovca, kjer je prevzela reševalno vozilo za organizacijo. Na Goriškem je bilo ob državni cesti Predel–Gorica postavljenih več oboroženih straž. Te so nadzorovale obmejni prostor zaradi dezertirjev, ki so bežali v Italijo.²⁹ V primeru neupoštevanja navodil so imele ukaz streljati. V Srpenci je ena izmed straž hotela ustaviti tudi grofico, ki pa se na ukaz ni odzvala, zaradi česar je vojak sprožil orožje in grofico smrtno ranil.³⁰ Na mestu, kjer je umrla, so postavili spomenik, ki stoji še danes.

Slovenski ženski odsek Rdečega križa na Goriškem

Dober mesec kasneje po ustanovitvi ženskega odseka v Gorici je prišlo do odcepitve in oblikovanja slovenske ženske dobrodelne organizacije. 30. septembra 1914 je v okviru Slovenske krščansko-socialne zveze za Goriško v glavnem mestu dežele nastal poseben ženski odsek, ki je deloval v okviru Slovenskega odseka deželnega pomožnega društva Rdečega križa. Od oblasti je pridobil vsa pooblastila za sprejemanje in oddajanje donacij. Predsedstvo je prevzela Irma Fon, žena državnega in deželnega poslanca Josipa Fona, ob pomoči odbora, ki so ga sestavljale Josipina Berbuč, Gizela Kremžar, Marija

Kopač, Ida Pečenko in Anica Peršič. Službo svetovalca sta opravljala Josip Fon in dr. Josip Ličan.³¹ V oklicu ob ustanovitvi so med drugim zapisale: »Kakor drugod, so se tudi pri nas različne organizacije lotile tega požrtvovalnega dela, da bi posebno med svojimi ženskimi člani spravile skupaj za vojake kolikor mogoče mnogo zimskega perila. Podpisane zastopnice 'Slov. kršč. socialne zveze' se tem potom obračajo na vsa pridružena društva in njih članice po deželi, da prispevajo, s kolikor mogoče obilnimi sem spadajočimi darovi. Tudi drugo širšo javnost vabimo k sodelovanju pri tej plemeniti akciji. Goriške rodoljubkinje brez izjeme naj stopijo na plan in naj skrbе, da se bomo goriške Slovenke tu res odlikovale. Tudi šole pod vodstvom svojih učiteljic lahko sodelujejo pri tem. Saj se drugod vse ure, določene za ročna dela in telovadbo, izrabljajo izključno za izdelovanje gorkega zimskega perila za vojake.«³² S približevanjem zime je postajalo vprašanje oblačil vse bolj pereče, predvsem zato, ker država ni bila pripravljena na dolgotrajno bojevanje. Glavni boji proti Rusiji so potekali globoko na vzhodu in v goratih predelih Karpatov, kjer so vremenske razmere pozimi terjale visok davek pri vojaki. Franc Arnejc je razmere v Galiciji novembra 1914 opisal z besedami: »Hud mráz pritiska in že pada sneg. Kar podnevi skopljejo, nam ponoči sneg zasuje. Hoditi moramo dobro uro in zjutraj ob šesti uri moramo že delati in zvečer do šeste ure. Strašansko piha veter in nosi sneg, da smo zvečer, ko gremo domov, takšni, kakor bi bili celi iz snega.«³³

Razlog za odcepitev v organizaciji je bila želja, da bi zbrana sredstva pošiljali neposredno slovenskim vojakom, še posebej tistim iz Goriške. Skupni odsek je namreč zbrano blago pošiljal na Dunaj, kjer so ga razposlali različnim vojaškim enotam, zato ni bilo znano, kam gredo donacije. Zgled je vodstvo slovenskega odseka videlo pri avstrijskih Nemcih, ki so donacije pošiljali neposredno nemškim enotam. Poleg tega bi z novim sistemom pošiljanja slovensko prebivalstvo dežele spodbudili, da bi se množičneje vključilo v zbiralno akcijo. To so izpostavili tudi v pozivu: »Domači slovenski 'nabiralnici' bodo ljudje bolj zaupali in bodo radi tega rajše žrtvovali, tako da bodo tudi naši vojaki več koristi imeli.«³⁴ Dodatno so k odcepitvi morda pripomogli še ravnanje goriških oblasti s Slovenci ob pričetku vojne in aretacije številnih slovenskih javnih osebnosti, predvsem liberalno usmerjenih. Oblasti so izvedle ukrepe varnostno-politične narave, s katerimi so iskale notranje sovražnike, srbofile, vohune itd. Tovrstni ukrepi so se posebno zaostriili na obmejnih področjih ter posebej prizadeli slovensko in hrvaško skupnost. Na Goriškem so aretirali okoli 60 Slovencev, med njimi tudi Andreja Gabrščka, Dinka Puca in Alojzija Gra-

²⁵ *Slovenski narod*, 13. 8. 1914, št. 187. Vzporedno z Goričankami so se sredi avgusta na podoben način pod vodstvom Franje Tavčar organizirale tudi »narodne dame« na Kranjskem.

²⁶ *Soča*, 14. 8. 1914, št. 58.

²⁷ Primer: *Soča*, 4. 9. 1914, št. 61.

²⁸ *Edinost*, 21. 1. 1915, št. 21.

²⁹ Svoljšak, Gorica, str. 83. Pred majem 1915 je iz Goriške v Italijo odšlo okoli 7000 ljudi, tudi večje število vojaških obveznikov, ki so mejo prečkali nelegalno.

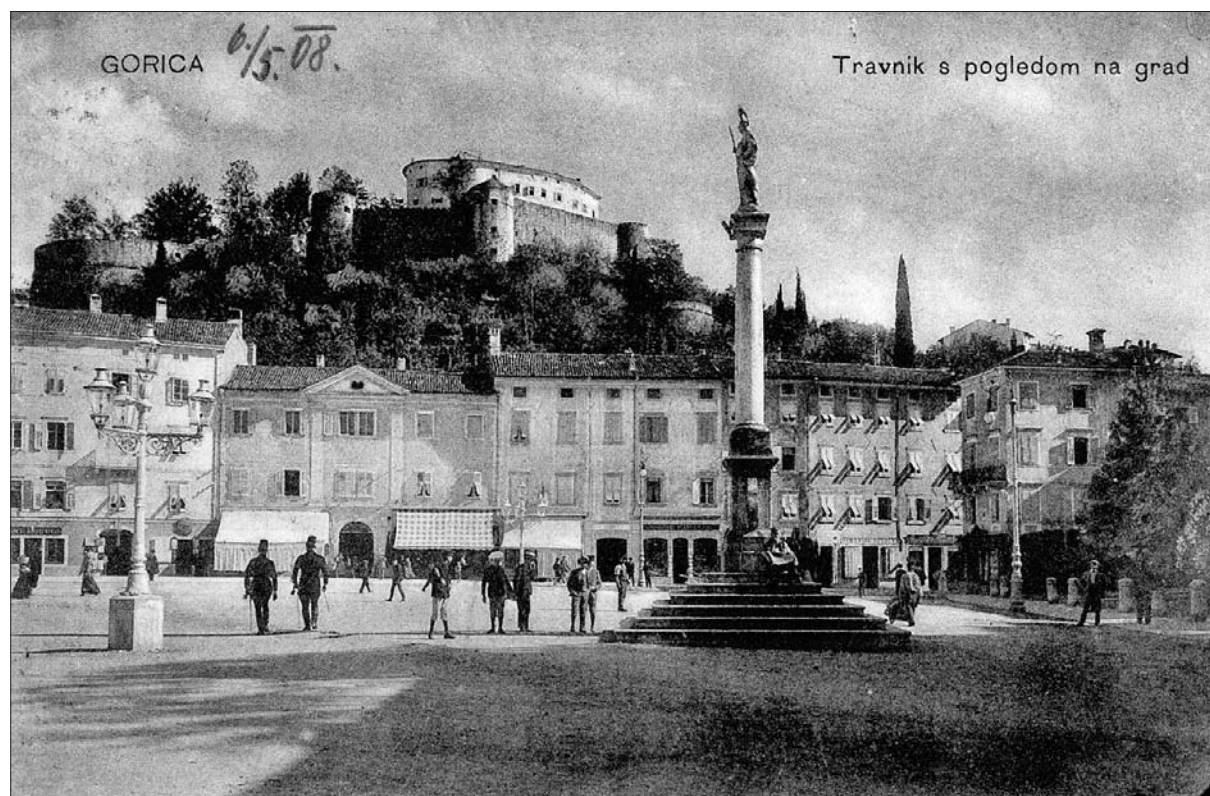
³⁰ *Edinost*, 11. 8. 1914, št. 192. O njeni smrti je poročalo več slovenskih, italijanskih in nemških časopisov v državi.

³¹ *Novi čas*, 1. 10. 1914, št. 40.

³² Prav tam.

³³ Arnejc, *Od Dnestra*, str. 19.

³⁴ PANG 62, Občina Tolmin, t. e. 6, d. 55.

Gorica pred prvo svetovno vojno (PANG 667 – Zbirka razglednic krajev, Gorica 1281).

dnika.³⁵ V tem času ukrepi niso prizadeli avstrijskih državljanov italijanske narodnosti in Italijanov, živčih v monarhiji, ker Avstro-Ogrska ni želela tvegati diplomatskega spora z zahodno sosedo.³⁶ Za razliko od osrednjega slovenskega odbora se je ženski bolj kot na zbiranje denarja osredotočil na izdelavo in zbiranje materialnih dobrin, pri čemer je posnemal italijanske sodeželanke.

Organizacijska struktura

Organiziranost zbiranja sredstev se med vojskujočimi državami v večini elementov ni razlikovala. Ob pričetku vojne so bili po večjih mestih organizirani ženski odbori, ki so v več primerih izhajali iz različnih predvojnih dobrodelnih društev, v katerih so imele vodilno vlogo predstavnice višjega sloja. Iz središč so se zbirne akcije hitro razširile v bližnjo in daljno okolico, pri čemer so glavno vlogo igrali mediji, predvsem časopisi, podružnice društev in različne institucije (občine, državna oblast, šole, Cerkev). Na Goriškem je odbor iz glavnega mesta dežele koordiniral zbiranje sredstev ter skrbel za nabavo materiala in prevoz donacij. Poleg rednega srečevanja v svojih prostorih in zbiranja sredstev je ženski odsek organiziral več posebnih dogodkov, ki jih je povezoval z

državnimi ali cerkvenimi prazniki, kar je še poudarjalo domoljubje in gotovo pripomoglo k višji udeležbi. Članstvo odbora, njegov delokrog in prirejanje dogodkov je bilo večinoma omejeno na Gorico in bližnjo okolico. Zaradi tega se je pri širšem delovanju in dosegu manjših, oddaljenejših krajev odbor naslonil na različne institucije in podružnice. V večini primerov so delovale pod okriljem župnijskih in občinskih uradov, šol ali društev pod vodstvom duhovnikov ali učiteljic. Odsek je bil del Slovenske krščansko-socialne zveze, ki je bila pred vojno največja društvena organizacija v deželi. Na Goriškem je združevala več kot 100 društev in svojo mrežo razširila v večino goriških občin, ki jih je lahko aktivno vključevala v dobrodelno dejavnost.³⁷ Njen katoliški predznak in povezave s cerkveno organizacijo so ji omogočale vključevanje duhovnikov, nun, cerkvenih društev, predvsem Marijinih družb, ki so bile podobno kot preostala društva razširjene po številnih župnijah dežele, in cerkvenih bratovščin (npr. ženski tretji red svetega Franciška). Župniki so med mašami oznanjali državne odredbe in ukaze ter pozivali vernike k zbiranju sredstev za Rdeči križ.³⁸ Množično so se

³⁵ Svoljšak, Gorica, str. 82.

³⁶ Prav tam, str. 82–83.

³⁷ Več o Slovenski krščansko-socialni zvezi glej: Erjavec, *Zgodovina*, str. 312–317.

³⁸ Sedmak, *Ob vznožju*, str. 18. Solkanski župnik Jakob Rejec je 4. oktobra 1914 v cerkvi obvestil vernike: »Danes bodo nekatera dekleta hodila pobirati po občini milodare za vojake. /.../ Vse to lahko razvidite iz lepakov, ki so pribiti po občini. Vsakdo naj da,

odzvale tudi goriške uršulinke in sestre zavoda Notre Dame, ki so v samostanih šivale in odseku oddale več sto kompletov oblačil. Večje število društev je v času vojne omejilo svoje delovanje ali ga preusmerilo na dobrodelnost, ki so jo izvajala v okviru Rdečega križa. Cesarsko-kraljevo namestništvo v Trstu je namreč po navodilu notranjega ministrstva že 8. avgusta 1914 razglasilo: »*Ne kratač najintenzivnejše pospešitve delovanja Rdečega križa, naj se ustanovijo deželne in mestne organizacije, ki naj pod nadzorstvom nabirajo sredstva v omenjeno svrho.*«³⁹ Odsvetovano ali celo prepovedano jim je bilo prirejati dogodke, če ti niso imeli dobrodelne note.⁴⁰ Poleg katoliških društev se je na področje dobrodelnosti usmerila tudi narodno-obrambna liberalna družba sv. Cirila in Metoda, ki je v začetku avgusta vse člane in članice pozvala k darovanju in organiziranju prireditve za Rdeči križ.⁴¹ Organizacija je imela številčno dobro organizirano članstvo, široko razvejano mrežo podružnic po celotni deželi in veliko izkušenj z zbiranjem sredstev, ki so jih pred vojno namenjali predvsem za gradnjo šol in podporo slovenskemu šolstvu na obmejnem področju. Pri tem so imele pomembno vlogo članice ženskih podružnic. Društva so oddajala svoje prostore za prirejanje dogodkov ali jih sama organizirala. Prostori so velikokrat služili srečevanju, zbiranju in skupni izdelavi predmetov za Rdeči križ. Tako so se v Šturjah tamkajšnja dekleta pod nadzorstvom učiteljice Justi Kmet trikrat na teden zbiral v društveni dvorani, kjer so izdelovala različne potrebščine za vojake.⁴² Posebno vlogo pri zbiranju sta imela še celoten šolski sistem in slovensko časopisje, ki sta vplivala na množično udeležbo vseh družbenih in starostnih skupin po deželi. Šole so tako v Gorici kot v manjših naseljih in vaseh del izobraževalnega programa popolnoma podredile zahtevam časa. Pouk je bil prepleten z branjem, petjem in učenjem o domoljubnih dogodkih, cesarski družini in vojski. Ravnateljstvo slovenske državne gimnazije v Gorici je že 8. avgusta 1914 poslalo poziv dijakom, naj podprejo Rdeči križ z zbiranjem denarnih sredstev in predmetov.⁴³ Podobni pozivi so kasneje prišli tudi od vojnega ministrstva, ki je priporočilo pletenje zimskih oblek.⁴⁴ Pri dekletih vseh starosti so predmet »*ročna dela*« v večini primerov namenjali delovanju za Rdeči križ, delo pa je bilo organizirano tako, da je vsak razred izdeloval

različne predmete.⁴⁵ Ob tem so se šole aktivno povezale z lokalnimi upravnimi zastopstvi, društvi, zavodi, trgovci, obrtniki in posamezniki, ki so jim zagotavljali in nabavljali material za izdelavo predmetov. Časopisje je objavljalo sezname darovalcev, pozive in članke s propagandno noto.⁴⁶ Na ta način so apelirali na prebivalce dežele, naj darujejo. Iz seznamov je bilo razvidno, kdo vse je daroval in koliko. Vsak darovalec je tako dobil dokaz o svoji požrtvovalnosti in domoljubju, s katerim se je lahko pohvalil. Število donacij in aktivnost so med seboj v časopisnih člankih lahko primerjale tudi občine, župnije in društva. S tem se je ustvarjalo rivalstvo, kdo bo daroval več. *Novi čas* je oktobra 1914 zapisal: »*Z veliko ljubeznijo se odzivajo naši ljudje v deželi in mestu vabilom, naj dajo kaj za naše vojake. Občine in posamezniki tekmujejo.*«⁴⁷ Gledališča in kinodvorane so del denarja od vstopnic namenjale organizaciji, pomemben delež pa so prispevali tudi obrtniki, trgovci in industrijski obrati. Zaradi tako široke podpore, medijske pokritosti in propagandnih akcij organizacija Rdečega križa ni imela večjih težav pri zbiranju sredstev, saj se je goriško prebivalstvo že od samega začetka množično odzivalo in jo podpiralo po svojih močeh.

Zbiranje sredstev in razdeljevanje pomoči

Sredstva so zbirali na več načinov. Za razliko od osrednjega slovenskega odbora, ki je zbiral povečini denar, so se ženske osredotočile na nabiranje in pletenje oblačil ter oddajanje manjših, a uporabnih predmetov, ki bi prišli vojakom prav na fronti ali v bolnišnicah. S približevanjem zime so pričele oblasti, Rdeči križ in časopisje ljudi pozivati, naj poleg denarja pomagajo tudi z oblačili, ki jih je v vojski primanjkovalo. Za to so angažirali predvsem ženske in dekleta. Vojnooskrbovalni urad na Dunaju je izdal okrožnico z navodili glede velikosti in materiala oblek, ki so jih ženske izdelovale.⁴⁸ Poleg oblačil so prosili še za ure, žepne nože, svinčnike, svetilke, sveče, cigarete, tobak, vžigalice, konzerve, prepečenec in čokolado.⁴⁹ V jesenskih in zimskih mesecih

kar more. Ko bo šel voz po ulicah in cestah, kar vsak naj prinese k vozu, kar more, da bo šlo prej spod rok.«

³⁹ *Soča*, 28. 8. 1914, št. 60.

⁴⁰ *Edinost*, 9. 1. 1915, št. 9. Časopisje se je na prireditve, ki niso vključevale dobrodelnosti, odzivalo negativno: »*Sicer pa povemo tudi kar naravnost, da prav dosti človeškega ni v tistih, ki preplešavajo teden za tednom cele popoldneve in večere, ko njihovi očetje, bratje, prijatelji in znanci, ki tisoči našega naroda umirajo po raznih bojiščih!*«

⁴¹ *Soča*, 8. 8. 1914, št. 57.

⁴² *Novi čas*, 5. 11. 1914, št. 45.

⁴³ *Soča*, 8. 8. 1914, št. 57.

⁴⁴ *Novi čas*, 12. 11. 1914, št. 46.

⁴⁵ PANG 404, Šestrazredna dekliska ljudska šola društva Šolski dom v Gorici, t. e. 1.

⁴⁶ *Novi čas*, 16. 10. 1914, št. 42. »*Pokažimo Slovenci in Slovenke, da je naš patriotizem res patriotizem dejanja. Slovenski odsek Rdečega križa ima tako lep uspeh. Tudi ta naš odsek, ki nabira za vojake na bojišču boče pokazati, da nam je mar delati in žrtvovati v blagor našim dragim na bojišču. Ne bomo prirejale razstav, da bi se videlo, kaj se je nabralo. Kar je gotovo se takoj pošilja. Naši vojaki trpe mraz zato se mudi! Hvala tisočera vsem, ki ste darovali, nabirali in delali! Bog bo Vaš plačnik.*«

⁴⁷ *Novi čas*, 8. 10. 1914, št. 41.

⁴⁸ *Novi čas*, 12. 11. 1914, št. 46. »*Cunje za noge naj bodo 42 x 45 cm, neobrobene iz mehkega, toplega blaga, če mogoče iz volne. — Sp. jopice naj imajo mesto gumbov trakove. Ovitki za trebuh naj bodo spredaj najmanj 30 cm široki, dolgi 1 m. Sp. hlače in srajce naj bodo le iz mehkega, toplega blaga. Tenko blago naj se pošilja v bolnice. Dalje so navodila za pletenje snežnih čepic, rokavic, kolenic, zapestnic, dokolenic.*«

⁴⁹ *Novi čas*, 3. 12. 1914, št. 49.

so tovrstne akcije organizirale vse v vojni udeležene države. Francoske ženske so na primer ustanovile različne dobrodelne organizacije, ki so delovale na lokalni in državni ravni. Od spomladi 1915 dalje se je zanje uveljavil izraz *marrianes de guerre* (vojne botre). Poleg različnih donacij so na fronto pošiljale spodbudna pisma, ki so služila propagandnim namenom in vplivala na moralo vojakov.⁵⁰ Tovrstna pisma so pošiljala vojakom tudi slovenska dekleta.⁵¹ Pooblaščenke trgovine so prodajale izdelke Rdečega križa in pridobljena sredstva namenjale organizaciji. Po krajih so na vidna mesta postavili nabiralnike, kamor so ljudje lahko prinašali donacije. Tak primer je bil nabiralnik za časopise, ki so ga postavili pred goriško bolnišnico Rdečega križa.⁵² Knjige in časopise različnih jezikov za ranjene vojake tujih narodnosti, ki so se zdravili v Gorici, ali goriške časopise za slovenske vojake, ki so se zdravili v bolnišnicah drugod po državi, so zbirali tudi otroci.⁵³ Po manjših, raztresenih naseljih v višje ležečih predelih, kjer zaradi slabih prometnih povezav ni bilo mogoče organizirati zbirnega centra, so posebej za to pooblaščenke osebe obiskovale hiše ali zaselke, kjer so jim prebivalci izročili donacije. Tako je bilo na primer v vaseh na Kambreškem, ki jih je obiskala Otilija Stanič.⁵⁴ V Šebreljah je to vlogo na poziv občine sprejelo deset deklet, ki jim je do novembra 1914 uspelo nabrati 223 kron ter večjo količino suhega sadja in perila.⁵⁵ Najpogostejše so bile nabirke po mestih in krajih na točno določene dneve. V Franciji je bil to na primer dan Bastije 14. junija, na Goriškem pa cesarjev god 4. oktobra ali obletnica njegovega prihoda na prestol 2. decembra.⁵⁶ Organizirali so tudi dlje trajajoče dogodke, kot na primer »*teden volne*«, ki je v avstrijskem delu monarhije potekal med 27. septembrom in 2. oktobrom 1915.⁵⁷ Članice odbora na Goriškem so na predvečer cesarjevega godu 3. oktobra 1914 »*hodile od hiše do hiše*« in nabirale predvsem perilo, cigarete, tobak, vojne dopisnice, čaj, sladkor in konzervirano sadje.⁵⁸ Akcija je pri goriškem prebivalstvu doživela velik odmev. »*Ko so trkale na predan cesarjevega godu požrtvovalne gospodične in gospe na vrata bogatih in revnih, da prosijo za rojake darove, tedaj je prevze-*

la naša srca ljubezen do onih, ki ubogi in revni nimajo drugega ko svoje dobro srce. Videli smo tedaj prizore, ki nam ne zginejo zlepa iz spomina, videli požrtvovalnost in sočustvovanje z vojaki, ki mora ganiti vsakogar.»⁵⁹ Dobrodelne dejavnosti niso povezali le z državnimi, temveč tudi s cerkvenimi prazniki. Največja dobrodelna akcija na Goriškem je leta 1914, podobno kot drugod po državi, potekala v času božično-novoletnih praznikov. Kljub vojnemu času je bilo pomembno ohraniti praznično vzdušje med vojaki na fronti in v bolnišnicah, za kar je v veliki meri poskrbelo civilno prebivalstvo z darovanjem Rdečemu križu. Na Goriškem so se priprave na božičnico pričele že globoko v novembru, saj je bilo treba poleg samega nabiranja pravočasno organizirati še prevoz darovanih predmetov do vojakov na bojiščih. Do sredine decembra so na fronto poslali oblačila za 560 vojakov. Poleg oblačil so zanje zbrali med drugim še več kot tona suhega sadja in pol tone krompirja, 234 steklenic alkoholnih pijač in 866 paketov tobaka.⁶⁰ Zbrane donacije so do vojakov prišle z vlaki v posebnih vagonih. Vojaki so se odzvali s številnimi zahvalami, ki so jih objavili tudi goriški časopisi.⁶¹ Ob božičnici pa članice niso le nabirale donacij za vojake na fronti, ampak so v goriški bolnišnici organizirale tudi slovesno prireditve za ranjence in zbrale večje število različnih predmetov zanje (tobak, denarnice, časopise, čokolado, vino).⁶² Manjše dobrodelne prireditve v času božiča so pripravili tudi v številnih krajih po deželi. Poleg organiziranih nabirk so družine in posamezniki vojakom tudi sami pošiljali pakete, ki so olajšali njihovo življenje na fronti, v zaledju ali bolnišnicah. Iz priloge na koncu je razvidno, da so bili poleg oblačil najpogostejše donacije rjuhe, krompir, cigarete in dopisnice. O prizadevanju učenk in učencev veliko pove več kot 13.000 izdelanih parov papirnatih podplatov in več sto copat, ki predstavljajo največji del darov. Poleg oblačil in prehrane je bila pomembna še verska oskrba, na kar nakazujejo številne poslane svetinje, podobice svetnikov, rožni venci in molitveniki. Prav tako pomembne so bile slovenske knjige, katerih na vzvodu in jugu države, kjer je potekala fronta, ni bilo mogoče dobiti. Hrano, ki je ni bilo mogoče poslati na fronto, so prodali in izkupiček porabili za nakup volne. Odsek pa je na svoj naslov prejemal tudi nekatere nenavadne oziroma posebne donacije. Profesor na ženskem učiteljskišči, akademski slikar Anton Gvaziz, je na primer daroval del svoje umetniške zbirke v

⁵⁰ Darrow, *French women*, str. 73–83.

⁵¹ Zupančič, *Dnevnik 1914–1918*, str. 11. »Dobil božična darila iz Tržiča. Gdč. Lori Lončar piše: 'Hajduk! Ne boj se! Jaz sem mlada – hei paševa. Imam te rada.'«

⁵² *Novi čas*, 17. 12. 1914, št. 51.

⁵³ PANG 404, Šestrazredna dekliška ljudska šola društva Šolski dom v Gorici, t. e. 1, a. e. 1, neoštevilčen dokument.

⁵⁴ *Novi čas*, 29. 10. 1914, št. 44.

⁵⁵ *Novi čas*, 5. 11. 1914, št. 45.

⁵⁶ *Novi čas*, 19. 11. 1914, št. 47. »*Pomemben je vedno bil za vsakega Avstrijca – 2. december, a letos tem bolj, ker se zbirajo tesno okoli slavnega prestola našega sivolasega vladarja vsi avstrijski narodi – brez razlike, – da branjijo prestol in ljubljeno domovino pred navalom sovražnikov.*«

⁵⁷ Hämmerle, *Heimat/Front*, str. 130–131. Na Štajerskem so z akcijo zbrali več kot 125 ton volne.

⁵⁸ *Soča*, 2. 10. 1914, št. 65.

⁵⁹ *Soča*, 9. 10. 1914, št. 66.

⁶⁰ *Soča*, 11. 12. 1914, št. 51.

⁶¹ *Soča*, 11. 12. 1914, št. 75. »*Bratje in sestre Rdečega križa v Gorici! Mi slovenski ranjenci v bolnici v Poroszlo na Ogrskem, se Vam prav lepo zabvaljujemo za knjige in časopise, ki ste nam jih poslali in s katerimi si krajšamo čas. V bolnici so same ogrske knjige, ki jih pa prav nič ne razumemo. Zato prosimo, da nam še v naprej pošiljate knjige in časopise. Prav lepe pozdrave od hvalnih ranjencev!*«

⁶² *Novi čas*, 19. 11. 1914, št. 47.

Slovenske deklice, gospodične in gospe na Grahovem ob Bači pod nadzorstvom ge. Marice Perinove, pletejo zimsko spodnjo obleko za naše vojake.

Fotografija učenk iz Grahovega ob Bači, ki pletejo oblačila za vojake (Tedenske slike, 4. 11. 1914, št. 13).

vrednosti 5000 kron.⁶³ Henrijeta Šantel je gospejni pomožni podružnici Rdečega križa v Sežani podarila eno svojih slik za nakup razglednic.⁶⁴

Zbiranje sredstev, pletenje oblek in izdelovanje predmetov za vojake so učinkovito izkoristili goriški trgovci, ki so dobrodelnost povezali s svojo dejavnostjo. V časopisju so se pojavili oglasi, kot na primer trdke Pregrad in Černetič »*Posiljajte našim vojakom dobro zimsko perilo*«, ki je kupcem ponujala 5-odstotni popust pri nakupih blaga in oblačil ter celo možnost brezplačne priprave posebnih paketov, ki ustrezajo predpisom vojaške pošte.⁶⁵ Ponekod so se pojavljale tudi zlorabe. Trgovci so odkupovali rabljena oblačila in obutev ter jih prodajali kupcem ali organizacijam po višji ceni.⁶⁶ Pri zbiranju sredstev so se pojavljali tudi primeri kaznivih dejanj, ko so se nekateri posamezniki poskušali okoristiti na račun Rdečega križa. Posebej izpostavljena je bila zloraba in ponarejanje insignij Rdečega križa, s katerimi so se posamezniki identificirali pri zbiranju in pri prebivalstvu nabirali sredstva. Septembra 1914 sta *Soča* in *Novi čas* poročala o trgovinah, ki so izobešale znake Rdečega križa v reklamne namene, in sicer pod pretvezo, da je del dobička namenjen organizaciji, da bi s tem povečale prodajo. Značke so nosili tudi posamezniki, ki so se izdajali za člane organizacije in na ta način kradli darovalcem.⁶⁷ C. kr. okrajno namestništvo je konec

tega meseca poostriilo nadzor in prek policijskega oddelka strožje sankcioniralo vse zlorabe. Določili so točno obliko insignije, ki jo je moralo izdati in dovoliti predsedstvo Rdečega križa. Ob opravljanju dela je bilo treba poleg insignije vedno imeti pri sebi še poseben veljaven dokument, kar so redno pregledovali za to potrjeni člani organizacije.⁶⁸

Društvo srebrnega križa

Na tem mestu je treba omeniti še C. kr. društvo srebrnega križa s sedežem na Dunaju, ki je delovalo v okviru vojne pomožne pisarne c. kr. ministrstva za notranje zadeve in je od pričetka vojne zbiralo zlato in srebrne predmete, predvsem poročne prstane, uhane in zapestnice.⁶⁹ Zbrane predmete so stopili in skovali denar, ki ga je društvo uporabilo za podporo vojakom in pomoči potrebnim družinam. V zameno za oddane predmete so darovalci in darovalke prejeli železne prstane z napisom »*Gold gab ich für Eisen*« (Zlato sem dal(a) za železo). Društvo se je usmerilo predvsem na ženske višjega sloja, ki so v večji meri razpolagale s primernim nakitom za oddajo. Mesec dni po pričetku spopadov je na pobudo baronice Marije Gemmingen v prostorih trgovske in obrtne zbornice (Via Morelli 36) zaživela goriška podružnica.⁷⁰ Bila je v neposredni bližini odseka Gospejnega

⁶³ *Novi čas*, 27. 8. 1914, št. 35.

⁶⁴ *Edinost*, 2. 5. 1915, št. 121.

⁶⁵ *Novi čas*, 1. 10. 1914, št. 40.

⁶⁶ Chickering, *The Great War*, str. 190.

⁶⁷ *Soča*, 18. 9. 1914, št. 63; *Novi čas*, 24. 9. 1914, št. 39.

⁶⁸ ASGO, Capitanatto distrettuale di Gorizia, b. 29, f. 169, d. 224.

⁶⁹ *Soča*, 13. 11. 1914, št. 71.

⁷⁰ *Novi čas*, 3. 9. 1914, št. 36.

pomožnega društva Rdečega križa. Propaganda je trkala na domoljubna čustva ter opozarjala na neprimernost nošnje bogatega nakita v času vojne in na pomen prispevka za vojne namene.⁷¹ Prvo zalogo železnih prstanov je podružnica prejela konec septembra 1914 in takoj pričela z menjavo. Podobno kot druga dobrodelna društva je objavljala imena darovalcev in darovalk v lokalnem časopisju. Iz seznamov je razvidno, da je bilo med tistimi, ki so darovali nakit, večina žensk, odzvali pa so se predvsem pripadniki in pripadnice višjih družbenih slojev. Odziv je bil po poročanju podružnice nad pričakovanji. Že prvi seznam, objavljen 9. oktobra 1914, je med darovalci naštel 94 posameznikov in posameznic ter šolske sestre Notre Dame. Pri posameznikih je bilo v 85 primerih navedeno ime, pri čemer je bilo žensk 55, moških pa 30.⁷² Članke s seznamami darovalcev in darovalk so v časopisju objavljali le do decembra 1914, kar morda nakazuje na hiter upad oddanih predmetov zaradi trajanja vojne in vse večjega pomanjkanja osnovnih življenjskih dobrin. V kasnejših mesecih so ponekod po državi organizirali tudi akcije za zbiranje preostalih kovin (baker, medenina, svinec, aluminij), kar je na Kranjskem nabirala šolska mladina s posebnimi izkaznicami.⁷³ Za Goriško se tovrstne akcije v pregledanih virih ne omenjajo.

Zaton karitativnega delovanja

Z božičnico leta 1914 je darovanje doseglo vrhunec. Po novem letu se je število darovalcev vsaj na podlagi pregleda seznamov donacij, objavljenih v časopisih, precej zmanjšalo. Seznammi so vse bolj skopi in krajši, pojavlja se vse manj darovalcev. Poleg tega se vse pogostejše ponovno pojavljajo pozivi in prošnje k darovanju. Na to je vplivalo več dejavnikov. Januarja 1915 je prišlo do notranjih trenj pri ženskem odboru, ki naj bi skoraj pripeljala do prenehanja delovanja, in očitne razcepitve znotraj odseka.⁷⁴ Posledica je bilo oblikovanje nove zbirne organizacije z imenom Nabiralnica naravnih daril c. in kr. vojnooskrbovalnega urada, ki je imela podporo liberalnega političnega tabora. Na to nakazujejo objave in pozivi v liberalnih časopisih *Edinost* in *Soča*. Njen delokrog se ni veliko razlikoval od Slovenskega ženskega odseka Rdečega križa, na kar je ta opozoril v razglasu, poslanem goriškim občinam. Na ustanovitev se je 14. januarja 1915

odzval negativno. »V naše največje začudenje in kakor mi sodimo brez vsake potrebe se je te dni ustanovila v Gorici druga 'nabiralnica naravnih daril', ki pravkar razpošilja po deželi poziv za prispevke. /.../ Ni naša naloga raziskovati, iz kakšnih namenov se je ta nova 'nabiralnica' porodila; mi tudi ne moremo in nečemo nikomur zabraniti, da svoje moči posveti za dobrobit vojakov, toda prisiljeni smo to-le pribiti: Vojska traja že pet mesecev, najnovejša 'nabiralnica naravnih daril' se je ustanovila še le sedaj!«⁷⁵ Razcepitev in spori so morda negativno vplivali na zbiranje sredstev, saj je s tem prišlo do delitve tudi pri podpornih organizacijah, društvi in šolah. Do ustanovitve so bili kritični tudi pri časopisu *Novi čas*, kjer so zapisali: »Prejeli smo v objavo nek poziv za nabiralnico naravnih daril c. in kr. vojnooskrbovalnega urada, ki se je te dni ustanovila. – Z ozirom na to, da že obstoja za slovenski del dežele slovenska nabiralnica, ki je že mnogo storila za naše vojaške, in bi mogel ta poziv povzročiti le nepotrebna nespozumljenja in cepljenje dela, smatramo za umestno, da ne priobčimo poslanega nam poziva.«⁷⁶ Dodatno je k zmanjšanju donacij pripomoglo spoznanje, da vojna ne bo kratkotrajna, kot so napovedovali ob pričetku spopadov. Izginilo je začetno navdušenje, saj so tako vojaki kot civilisti spoznali vse razsežnosti vojne. Na Dunaju je po začetnem navdušenju, ko je decembra 1914 obleke v okviru »Frauenhilfsaktion in Kriege« šivalo in pletlo okoli 7000 žensk, njihovo število do januarja 1916 upadlo na 2784.⁷⁷ Še pomembnejši razlog pa je bilo večje in očitnejše pomanjkanje osnovnih življenjskih potrebščin, predvsem hrane. K temu sta zagotovo pripomogla vse večje pomanjkanje in racionalizacija, ki sta bila posledica vojne, celinske blokade, s katero je bila soočena Avstro-Ogrska, in pomanjkanja delovne sile v kmetijstvu, ki je z odhodom moških zelo trpelo. Prve drastične racionalizacije so se na Goriškem pojavile ob koncu leta 1914, v naslednjem letu pa skorajda ni minil teden, ko ne bi omejili uporabe ali podražili določenih surovin in prehrane. Če pogledamo cene nekaterih osnovnih življenjskih potrebščin, lahko vidimo, da so se v prvem letu vojne nekatere izredno zvišale. Država je, da bi preprečila špekulacije in nenadzorovano višanje cen, določila maksimalne cene za večino živil in vsakdanjih dobrin. Kmalu so bili ustanovljeni posebni aprovizacijski odseki, ki so skrbeli za preskrbo občin po deželah. Marca 1915 so tako v Nemčiji kot na Avstro-Ogrskem omejili dnevno porcijo kruha, ki je lahko vseboval le okoli 250 gramov moke.⁷⁸ Država je določala celo velikost kruha in njegove sestavine ter leta 1915 izdala posebne nakaznice, ki so omogočale njegov nakup. Brez njih do kruha ni bilo več mogoče priti.⁷⁹ Na Goriškem so nakaznice za moko uvedli

⁷¹ *Soča*, 13. 11. 1914, št. 71. »Oddajte torej tudi Vi, kar imate zlata, oddajte svoj nakit. Časi so resni in neumestni je zdaj vsak lišp, vsak blesk, vsaka lepota. Pokažite, da je Vaše srce zlato, darujte kar imate zlatega in dragocenega, kar imate svojega in zadovoljite se v železnem samozatajevanju z železnim prstanom. Poznejšim rodovom bo ta prstan oznanjeval, da je veliki Čas našel tudi velik in požrtvovalen narod.«

⁷² *Soča*, 9. 10. 1914, št. 66. Ponekod je bil delež žensk še višji, kot na primer v Kobaridu, kjer je bilo med darovalci kar 80 % žensk (*Soča*, 11. 12. 1914, št. 75).

⁷³ Eržen Podlipnik, *Dobrodelnost*, str. 65.

⁷⁴ PANG 62, Občina Tolmin, t. e. 6, d. 55.

⁷⁵ PANG 62, Občina Tolmin, t. e. 6, d. 55.

⁷⁶ *Novi čas*, 7. 1. 1915, št. 2.

⁷⁷ Hämmerle, *Heimat/Front*, str. 92–93.

⁷⁸ Chickering, *The Great War*, str. 170; *Edinost*, 5. 3. 1915, št. 64.

⁷⁹ Kos, Kaj, str. 34.

21. aprila 1915, v Gorici jih je bilo mogoče dobiti na magistratu in okrajnem glavarstvu.⁸⁰ Cena moke v deželi je maja 1914 znašala 0,44 krone na kilogram, do oktobra tega leta se je zvišala na 0,62 krone, do marca 1915 pa se je njena cena glede na predvojno stanje že podvojila. Cena ječmena se je med majem 1914 in februarjem 1915 zvišala za štirikrat, cena krompirja do aprila 1915 prav toliko,⁸¹ podobno pa je doletelo tudi druge prehranske izdelke in vsakdanje predmete.⁸² Slabšanje razmer razkrivajo vse pogostejši razglasi in poročanja časopisov. Razglas ministrstva za notranje zadeve z naslovom *Ljudska hrana v vojnih časih* iz januarja 1915 se je obračal posebej na ženske: »Sodržavljani in žene! Na Vas se obrača ta oklic, da bi izpolnjevali svojo dolžnost nasproti skupnosti in s tem tudi nasproti samim sebi. Živeti ne smemo brezskrbno brez glave, temveč vsakdo naj se postavi v službo občemu blagru. Nikdo naj ne misli, da se njega ne tiče. Le mnogo kapljic izvotka kamen! Vaši očetje, bratje in možje so v vojski. Oni zastavljajo svojo kri za našo zmago. Žrtvujte se tudi Vi za domovino, za katero jemljejo naši junaški vojaki nase vsak dan tako velike žrtve. Vsakdo deluj za varčnost z zalogami naših živil in si tako prizadevaj, da se zkaže vrednega velike dobe.«⁸³ Šole so pripravile predavanja na temo prehrane v času vojne in poučevale učence, kako ravnati v primeru redukcij in pomanjkanja. C. kr. mestni šolski svet je vodstvu šestrazredne dekliške ljudske šole društva Šolski dom v Gorici naročil, naj januarja 1915 pripravi predavanje »O varčnosti jestvin, ki nam jih hočejo sovražniki prikrajšati.«⁸⁴ Tako so na razumljiv način poskušali otroke pripraviti na pomanjkanje. Učenci so morali okrožnice prepisati in nesti domov staršem. Tudi varčevanje in odrekanje pri hrani je tako kot dobrodelnost postalo domoljubno dejanje.⁸⁵ Pomemben dejavnik je bila tudi nezaposlenost. Odhod moških v vojsko je prekinil številčno sezonsko delovno migracijo v sosednjo Italijo in s tem dotok denarja v deželo.⁸⁶ Brezposelnost in povečanje izdatkov za vsakodnevne nujne dobrine sta vse bolj obremenjevala družinske proračune goriškega prebivalstva, ki je tako lahko Rdečemu križu darovalo

vse manj sredstev, predvsem prehranskih. Številni so prešli od darovalcev k pomoči potrebnim, kar je le še povečalo povpraševanje po pomoči.⁸⁷ Časopisje je objavljalo nujne pozive za darovanje, saj naj bi količina oddanih sredstev usahnila.⁸⁸ Pomanjkanju hrane so se pridružile tudi druge surovine in izdelki, ki jih je Rdeči križ nujno potreboval. Aprila 1915 so zaradi pomanjkanja denarja in hrane v Gradežu zaprli ljudsko kuhinjo, ki je oskrbovala okoli 500 oseb.⁸⁹ Že oktobra 1914 je ponekod pričelo primanjkovati volne, usnja in drugega blaga. Volno so nadomestili z zajčjo kožo, ki so jo uporabili za izdelavo trebušnih pasov.⁹⁰ Zaradi pomanjkanja usnja so izdali poziv za izdelavo posebnih čevljev po Billrothovi metodi in podplatov iz papirja. Za njihovo izdelavo so angažirali predvsem mladino v času pouka. Od pričetka leta 1915 so te donacije predstavljale veliko večino vseh poslanih odborov, kar je razvidno iz spodnje priloge. Dobrodelno delovanje na Goriškem je dokončno zamrlo z italijansko vojno napovedjo Avstro-Ogrski 23. maja 1915. Gorica je že ob pričetku bojev postala neposredna tarča obstreljevanja, zaradi česar jo je zapustilo večje število prebivalcev, ki so se umaknili v notranjost države ali bili prisiljeni oditi v begunstvo. Večino uradov so preselili v notranjost – deželni goriški odbor je deloval na Dunaju, okrajno glavarstvo pa v Ajdovščini. Gorica je izgubila centralno vlogo, dostop do nje je bil otežen ali celo onemogočen, kar je le še poglobilo socialno in prehransko krizo. Razmere niso več omogočale delovanja dobrodelnih organizacij, ki so bile razpuščene.

⁸⁰ *Novi čas*, 22. 4. 1915, št. 17. Na Kranjskem so uradne nakaznice za kruh in moko uvedli 25. aprila 1915 (Habjan, Gospodarstvo, str. 69).

⁸¹ Primer: *Novi čas*, 22. 5. 1914, št. 21; *Novi čas*, 1. 10. 1914, št. 40; *Novi čas*, 18. 2. 1915, št. 8; *Novi čas*, 22. 4. 1915, št. 17.

⁸² *Soča*, 8. 1. 1915, št. 2. Z novim letom so se tako na primer za 35 % podražile radirke, ker je bila prekinjena dobava surovin iz Anglije.

⁸³ PANG 39, Občina Kred, t. e. 2, d. 168.

⁸⁴ PANG 404, Šestrazredna dekliška ljudska šola društva Šolski dom v Gorici, t. e. 1, a. e. 1, neoštevilčen dokument.

⁸⁵ *Novi čas*, 14. 1. 1915, št. 3. »V tej smeri lahko tudi Vi pripomorete, da bo naš veliki boj zmagoslavno končan. Vaša sveta dolžnost je, da nič vžitnega ne zavrzete in z žirvežem, kakor tudi z lesom in premogom varčno ravnate. S tem ne pokažete le svoje ljubezni do domovine, ampak pomagajte tudi svojim starišem v tem težkem času.«

⁸⁶ Svoljšak, Gorica, str. 83.

⁸⁷ *Edinost*, 11. 3. 1915, št. 70. »Mali prihranki so pošli, vsa podjetja in službi že skoro leto dni mirujejo in na ta način hirajo vsi oni potrebni in pridni državljani, ki nimajo stika z vojaškimi kupčijami in jim ni bila sreča mila, da bi bili vojaki. Kmalu nastane vprašanje, katera bojna črta je hujša: ona proti sovražniku ali ta, proti draginji.«

⁸⁸ *Novi čas*, 18. 3. 1915, št. 12. »Nabiralnica darov voj. oskrb. urada za slov. del dežele v Gorici nujno pričakuje prispevkov za vojake, ker sicer ne bo mogoče postreči niti enemu vpočklancu več. In teh je zelo mnogo, ki prosijo podpore.«

⁸⁹ *Edinost*, 17. 4. 1915, št. 106.

⁹⁰ *Novi čas*, 22. 10. 1914, št. 43. »Nemška cesarica je o priliki, ko se je oglasila pri njej predsedstvo vojnega odbora za toplo spodnjo obleko, opozorila, naj se v čim večji meri rabijo nadomestila za volno. Odbor je nato sklenil za trebušne pasove rabiti zajčje kože. Strokovni izvedenci so izrekli, da so taki pasovi izredno primerni in dobri. Sedaj dobiva odbor nešteto zajčjih kož v dar; ako pa te ne bodo zadostovale, jih nameravajo tudi kupovati. To bodi migljaj tudi za nas. Kdor ima kako zajčjo kožo, naj jo podari našim vojakom. Darove sprejema Nabiralnica darov vojno-oskrbovalnega odbora (Ženski odsek S. K. S. Z.) Gosposka ulica 6.«

Priloga

Seznam donacij Slovenskega ženskega odseka Rdečega križa na Goriškem, zbranih med 1. oktobrom 1914 in 1. aprilom 1915.⁹¹

626 spodnjih hlač	13 velikih omotov 21 štren ovčje volne	56 plaht in odej
787 spodnjih jopic in srajc	1787,85 m flanele in barhenta	5 prtov
1105 trebušnih obvez	33 paketov volne?	287 robcev
1632 čepic	45 kosov volne?	39 kož
1627 zapestnic	4 omoti traku	28 pip
1455 parov nogavic	2 m voščenega platna	Mnogo ustnikov za cigare in cigarete
3747 ovitkov za noge	10 m Billroth batisk	Mnogo svetinj
854 parov dokolenk	Sukanec 6 klopčičev	1 umivalna goba
178 ovratnic in rutic	Pletilne igle in šivanke	26 različnih oblačil
2 pleteni jopici	1 slamnik za posteljo	6 m platna za rjuhe
18 naprstnikov	2 para copatk	172 kg jabolk*
13.616 parov papirnatih podplatov	1 kg parole za blazine	423 kg krompirja*
2486 parov Billroth copatk	48 prtičev	172 kg grozdja*
976 parov papirnatih copatk	525 rjuh	7 kg fig *
3 pari novih gorskih čevljev	230 brisač	4 zaboji, 5 vreč, 614 kg suhega sadja
6 parov starih gorskih čevljev	62 blazin	133 škatel cigaret
1057 kg in 70 dag volne	62 prevlek za blazine	4104 cigaret
228 steklenic in 112 l vina	1 zavoje volne za blazine	1410 cigar
1 kg kakava	9619,70 K denarja	1 paket tobaka za piso (pipo?)
7 kg kave	23 steklenic kavnega ekstrakta	2 klobasi
101,5 kg sladkorja	4 steklenic likerja	9 kosov mila
7 zavitkov cufanje	1 steklenica ruma	127 ovitkov cigaretnega papirja
26,5 kg (cufanje?), 4 škatle	395 svetih podobic	209 škatel žveplenk
2,25 kg ječmena	25 rožnih vencev	6 steklenic črnila
215 obvez	19 molitvenikov	1 zaboj knjig in časopisov
6 steklenic malinovca	1 škatla vate	218 slovenskih knjig
14 steklenic žganja	6 oblačil	59,75 kg fižola
2 škatli peciva	1 pelerina	6 zavojev perila
22 kosov čokolade	4 suknje	3 vreče posteljnega perja
243 dopisnic	1 spodnji jopič	23 vaz kompotov
175 svinčnikov	1 zgornji jopič	4 zaboji lipovega čaja
89 pol pisemskega papirja	161 jajc	1 vreča (čaj?)
65 omotov	1 odeja za posteljo	30 zavitkov ruskega čaja
118 zavitkov	87 volnenih obvez	1 škatla, 1 mala vrečica (čaja?)
10 škatel za tobak	0,5 kg cikorijske Frank	8 peresnikov s peresi
24 ustnikov	1,5 kg slanine	Voščilo za čevlje, 1 škatla
6 sveč	18,5 kg salam	Igra »timo«
3 paketi (sveč?)	10 kg kostanja	

*več tega blaga se je prodalo in se nakupilo pletenin

⁹¹ *Novi čas*, 8. 4. 1915, št. 15.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- ACAG – Archivio Arcidiocesi di Gorizia
ACAG, Serie Arcivescovi, Sottoserie Sedej 10/2
- ASGO – Archivio di Stato di Gorizia
ASGO, Capitanatto distrettuale di Gorizia, b. 29
- PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica
PANG 39, Občina Kred, t. e. 2
PANG 62, Občina Tolmin, t. e. 6
PANG 404, Šestrazredna dekliška ljudska šola
društva Šolski dom v Gorici, t. e. 1

ČASOPISNI VIRI

- Edinost*, 1914, 1915.
Novi čas, 1914, 1915.
Slovenski narod, 1914.
Soča, 1914, 1915.

LITERATURA

- Arnejc, Franc: *Od Dnestra do Piave: spomini iz prve svetovne vojne*. V Celovcu: Mohorjeva družba, 1970 [i. e.] 2012.
- Chickering, Roger: *The Great War and Urban Life in Germany: Freiburg, 1914–1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Daniel, Ute: *The War from Within: German Working-class Women in the First World War*. Oxford: Berg Publishers, 1997.
- Darrow, Margaret H.: *French women and the first world war: war stories of the home front*. Milton Keynes: Lightning Source, 2011.
- Erjavec, Fran: *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosветna zveza, 1928.
- Eržen Podlipnik, Elizabeta: Dobrodelnost in pomoč vojakom ter prebivalstvu na Kranjskem v prvem letu prve svetovne vojne. *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! Kranjska v prvem letu velike vojne*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2014, str. 61–66.
- Grayzel, Susan R.: Men and women at home. *The Cambridge History of the First World War. Vol. 3, Civil society* (ur. Jay Winter). Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2014, str. 96–120.
- Grayzel, Susan R.: *Women and the First World War*. London [etc.]: Longman: Pearson education limited, 2002.
- Habjan, Hana: Gospodarstvo in aprovizacija v prvem letu prve svetovne vojne. *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! Kranjska v prvem letu velike vojne*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2014, str. 67–71.

- Hämmerle, Christa: *Heimat/Front: Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2014.
- Kobe-Arzenšek, Katarina: Pregled zgodovine Rdečega križa na Kranjskem. *Kronika* 14, 1966, str. 53–61.
- Kos, Marjana: Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna? *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! Kranjska v prvem letu velike vojne*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2014, str. 30–38.
- Marušič, Branko: Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem primorju (1848–1918). *Annales. Series historia et sociologia*, št. 2, 1999, str. 163–192.
- Sedmak, Drago: *Ob vznožju branikov: Solkan in Solkanci med prvo svetovno vojno*. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva založba, cop. 2003.
- Selišnik, Irena: The Ladies of Charity in Carniola, 1848 to 1914. *Aspasia*, št. 8, 2014, str. 64–89.
- Steinbach, Susie: *Women in England: 1760–1914: a social history*. London: Weidenfeld & Nicolson, cop. 2004.
- Svoljšak, Petra: Gorica, prekleto in sveto mesto med dvema ognjema. *Kronika* 60, 2012, str. 79–94.
- Šatej, Barbara: *Žensko delovanje na Goriškem od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne: magistrsko delo*. Ljubljana: [B. Šatej], 2012.
- Zupančič, Franc Jernej: *Dnevnik 1914–1918*. V Ljubljani: Slovenska matica, 1998.

SUMMARY

Charitable activities of Slovenian women in Gorizia during the first year of the First World War

Women's engagement in the field of charity during the First World War was undoubtedly a crucial element of the »homefront« effort in all belligerent states. Women demonstrated their patriotism by joining the nursing service and collecting funds, by actively contributing to the benefit of the army and the state, as well as by helping their relatives and fellow countrymen both at home and on the front. Women in Gorizia undertook the same work as their fellow countrywomen in other Austrian crown lands and many parallels can also be drawn with other belligerent states. What set Gorizia apart was its division into the Slovenian and Italian section of the Red Cross, which, albeit under the same umbrella organisation, operated separately and collected funds in their respective areas. Such differentiation was already characteristic before the war and was highly consequential in international battles (each nationality voted its own representatives, founded its own

associations and schools, and had its own stores). On the outbreak of the war, the disputes were largely pushed into the background while the differentiation in certain institutions continued. Calls for donations met with a massive response that encompassed all Gorizia's age and social groups. School, state, church and economic institutions in the county extended active cooperation as well, with strong support from the media, especially the press. By the end of 1914, people and organisations managed to collect and send, by train or mail, hundreds of packages containing

clothes, food, books, holy cards, etc. to the soldiers both on the front and in hospitals. After December 1914, the shortages of food and other daily necessities in Gorizia grew ever more acute, as evident from newspaper reports and austerity edicts. Amid such circumstances the initial impetus and enthusiasm for charitable projects began to fade at the beginning of the following year, and the activities were ultimately put to a halt on Italy's declaration of war against Austria-Hungary in May 1915 and the opening of the Isonzo Battlefield.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 930.85:305-055.1(497.412)"1919/1940"
347.63:929Malek A.

Prejeto: 10. 7. 2015

Mateja Ratejdr., znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: mratej@zrc-sazu.si

Vojna po vojni – očetovstvo Ambroža Maleka

IZVLEČEK

Kulturnozgodovinska študija je drugi del trilogije *Vojna po vojni* (prvi je bil objavljen v Časopisu za zgodovino in narodopisje), ki se osredotoča na odnose med štajersko kmečko populacijo po prvi svetovni vojni. Avtorica se v razpravi ukvarja z življenjskima zgodbama kmečkih mladostnikov Ambroža Maleka in Marije Brandsteter; njuna ljubezenska zveza je leta 1921 dobila tragični zaključek, zato jo lahko spremljamo v kazenskem spisu mariborskega Okrožnega sodišča, ki ga hrani Pokrajinski arhiv Maribor. Razprava se med drugim osredotoča na spremenjene spolne vloge in svobodno partnerstvo po vojni. Ugotavlja, da je bilo življenje lokalnih skupnosti štajerskega obrobja neposredno po koncu vojne globoko povezano z okoliščinami vojne, ki je boleče zamajala trdno usidrane patriarhalne vzorce v kmečkih družinah.

KLJUČNE BESEDE:

prva svetovna vojna, kmečke družine, zgodovina mentalitet, zgodovina spolov, Ambrož Malek

ABSTRACT

A WAR AFTER THE WAR—AMBROŽ MALEK'S FATHERHOOD

The cultural-historical study is the second part of the trilogy *A war after the war* (the first one was published in the *Review for History and Ethnography*) focusing on relationships among Styrian rural population after the First World War. In this study, the authoress describes the life stories of two young peasants, Ambrož Malek and Marija Brandsteter. Since their amorous relationship came to a tragic end in 1921, we can follow it in the prosecution file of the Maribor District Court, kept at the Maribor Regional Archives. The paper focuses, among others, on changed gender roles and free partnership relationships after the war. It concludes that in the war's immediate aftermath life in local communities on the margins of Styrian society was profoundly marked by the circumstances of war, which delivered a painful blow to the deeply rooted patriarchal patterns in rural families.

KEY WORDS:

First World War, rural families, history of mentalities, history of genders, Ambrož Malek

Kaznjenec mariborske moške kaznilnice Ambrož Malek je imel sredi februarja 1928 razlog za veselje. Potem ko je bil sredi junija 1921 obsojen na devet let strogega zapora (*težke ječe*), je bil še pred koncem dvajsetih let 20. stoletja predčasno izpuščen iz zapora.¹ Tedaj devetnajstletni rjavolasi kmečki delavec srednje do močnejše postave in nižje rasti, doma iz Žikarc v bližini Maribora, je v noči z 8. na 9. februar 1921 zvalil svoje nekdanjo dekle, osemnajstletno Marijo Brandsteter, doma z bližnjih Selc, ki je bila tik pred porodom, v bližnji gozd, kjer jo je zadavil. Dva dni kasneje med neprestanim sneženjem so Marijino truplo našli v gozdni mlaki. Sledovi nasilja na njenem obrazu so najditeljem sporočali, da smrt nosečnice ni bila posledica nesreče ali samomora, zlasti ne, ker je okolica mlake spominjala na prizorišče srditega boja med žrtvijo in morilcem. Policijski komandir pri Sv. Barbari Franc Prekoršek je v policijski zapisnik že nekaj dni po grozljivi najdbi zapisal: »Malek je bil večletni ljubček Marije Brandsteter, katera je bila noseča in Malek za kritično noč ne more dokazati, kje je bil.«²

Eden najuglednejših tedanjih štajerskih humanistov Franjo Baš je pred drugo svetovno vojno na Slovenskem zaznaval dve kmečki miselnosti. Prvo je imenoval meščanski tip, postavil jo je v okolico večjih mest (zlasti Ljubljane, Celja in Maribora) ter v Savinjsko dolino. Za pomeščanjenega kmeta je bilo po mnenju Baša značilno, da je v prehrani, obleki, stanovanju in duševnem življenju sledil meščanskemu življenju, tj. je užival kavo, meso, obleko je imel ukrojeno po meščanskem vzoru, pohištvo izdelano po meri, redno je bral časopise, na njegove poglede so vplivale kulturne in gospodarske organizacije, v katere je bil vključen. Med pripadniki patriarhalne kmečke miselnosti na drugi strani pa je bil medtem po mnenju Franja Baša individualen pogled na življenje neznanen, ravnali so se po cerkvi ali gospodarju, od katerega so bili odvisni, brali so le pozimi in neredno. Zajtrk sicer v splošnem slabo prehranjenega patriarhalnega kmeta ni bil sestavljen iz kave, temveč iz koruzne ali krompirjeve juhe, vsakodnevni jedilnik pa je bil enoličen ob relativnem pomanjkanju živeža.³

Če želimo misliti v članku obravnavano kmečko populacijo v gabaritih časa, katerega del je bila, in upoštevamo Bašovo tipologijo, lahko družino Ambroža Maleka razumemo kot pripadnico patriarhalne kmečke miselnosti. Ambroževa mati Gera Malek je bila kajzarica oz. kočarka oz. (štajersko) želarka; preživetje kočarskih družin je bilo v manjši meri odvisno od samopreskrbe na kmetiji, v večji meri pa od mezdnega dela na večjih kmečkih posestvih. Kot je

leta 1938 ugotavljala raziskava Socialno-ekonomskega inštituta v Ljubljani, so bili dninarski in kočarski zaslužki v vzhodnem delu slovenskega prostora med najnižjimi: »V takih družinah je hudo pomanjkanje in neredko pravo stradanje. Mesece in mesece v takih rodbinah nimajo kruha.«⁴ Ob tem sta bila okraja Maribor – levi breg in Ptuj – okolica med najrevnejšimi kmečkimi okraji na Slovenskem, kjer so se ljudje »slabo hranili in slabo stanovali«; tu je bila po prvi svetovni vojni oz. pred drugo stopnja nalezljivih bolezni in umrljivosti (zlasti tudi med dojenčki) med najvišjimi.⁵

Ambrož je bil 14. februarja 1921 na Okrajnem sodišču v Lenartu zaslišan kot obdolženec, potem ko je bil od prejšnjega dne v priporu. Dan zatem je o »umoru« in njegovem povzročitelju Maleku že poročal tudi mariborski *Tabor*.⁶ Sin Antona in Gere Malek je na sodišču povedal, da je bil s pokojno Marijo v ljubezenskem razmerju med letoma 1916 in 1919, nato pa se je njuna zveza na njegovo pobudo zaključila: »Jaz je nisem več maral, ker se je vlačila z drugimi. /.../ Radi tega sem jo jaz skregal in ker mi je rekla 'piši me v rit', sem jo pustil.« Dodal je, da sta si nekdanja ljubimca ob tej priložnosti segla v roko; razumel je, da se razhajata pomirjena drug z drugim. Ambrož je na lenarškem okrajnem sodišču zatrjeval, da se z Marijo odtlej ni več srečeval, dokler je ni tri tedne pred smrtjo naključno srečal v družbi treh domačinov. Ker je med vaščani slišal govorice, da je noseča, jo je pred pričami pozval, da potrdi oz. ovrže njegovo očetovstvo. Marija je nekdanjemu partnerju zatrdila, da ni oče njenega otroka.⁷

Kar se je zdelo kot obtoženčevo nepietetno pretiravanje ali morebitna brezvestna razuzdanost pokojnice, lahko beremo tudi kot odmev dikcije vojnega časa v letih 1914–1918, katere del so bila nenavadna navodila, ki so prišla v slovensko javnost začetku leta 1915. Ljudski glas jih je pripisal ljubljanskemu škofu Antonu Bonaventuri Jegliču, vendar avtorstvo ni bilo raziskano. Navodilo, ki je poročene ženske odvezovalo zakonske zvestobe, je med drugim zapovedovalo: »Vsled divjajoče svetovne vojne se nam je resno bati, da bomo občutno trpeli na pomanjkanju zaroda. Zdravniški izvedenci trdijo, da moški že prav lahko spolno občujejo s 16 ali celo 15 leti. No, seveda, včasih tega ni bilo zahtevati od tako mladih moških, a sedaj je sila in gre se za pridobivanje neumrjočih človeških duš. Zato naj bi se ženske podvrgele tem mladeničem, ker tu se gre v prvi vrsti za to, da zanosi in rodi. Ko bo enkrat zasejanega zopet dovolj zaroda, bo seveda stopilo vse v prejšnji pravi tir.«⁸

Malek je trdil, da je bil v noči, ko je umrla Mari-

¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, dopis Moške kaznilnice Maribor okrožnemu sodišču, 13. 2. 1928.

² PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, policijski zapisnik, 13. 2. 1921.

³ Pirc in Baš, *Socialni problemi slovenske vasi*, 1. zvezek, str. 120, 121.

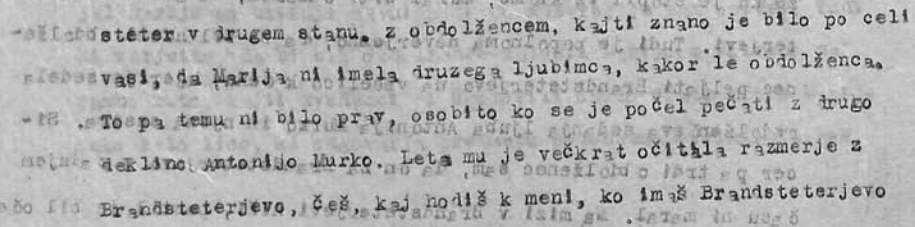
⁴ Prav tam, 2. zvezek, str. 7, 27.

⁵ Prav tam, 1. zvezek, str. 80, 101, 102.

⁶ *Tabor*, 15. 2. 1921, str. 2, Umor na Zavrhu.

⁷ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, Okrajno sodišče Sv. Lenart v Slov. goricah, Zaslišba obdolženca – Ambrož Malek, 14. 2. 1921.

⁸ Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, str. 83.

81

ja Brandsteter, neprekinjeno prisoten na pustovanju v gostilni Franceta Čeha v Spodnji Voličini. Tam je bil v družbi vrstnikov, med drugim svojega tedanjega dekleta Antonije Murko, njene mladoletne sestre Alojzije in njenega brata Tomaža. Okoli četrte ure zjutraj je pospremil Antonijo k hiši, kjer je služila kot dekla, in se okrog pol pete odpravil proti domu. Vmes se je ustavil še pri znanki Mariji Grajfoner ter okrog pete ure prispel domov. Legel je k počitku v sobi, kjer so spali Ambrožev brat Franc in sestra Elizabeta ter mati Gera. Dan po norčavem pustnem torku, ki se je za nosečo Marijo Brandsteter končal s smrtjo, se Ambrož Malek ni premaknil od doma.⁹

Še isti dan, ko je bil Malek prvič zaslišan, je trinidesetletni sodni izvedenec dr. Ljudevit Kramberger okrog poldneva ob prisotnosti dveh kmečkih posestnikov s Selc opravil obdukcijo nekaj manj kot 160 centimetrov visokega trupla Marije Brandsteter, ki je ležalo v mrtvašnici pokopališča pri Sv. Rupertu. Na njem je bilo vse polno odrgnin, prask in brazgotin s sledovi davljenja na vratu, medtem ko je bil napet nosečniški trebuh v neznosnem neskladju z okoliščinami, v katerih se je znašel. Iz napetih dojk trupla se je na pritisk izločalo mleko. Po natančnem zunanjem in notranjem pregledu trupla je dr. Kramberger iz maternice umrle izrezal 45 centimetrov velik plod ženskega spola, katerega glava je že vstopila v porodni kanal. Izoblikovani nohtki na otrokovih okončinah so pričali, da je bila nosečnost Marije v času, ko je umrla, v sklepni fazi. Zdravniško mnenje je bilo skopo, a jasno: »Vzrok smrti je zadavljenje. Vsled smrti matere je prenehal živeti tudi zgoraj opisani otrok v maternici.«¹⁰

V začetku marca 1921 je ob nadaljevanju zaslišanja glavnega osumljenca pred lenarškim okrajnim sodiščem Malekova izpoved doživela korenite spremembe. Dejal je, da ga je Marija Brandsteter več dni pred pustom nagovarjala, naj jo vzame s seboj na veselico. Ker je nato pustni večer dočakal močno pijan, se ni mogel spomniti, kako ga je kar naenkrat obšla misel, da bi pred polnočjo obiskal nekdanje dekle. Nadvse povedna se zdi njegova izjava, s katero je sodišču brez padeže prikazal stopnjo svoje pijanosti, saj nakazuje na visok prag strpnosti do alkohola na ravni družbe: »Pijan sem bil močno, a ne tako, da bi se kotal po snegu.« Marija se ni pustila dolgo prepričevati in je po kratkem pogovoru pod domačim oknom odšla z Malekom proti gostilni Čeh. Vstopiti sta nameravala ločeno, da bi se Ambroževa ljubica Antonija ne jezila. Marija in Ambrož sta izbrala pot proti mlaki, ki je bila očiščena snega, saj so vaščani tam hodili po vodo. V gozdu je začel pijani spremljevalec Marijo nagovarjati k spolnim odnosom, na kar je pristala tako, da

je prostovoljno legla pod smreke, kjer je bila višina zapadlega snega nekoliko nižja. Malekove besede so nazorno odkrivalo nianse kmečke spolnosti, krepko usidrane v patriarhalni odnos med partnerjema, še zlasti, ko je dodal: »Ko sem bil gotov, sem ji očital, da mora pač ona govoriti, da sem jaz kriv, da je noseča. Ona pa je neprestano govorila, da ni res, da bi ona to raznašala med ljudmi.«¹¹

Po kratkem, a intenzivnem prepiru je Ambrož obšla nebrzdana jeza, zakadil se je v nosečnico, pograbil njeno ruto in jo močno zategnil okrog njenega vratu. Padla je po tleh, kjer je glasno hropla, se nekajkrat stresla, nato pa je telo obmirovalo. Malek je sodišču razlagal, da se je ob prizoru močno prestrašil, saj Marije ni nameraval usmrtiti. V paniki in strahu, da bi bil opažen, je zvlekel telo do mlake, kjer ga je odvrigel. Vrnil se je med veselo karnevalsko družbo v gostilni Čeh, kjer je »mirno naprej pil, plesal pa nisem nič več.«¹²

Ko je bil ob koncu marca 1921 ponovno zaslišan, je Ambrož Malek sodišču izdal grozljivo podrobnost, da je bila Marija, ko jo je vlekel v mlako, še živa, saj je iz njenih ust prihajalo tiho grgranje. Sodišče je v tistem času že razpolagalo z nekaj izpovedmi prič, s katerimi je soočilo obtoženega. France Grajfoner je tako povedal, da je Malek v preteklosti od njega želel dobiti strup. Obtoženi je pojasnil, da je nameraval strup uporabiti zase, saj je slišal, da ta v majhnih količinah deluje kot poživilo in »da bi bil bolj močan za delo«. Strup (žvepleni cvet) je kasneje pridobil od viničarja in čevljarja iz Žikarc Franceta Postraka, ko je ta pri Malekovih popravljal čevlje. Manjšo količino rumenkaste tekočine je vлил v steklenico z žganjem in jo skrbno shranil. Prostodušno je priznal, da je pri njem najdeni samokres uporabljal »za domačo uporabo«, medtem ko je lastništvo nad vojaškim bodalom pojasnil z dejstvom, da so bili s tovrstnimi bodali oboroženi vsi vaščani.¹³ Glede na čas kmalu po vojni je slednje bržkone držalo.

Nič manj obremenilne za Maleka niso bile izpovedi prič Ernesta Baumana in Alojza Slaniča. Pri prvem je Malek podobno kot pri Postraku poizvedoval za strup, medtem ko je Slaniču zagotavljal, da bo Marijo ustrelil, če bo vztrajala, da je oče njenega otroka. Malek je ob kratki zavrnitvi izpovedi prič dodal samo: »Ždaj, ko sem že notri, me še bolj tlačijo notri, kakor sem.« Priznal je, da sta se z Marijo skrivaj sestajala tudi po uradnem razhodu, skrivaj zato, ker so njeni starši nasprotovali zvezi in je Marijin oče Maleka večkrat spodil od hiše. Prav gotovo je bil za sodišče nadvse pomemben obdolženčev zagovor

⁹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, Okrajno sodišče Sv. Lenart v Slov. goricah, Zaslišba obdolženca – Ambrož Malek, 14. 2. 1921.

¹⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, Ogled in zaslišanje izvedencev, 14. 2. 1921.

¹¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, Okrajno sodišče Sv. Lenart v Slov. goricah, nadaljevanje zaslišanja, 2. 3. 1921.

¹² Prav tam.

¹³ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, Okrajno sodišče Sv. Lenart v Slov. goricah, nadaljevanje zaslišanja, 26. 3. 1921.

ob soočenju z izjavo priče, ki je trdila, da je slišala Marijino kričanje na pustno noč, saj je v njem svoje dejanje označil kot umor: »*Rajnka pri umoru ni kričala. Jaz nisem njenega kričanja čul, kako so mogli čuti drugi?*«¹⁴ Četudi je le malo verjetno, da bi komaj pismen kmečki sin razločeval pravno distinkcijo med umorom in ubojem, je bilo vendarle jasno, da se je dobro zavedal dokončnosti svojega dejanja.

Kazalo je, da nima Ambrož Malek prav nobene zaveznika v vaški skupnosti, iz katere je izhajal. A prav tako ni nič kazalo na to, da bo kdorkoli odločno stopil v bran pokojni Mariji. Kako si sicer razlagati dejstvo, da so vaščani opazili njeno truplo v mlaki šele dva dni po umoru, ko pa je bila okrog osem metrov dolga, štiri metre široka in meter do dva globoka mlaka vodni vir, ob katerem so se vsakodnevno srečevali. Ali niso Marijini starši v dnevu po hčerinem izginotju storili ničesar, da bi jo našli? Kako to, da soseda, ki je domnevno slišala Marijino kričanje, tega ni nikomur zaupala? Če je bilo res, kakor je trdil Malek, da Marija kljub telesnemu napadu ni kričala, je morala nekdanjemu partnerju ne glede na slab sloves, ki ga je imel, zaupati. Celotelo Marijin oče, kajžar Janez Brandsteter, je na zaslišanju namerjal večjo pozornost količini alkohola, ki ga je Malek popil v njegovi hiši, kot razmerjem med hčerjo, družino in Malekom. Nasprotno pa je slednji ob soočenju z izjavo nesojenega tasta v enem samem zamahu povedal vse o perečem odnosu: »*Ako priča trdi, da sem jaz izpil vso žganje in tuklo (jabolčnik, op. p.), ga naj hudič vzame.*«¹⁵

Kljub naporom lenarškega sodišča se klopčič odnosov med vaščani Selc in Žikarc po prvih zaslišanjih ni bistveno odvil, zaslišani so sodišču ponujali več vprašanj kot odgovorov. V začetni fazi kazenskega procesa proti Ambrožu Maleku je poglobitveno oporo preiskavi predstavljalo obsežno poročilo policijskega komandirja pri Sv. Barbari Franca Prekorška, sestavljeno sredi februarja 1921 na podlagi zaslišanj in dobrega poznavanja lokalnih mrež odnosov med domačini.¹⁶ Današnjemu kulturnozgodovinskemu pogledu ponuja edinstveno sliko odnosov v lokalni skupnosti, katerih osnovno vezivno tkivo poleg nujnega medsebojnega sodelovanja zaradi narave kmečkega življenja so bile vaše govorice, sestavljene iz predsodkov in moralnih sodb o življenju drugih.

Marijina oče in mati sta se tako po komandirjevih navedbah »*prav malo brigala*« za hčer, ki je zato postala razuzdana in »*splošno kot vlačuga opisana*«. Presenetljivo sta Janez in Helena (Lena) Brandsteter, ki nista vedela ničesar o tem, kdo je oče hčerinega nerojenega otroka, v celoti potrdila komandirjevo oceno. Mati je bila v času hčerinega umora zdoma in

se je vrnila šele 11. februarja 1921 zvečer, ko je hčerino truplo že ležalo v mrtvašnici. Janez Brandsteter je pritrdil, da sta bila z Marijo sama v domači hiši, ko se je na pustni večer kot navadno odpravil spat v hlev. Ko hčere naslednje jutro ni našel v hiši, kjer je običajno prenočevala, je menil, da se je odpravila v cerkev. Niti zvečer po celodnevni nenapovedani odsotnosti se zaradi Marije ni vznemirjal: »*Ker je moja hči večkrat po cele dneve izostala, nisem se za njo več brigal.*« Minil je še en dan in naslednjega pol, ko se je pri sosеду Janezu oglasil Marko Grajfoner, ki je v mlaki pod ledom opazil žensko truplo, podobno Janezovi hčeri. S skupnimi močmi sta izvlekla truplo.¹⁷

Če se zakonca Brandsteter resnično nista zanimala za življenje svoje hčere, kako to, da sta ji branila ljubezen z izvoljencem? In še: če nista vedela, kdo je oče nerojenega otroka, od kod njuno trdno prepričanje le nekaj dni po najdbi trupla, da je umor zakrivil Malek? Samo mislimo si lahko, kakšni odnosi so vladali v kmečki družini, kjer mati niti po hčerini smrti ni našla sočutja zanjo: »*Ker je bila razuzdana, sem jo večkrat hudo v strah vzela tako, da se me je bala in mi o njenem stanju ni ničesar zaupala. /.../ Jaz sem njo večkrat kregala, tudi natepla in sem ji na vse načine branila imeti znanja s tem človekom.*«¹⁸ A vendarle je bila Marija Brandsteter še najbolj žrtev novega časa po veliki vojni, ki je, četudi odločno in nepovratno, le mukoma širil strogo odmerjen življenjski prostor kmečki ženski v patriarhalnem ustroju družbe.

Tako ni nenavadno, da so se domačini otepali trupla in njegove zgodbe, kot bi bila kužna. Najbližja soseda Brandsteterjevih, Ivana Čeh, je dala sodišču jasno vedeti, da od nje ne bo dobilo ključnih informacij o dogajanju v noči umora, ko je dejala: »*Z Brandsteter, čeravno smo sosed, prav malo občujem.*« Podobno taktiko pred sodiščem je ubrala tudi soseda Tereza Fekonja, ki je sicer prav dobro vedela, da Malekov Ambrož zahaja k mladi sosed, a vendarle ni v usodni noči »*prav ničesar slišala in o storjenem zločinu nič ne vem.*« A kar ni bilo osebno znano nikomur, je bilo splošno znano vsem, zato je lahko komandir Prekoršek v poročilo zapisal: »*Da je imel Ambrož Malek z Marijo Brandsteter že par let ljubavno razmerje, je splošno znano in so ljudje tudi splošno mnenja, da je bila z Malekom noseča, in da je on izvršil na njej sedaj opisani zločin.*«¹⁹

Komandir Prekoršek je na lastno pobudo ponudil sodišču tudi logiko dogajanja, ki je po njegovem mnenju vodila Maleka v umor nosečnice. Njegov miselni tok je za kulturnega zgodovinarja zelo dragocen, saj skozi oči soudeležene v lokalni skupnosti odstira skrite kontekste odnosov, ki jih vsaka doba ljubosumno skriva zase in so zato le redko razumljivi generacijam prihodnjih časov. Prekoršek je domneval,

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, poročilo komandirja Franca Prekorška Okrajnemu sodišču Lenart, 14. 2. 1921.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Prav tam.

da je Marija bržkone zato javno zanikala Ambroževo očetovstvo, da bi vaško javnost odvrnila od njunega odnosa in tako pomirila mater, ki je bojevito nasprotovala njuni zvezi. Ker je Malek medtem spletel ljubzensko zvezo z Antonijo Murko, ki mu je verjetno očitala prihajajoče očetovstvo, hkrati pa se je glas o tem vztrajno in vsiljivo širil med vaščani, je bil mladi ljubimec stisnjen v kot. Rešitev svojega položaja je videl edinole v trajni odstranitvi ženske, ki je nosila njegovega nerojenega otroka. Karnevalsko noč, ki je ljudem jemala občutek za čas in dogajanje, je razumel kot pravi trenutek za izvršitev naklepa.²⁰

Da štiridesetletni komandir, ki je izhajal iz Škofje vasi pri Celju,²¹ v svojem delovnem okolišu bržkone ni bil vaje umorov, ki niso bili posledica gostilniških pretefov, daje slutiti njegova delovna vnema, saj je le dva dni po oddaji obsežnega poročila o dogajanju za sodišče spisal še eno, prav tako obsežno. Novo policijsko poročilo z izsledki novih zaslišanj je pričalo, da je pod kopreno navidezne brezbriznosti vaščanov vrelo in je nasilen konec življenja mlade svobodoljubne vaščanke močno zamajal življenje skupnosti. Zdelo se je, da po prvem šoku, ko so se zaprli vase, nenadoma kar tekmujejo, kdo bo postregel z izvršnejšim videnjem dogajanja. Jezik se je tako razvezal gostilničarju Čehu, pa družini Ornik, ki je v gostilni sedela ob Malekovi družbi, viničarskima materi in hčeri Vogrin, posestniškima sinovoma Francu in Ernestu Grajfonerju ter njuni materi Mariji. Prekoršek je lahko v novem poročilu potrdil domnevo, da sta si bila Ambrož in Antonija Murko v laseh zaradi njegovega nekdanjega dekleta; Antonija je v zaslišanju prostodušno priznala, da je Ambrožu na ženitne ponudbe odgovarjala, »češ, kaj hodiš k meni, saj imaš Brandšteter nosečo.« A bolj kot to je osupnila izjava Malekove sosedice Marije Fras, ki jo je Ambroževa mati obiskala dan po pustni noči. Povedala ji je, da sin prejšnji dan ni večerjal doma, temveč se je z veselice vrnil šele proti jutru, ko je že nastopila pepelnica sredi in z njo post. Geri zato ni bilo všeč, da je sin dan po veselici poležaval in zahteval, da mu pripravi obed; sosedji je izrekla grobo opazko na sinov račun, ki v tej ni izzvala nikakršne osuplosti: »Ferdamana presica, nisi mogel snoči priti večerjat.«²²

Malekova mati in sestra Elizabeta sta ob prvem zaslišanju zatrjevali, da je Ambrož na pustno noč večerjal doma, ko pa ju je sodišče soočilo z obremenilnimi izpovedmi prič, sta obe jokaje priznali, da glavnega osumljenca za umor na pustno noč ni bilo doma. Mati je dodala, da je potrkal šele okrog pete ure zjutraj z besedami, ki so dobile grozljiv prizvok

šele v luči Marijinega umora: »Mati, odprite, če ne bom jaz, fašenka pregloboko pokopal.«²³

Sredi marca 1921 je bilo pred lenarškim okrajnim sodiščem zaslišano Ambroževo dekle, dvaindvajsetletna hči želarja (kajžarja, op. p.) Antonija Murko. Tudi tam je povedala, da je Ambrožu večkrat očitala nerazčiščeno razmerje z Marijo Brandsteter, ki je bilo predmet spotike vaščanom. Večkrat je spraševala izbranca, ali je oče Marijinega otroka, kar je ta zanikal. Ambrož ni bil pijan v času, ko je zapustil pustovanje in se v nasprotju z njeno željo odpravil domov na večerjo. Vrnil se je spremenjen, bolj tih in opit, iz njegovih ust je prihajal vonj po žganju.²⁴ Tudi Antonijina sedemnajstletna sestra Alojzija je sodišču zatrnila, da Ambrož na pustovanju ni bil pijan, pač pa je zelo razigran veliko plesal. Zanimivo je kot prva med pričami povedala, da je bil Malek ljubosumen na moškega, s katerim naj bi imela njegova mati ljubzensko razmerje, kar ga je gnalo domov tudi na pustno noč. Slednjič je Antonija sodišču postregla s kar najbolj natančno podobo Ambroža Maleka po storjenem zločinu: močno prestrašen, pijan in bled si ni upal nikomur pogledati v oči. Po vrnitvi je veliko pil in k pitju silil tudi druge člane omizja. Alojzija je opazila, da je po vrnitvi razpolagal s precejšnjo vsoto denarja.²⁵

Tako štiriinštiridesetletna vdova, kajžarica Gera Malek, kot njena trinajstletna hči Elizabeta sta se sredi marca 1921 odpovedali pričanju na sodišču proti družinskemu članu Ambrožu.²⁶ Oče žrtve, šestinpetdesetletni Janez Brandsteter, je medtem ponovno pojasnil, da sta z ženo od vsega začetka nasprotovala zvezi med Marijo in Ambrožem, ne da bi pojasnil, zakaj. Zaljubljena hči pa se ni vdala; dejala je, »da ne bo nikogar drugega imela, kakor njega.« Ko je Janez opazil, da je noseča, mu je takoj priznala, da z Ambrožem,²⁷ česar pa ni bila pripravljena ponoviti pred svojo materjo, štiriinštiridesetletno Heleno, ki se je lahko tako naslonila samo na govorice: »Mislim, da je samo obdolženec storilec, ker se je splošno govorilo, da je on kriv nosečnosti moje hčere.« Komaj pismena Marijina mati je na lenarškem okrajnem sodišču povedala, da je imela hči Ambroža kljub domačemu nasprotovanju rada in mu je dajala ves svoj zaslužek. Helena je bila trdno odločena, da bo družini ponovno priborila denar, ki je po umoru izginil iz hčeline omare.²⁸

Kljub napredovanju policijske preiskave in števil-

²⁰ Prav tam.

²¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišba priče – Franc Prekoršek, 18. 3. 1921.

²² PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, poročilo komandirja Franca Prekorška Okrajnemu sodišču Lenart, 16. 2. 1921.

²³ Prav tam.

²⁴ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje priče – Antonija Murko, 15. 3. 1921.

²⁵ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje priče – Alojzija Murko, 15. 3. 1921.

²⁶ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje priče – Gera Malek, Elizabeta Malek, 15. 3. 1921.

²⁷ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje priče – Janez Brandsteter, 15. 3. 1921.

²⁸ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje priče – Helena Brandsteter, 15. 3. 1921.

53/21
 18

sodišče kr. sod. pri sv. Lenartu

dne 15/3. 1921 Začetek ob uri poldne.

Sodnik:

Zapiski:

zoper:

Glede svojih osebnih razmer navaja:

1. Ime in priimek: *Helena Granarčič* ✓
2. Starost: *45 let*
3. Rojstni kraj: *Štujarska gora*
4. Veroizpoved: *n.k.*
5. Družinski stan: *osamljena*
6. Poklic: *posrednica*
7. Stanovališče: *Belce*
8. Razmerje do obdolženca ali do drugih oseb, udeleženih pri preiskavi: *ž*

9. 4 praueta
Lajja hi' p' mela piblis 2 let. z obdobjem
l'ubeshendo prasnere. Pa, sem bla zelo
anda narij rasi. Tega. Katerala sem
sle uora perimti. raso prasnere z njim,
tada ona se p' njim, do rasoj gacana
se veaur shajala. Blant sta p'ri
hajala skupaj p' studenem kournu p'
hrala moga hi' maku p' vodo.
K sem p' p'ri 1. 1920 opazila, da p' uorica
sem p' rasi tega stasila up. segovar. Ana pa
p' p' tem mialala in m' p'isnala, da je
obdobjem o'ce.

nim zaslišanim osebam ni bilo sledu o domnevnih ljubimcih, s katerimi naj bi se »razuzdana« Marija »vlačila« in zato ostala brez Ambroževe ljubezni. Štiridesetletnemu gostilničarju Francu Čehu je Ambrož na pustni veselici kljub obilici dela padel v oči, ker je veliko in strastno plesal ter je imel kot edini moški »kosmat ovratnik« na suknji. Gostilničar je med drugim pojasnil, da Ambrož po vrnitvi na veselico ni plesal, ker tudi ni mogel, saj je bil ples na okrajnem glavarstvu prijavljen le do polnoči.²⁹ Razigrani prisotni so po končanem rajanju pri svojih mizah igrali družabne igre, Malekovo omizje se je posvečalo igri, ki je bila med njimi znana kot *rihterja stavit*.³⁰

Čeh je bil eden redkih, ki je bil pripravljen o Ambrožu in njegovi družini povedati kaj več od osnovnih opažanj v usodni noči. Dejal je, da Malek ni maral dela, temveč se je najraje brezciljno potepal pri znancih. Kaznovan je bil zaradi manjših tatvin in je bil sploh deležen »slabe vzgoje«, mati je bila »slaba gospodinja«, ki je vodila zadolženo posestvo, medtem ko se za sina ni brigala. Obtoženčeva osebnost se je pričela razkrivati, ko je Čeh dodal, da je bil Ambrož Malek sin vojaka Antona Maleka, padlega v prvi svetovni vojni.³¹ Obenem se je pričela počasi, a vztrajno izrisovati tudi podoba vojakove soproge Gere Malek kot ene tistih kmečkih žensk, ki so po vojni prebijale spono moško dominantne družbe in bile zato deležne zaničevanja. Z materjo Gero so bili stigmatizacije deležni tudi njeni otroci.

Da Gera ni bila brezvestna, malomarna mati, je dokazovalo čuteče in skrbi polno pismo, ki ga je v začetku marca 1921 zavila med pošiljko perila, namenjeno sinu v zapor. Ambrož ga ni prebral, saj je skrivno pošiljko prej prestregel sodni sluga. Slabo ohranjen, komaj čitljiv, neizoblikovan in neartikuliran rokopis, napisan s svinčnikom, je razodeval, da se je za grobo komunikacijo, ki jo je opisovala sosedka Marija Fras, skrivalo materinsko čustvo. Gera je osrednji poudarek v pismu namenila sosedom, ki so bili sinu v izpovedih pred sodiščem praviloma nenaklonjeni, in ga tolažila, da mu bo lažje, ko bo prepehlan v Maribor.³² Vse kaže, da se je dobro zavedala, kako pogubno je na njene otroke vplival slab sloves družine v domačem okolju. Petintridesetletni Jakob Čeh s Selc, ki je sredi marca 1921 prišel na okrajno sodišče v Lenartu namesto svoje visoko noseče žene Ivane, tako ni bil osamljen, ko je brez zadrege povedal, da je Ambrož Malek »falot in hudo slab človek«, z nedvoumno sodbo o Ambroževi družini je sodišču

takoj zatem postregel še Rupert Ornik: »Cela obdolženčeva hiša je malovredna.«³³

Zdi se, da je bila za proces proti Ambrožu Maleku ena ključnih prič zgovorna vdova, devetintridesetletna sosedka Marija Grajfoner. Z Ambrožem je večkrat govorila o nosečnosti Marije Brandsteter; očitala mu je, »da je on kriv« nosečnosti ter ga, ko je tajil očetovstvo, strašila, da »bo to držalo, kar bo ona (Marija Brandsteter, op. p.) pri sodnji povedala«. Kljub ostremu Malekovemu odgovoru se ni zdelo nič nerazumljivega v izbruhu otročje jeze, ki je vzplamtela v mlademu, negotovemu človeku, potem ko ga je sosedka privošljivo nadkrilila: preden je oddirjal iz njene hiše, je siknil, da bo v tem primeru svoj klobuk vrgel v križ, nato pa ustrelil sodnika, nosečnico in sebe.³⁴

»Cela Malekova družina nič ne velja in je na zelo slabem glasu,« je nadaljevala Marija Grajfoner, medtem ko ni našla slabe besede za »pridno delavko« Marijo Brandsteter; v duhu premise, da o umrlih ni dovoljeno govoriti slabo, so v razvoju preiskave nastopali tudi drugi zaslišani. Dan po najdbi trupla je sosedka vendarle obiskala Malekove. Ambrožu, ki je ob peči igral harmoniko, je kar naravnost zabrusila, da je umoril nekdanjo ljubico: »Dolgo ne boš več muziciral, ker za tebe se zelo slabo kuha.« Fant se je vidno prestrašil, obraz mu je zalila rdečica, oči pa solze. Sosedka je bila še v hiši, ko sta Ambroža kmalu za tem odpeljala orožnika.³⁵

Kdo ve, kaj se je pletlo v glavi najstnika, ki se je tako bal postati oče, da je v začetku leta 1921 vlagal vse napore v rešitev iz zagatnega položaja, ki je od njega bržkone prvič v življenju terjal odgovorno ravnanje. Tudi vrstnikoma Alojzu Slaniču in Ernestu Baumanu je ob koncu leta 1920 v ločenih pogovorih zagotavljal, da bo Marijo raje ustrelil, kot da bi priznal očetovstvo.³⁶ Šestnajstletni Marijin brat Ludvik Brandsteter, ki je bil v času umora svoje sestre hlapec na Ptujski gori, je vendarle vedel, da je Ambrož Malek kljub domačemu negotovanju večkrat postajal pod sestrinim oknom in govoril z njo, kakor je bila navada med mladimi kmečkimi ljubimci.³⁷ Spricho splošne negativne nastrojenosti prič proti Maleku je bila nenavadna izpoved šestinštiridesetletnega kmečkega posestnika Janeza Grabarja s Selc, ki je edini na lenarškem okrajnem sodišču našel dobro besedo za Ambroža (»je pridno delal«, ko je Grabar »zidal klet«). Njegova (najbrž dobro poplačana) naklonjenost do osumljenca je bila verjetno posledica dejstva, da je

²⁹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje priče – Franc Čeh, 15. 3. 1921.

³⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, Glavna obravnava – pričanje Antonije Murko, 15. 6. 1921.

³¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje priče – Franc Čeh, 15. 3. 1921.

³² PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, pismo Gere Malek sinu v zapor, marec 1921.

³³ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje priče – Jakob Čeh in Rupert Ornik, 15. 3. 1921.

³⁴ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje priče – Marija Grajfoner, 15. 3. 1921.

³⁵ Prav tam.

³⁶ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje priče – Alojz Slanič in Ernest Bauman, 18. 3. 1921.

³⁷ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje priče – Ludvik Brandsteter, 21. 3. 1921.

bil Grabar delodajalec Malekove partnerice Antonije Murko. A pohvalil je tudi umrlo Marijo: pridna delavka je pogosto pomagala na njegovi kmetiji.³⁸

Avtorica ene najbolj pretresljivih izpovedi, ki je boleče razgrnila zgodbo Marije Brandsteter, je bila dvaindvajsetletna Marija Cerar. Soimenjakinjo je dobro poznala, saj sta večkrat skupaj hodili na delo k premožnejšim kmetom. Vedela je, da ima Marija rada izvoljenca, ki mu je na njegovo zahtevo dajala prisluženi denar, prav nič pa ni vedela o domnevnih drugih Marijinih ljubimcih, saj jih ni bilo. Marija Cerar je bila v družbi vrstnikov, ko je Malek po neki nedeljski maši pred pričami zahteval od noseče Marije, da ovrže govorice o njegovem očetovstvu. Da bi skrila udušen jok, mu je obrnjena stran od njega ponudila roko. »Surovežu« Ambrožu pa to ni bilo dovolj. Ponovno jo je vprašal, ali je »kriv«, na kar je Marija mukoma odvrnila, da ne. Malek je odšel proti domu skupaj z družbo, ki ji je razlagal, da bo »poklal« vse, ki bodo trdili, da je oče nerojenega otroka. Par deset metrov za njimi je korakalo sesuto dekle. Marija Cerar se je večkrat obrnila proti njej. Četudi jo je bolelo srce, ko je videla, kako joka, ni pristopila k njej.³⁹ Mlada ženska, ki je živela v pričakovanju materinstva, je breme nosečnosti prevzela nase. Brez dvoma je vedela, da to pomeni (vsaj začasno) izobčenje iz lokalne skupnosti.

Če so domačini v prvih policijskih poročilih komandirja Prekorška družno govorili o razuzdanosti žrtve, je bila v posamičnih izpovedih pred sodiščem slika Marije Brandsteter diametralno drugačna. Zavezan prisegi nihče več ni vedel ničesar o številnih ljubimcih delovnega in snažnega dekleta, tako tudi ne dvainštiridesetletna Marija Fras, ki je o družini Malekovih povedala, da tam ni minil dan brez prepira ali fizičnega nasilja. Ambrož je ob takih priložnostih venomer kričal, da je nastopil čas, ko ne bo več mati tepla njega, temveč on njo. Vaščane je najbolj motilo njegovo brezdelje, saj je v času, ko je večina delala na polju, sedel pred domačo hišo raztegujoč harmoniko.⁴⁰ Tudi šestinpetdesetletna viničarka Terezija Vogrin z Zavrha, ki je bila zaslišana nekaj dni zatem, ni mogla povedati nič slabega o umrli, medtem pa ni skoparila z očitki na račun mladega Maleka: »Obdolženec je slab človek, materi malo koristi in ji dela samo jezo. Delal je malo, je več okoli hodil za ženskami.«⁴¹

Enaintridesetletni priložnostni čevljar, sicer pa viničar Franc Postrak iz Žikarc, je le nekaj tednov pred umorom Marije Brandsteter več dni živel in

popravljal čevlje pod domačo streho Malekovih. Že komandirju Prekoršku je zaupal, da ga je ob tej priložnosti Ambrož večkrat prosil za strup (žvepleni cvet), s pomočjo katerega naj bi mladenič okrepil svoje telo. Na zaslišanju pred lenarškim sodiščem je bil Postrak še natančnejši. Med obiskom pri Malekovih mu je Gera pripovedovala o nenavadni metodi reje živine pokojnega soproga. Na krušni peči je sušil za pest velike krogle testa, v katere je predhodno zavijal tobak in žvepleni cvet, nato pa z zmesjo redno pital govedo, ki je bilo zato »lepo debelo«. Ambrož je prav v tistih dneh od matere kupil telico, ki jo nameraval na podoban način hitro spitati, da bi si lahko nato s prodajo kupil obleko. Ko mu je Postrak na dolgotrajno prigovarjanje izročil rumeni prah, pa ga je Ambrož – tako je trdil Postrak – hipoma vsega pogoltnil.⁴²

V začetku aprila 1921 je državno tožilstvo v Mariboru tamkajšnjemu Okrožnemu sodišču predložilo obtožnico, ki je Ambroža Maleka bremenila umora Marije Brandsteter. Že kar groteskno glede na začetne ugotovitve preiskave v kazenski zadevi so zveze besede državnega tožilca, ki je v obrazložitvi obtožnice med drugim zapisal: »Dočim je bila pokojna Marija znana daleč okrog kot pridno in pošteno dekle, je obtoženec pri vseh občinarjih na slabem glasu, znan kot lenuh in potepuh.«⁴³ Tri dni po sestavitvi je bila obtožnica predstavljena Ambrožu Maleku, ki je bil še zmeraj v zaporu lenarškega sodišča. Kako neboljen je bil neuki in zavržen mladenič, ki se po vsej verjetnosti niti v tej prelomni točki kazenskega procesa ni dobro zavedal nadvse neugodnih okoliščin, v katerih se je znašel, priča njegov odziv na obtožnico. Potem ko je izjavil, da dokumenta ne razume, a mu ne ugovarja, je naznanil, da nima seznama razbremenilnih prič, mariborskemu okrožnemu sodišču je prepustil tudi dodelitev uradnega zagovornika.⁴⁴ V nekaj dneh je bil premeščen v zapore mariborskega Okrožnega sodišča.⁴⁵

Med predmeti, ki so sestavljali *corpora delicti* in so potovali za obtožencem v Maribor, so bili poleg bajoneta še trije, s kateri bi Malek utegnil zadaviti Marijo: kratka vrh, naglavna ženska ruta in velik žepni robec.⁴⁶ Zaslišanje obtoženca pred mariborskim okrožnim sodiščem 14. aprila 1921 je bilo kratko, saj je Malek v nekaj stavkih priznal umor nekdanjega dekleta na način, ki ga je razkrila policijska preiska-

³⁸ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje prič – Janez Grabar, 18. 3. 1921.

³⁹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje prič – Marija Cerar in Marija Fras, 18. 3. 1921.

⁴⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje prič – Marija Fras, 18. 3. 1921.

⁴¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje prič – Terezija Vogrin, 25. 3. 1921.

⁴² PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslišanje prič – Franc Postrak, 1. 4. 1921.

⁴³ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, obtožnica zoper Ambroža Maleka, 6. 4. 1921.

⁴⁴ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, Naznanilo obtožbe /.../ Ambrožu Maleku, 9. 4. 1921.

⁴⁵ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, dopisovanje med Okrajnim sodiščem Lenart in Okrožnim sodiščem Maribor, 10.–12. 4. 1921.

⁴⁶ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, seznam corpora delicti v shrambi jetnišnice.

va.⁴⁷ Natanko dva meseca kasneje zjutraj je obtoženi že stal pred poroto na glavni obravnavi. Kot zasebna udeleženca v zadevi umora Marije Brandsteter sta najprej nastopala oba starša, kasneje pa le še mati, ki je trdno upala na povračilo stoštiridesetih kron, ki so na noč umora izginile iz hčerine omare. Medtem ko sta tako Marijina mati kot sosedja Marija Grajfoner na glavni obravnavi govorili skrajno zaničevalno o Maleku, pa zaslišani komandir Prekoršek ni mogel pritrditi splošnim ocenam, nastalim po nasilni smrti sovaščanke: res da je bil Malek med vaščani na slabem glasu, vendar razlog za to ni mogla biti nedelavnost, saj ga je sam Prekoršek večkrat videl pri delu. Ne Malek ne njegova družina po mnenju komandirja med vaščani niso veljali za »manjvredne« (duševno omejene, op. p.).⁴⁸

Kulturnemu zgodovinarju prinaša izpoved komandirja kot verodostojnega poznavalca lokalnega okolja važno razgrnitev konteksta, v katerem se je zgodil umor, saj nazorno kaže, da je bila ne-delavnost temeljna kategorija, na podlagi katere je kmečka skupnost vrednotila svoje člane. V tem pogledu je bilo dragoceno tudi mnenje mariborskega sodnega izvedenca dr. Ivana Jurečka, ki je zavrnil Malekov odnos do dela kot merodajen faktor v presojanju njegove duševnosti. Pač pa je opozoril na obtoženčevo popolno ravnodušnost na glavni razpravi pred sodiščem in na tej podlagi tudi sam označil Malekovo osebnost za asocialno ter moralno in duševno manjvredno, tj. omejeno. A vendarle je Jurečko zaključil: »On je odgovoren za svoje dejanje. Morda ne v polni meri, a v toliko vsekakor, da se mora po zakonu obsoditi.«⁴⁹

Ker je tudi naslednje zdravniško mnenje označilo obtoženca kot moralno pokvarjenega človeka, a ne tudi duševno prizadetega in s tem neodgovornega za svoja dejanja, je sodni senat zavrnil predlog Malekovega zagovornika o pridobitvi psihiatričnega mnenja. Kmalu zatem je okrog pol pete ure popoldne trideset porotnikov soglasno odločilo, da je Ambrož Malek zakrivil umor Marije Brandsteter. Sodišče ga je obsodilo na devet let »težke ječe«, kakršno je kazenski zakonik prve jugoslovanske države predpisoval v primerih težjih zločinov. Zgolj olajševalnim okoliščinam, kot so bile slaba vzgoja, mladost, priznanje in močna razburjenost v času umora, se je mogel Ambrož zahvaliti za nizko kazen, saj je jugoslovanski kazenski zakonik v podobnih primerih predvideval kazen od deset do dvajset let strogega zapora.⁵⁰

Razpravo je v širokem in podrobnem poročilu spremljal tudi mariborski časnik *Tabor*, ki je Malekovo kazensko zadevo naslovil kot Ljubezenski umor.

Polna dvorana občinstva, o kateri je poročal časnikar, priča o odmevnosti primera v lokalnem okolju, ki je bilo v času po koncu prve svetovne vojne vajeno nasilja; morda ga je ravno zaradi lastnih še odprtih čustvenih ran s toliko večjo slastjo spremljajo, ko se je dogajalo drugim. Ker je govorila o odnosu do naraščaja v letih pomanjkanja, je bila povedna ugotovitev poročevalca, da je Malek zapustil Marijo ne zaradi lahkoživosti, temveč zato, »ker mu je postala noseča in kot taka gotovo ne malo prijetna.« Tudi časopisno poročilo je govorilo o Malekovem povsem mirnem obrazu med razpravo, ki so ga v nekem trenutku vendarle »malo polile solze«, slednjič pa je morilcu in njegovi družini tudi časnikar zabil žebelj v krsto, ko je zapisal: »Fanta vse priče označujejo kot lenuba, potepuha. Vsa familija ni mnogo vredna.«⁵¹

V naslednjih dneh je Ambrož Malek nastopil kaznen v mariborski moški kaznilnici, s čimer se pripoved o osebnostno padlem kmečkem sinu pogrešane- ga vojaka prve svetovne vojne vrača na svoj začetek. Bi se fant, ki za nobeno ceno ni bil pripravljen priznati očetovstva otroku Marije Brandsteter, razvijal drugače ob prisotnosti očeta, ki je izgubil življenje v službi avstro-ogrske domovine? O vojaku Maleku ne vemo drugega kot to, da je kot kmet na inovativen način redil živino. Kaj je pomenila za strogo patriarhalni ustroj kmečke družine izguba njenega poglavarja? Iz kazenskega spisa je razvidno, da najstnik Ambrož ni mogel sprejeti zamenjave očetove avtoritete z materino; grozil ji je, da je nastopil čas, ko bo on tepel njo in ne obratno. Tako bi bil patriarhalni vzorec, ki ga je edinega poznal in spoštoval, ponovno vzpostavljen. Česar ni zmogel uveljaviti v odnosu z materjo, je s toliko večjo odloč(e)nostjo udejanil pri zaljubljenem, vodljivem dekletu. Fizično pokončanje Marije Brandsteter in njene nerojene hčere, ki naj bi Ambrožu Maleku prineslo opolnomočenje njegove dominantne moške vloge, je tudi njega skoraj stalo priložnosti za življenje. Njegova predčasnja izpustitev iz mariborske moške kaznilnice februarja 1928 nakazuje, da je moškemu na pragu odraslosti kazenska institucija vendarle vrnila toliko občutka varnosti in stalnosti, da je očitno postal zgledni kaznjenec in je po izpustitvi morebiti zmogel ponovno integracijo v skupnost.

⁴⁷ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, zaslusba obdolženca – Ambrož Malek, 14. 4. 1921.

⁴⁸ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21, Glavna razprava, 15. 6. 1921.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, razsodba V imenu Nj. Vel. Kralja, 15. 6. 1921.

⁵¹ *Tabor*, 18. 6. 1921, str. 3, Mariborska porota.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIR

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 588/21.

ČASOPIS

Tabor, 1921.

LITERATURA

Milčinski, Fran: *Dnevnik 1914–1920*. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.

Pirc, Ivo in Franjo Baš: *Socialni problemi slovenske vasi*, zvezek 1 in 2. Ljubljana: Socialno ekonomski institut, 1938.

S U M M A R Y

A WAR AFTER THE WAR—AMBROŽ MALEK'S FATHERHOOD

On the night of 8 and 9 February 1921, a nineteen-year-old farmhand Ambrož Malek from Žikarce near Maribor lured his former sweetheart, an eighteen-year-old Marija Brandsteter from the neighbouring village of Selce, who was about to give birth, to a nearby forest where he strangled her. As became clear at the very start of the criminal proceedings against Malek, of which we can read in the prosecution file of the District Court Maribor, kept at the Maribor Regional Archives, the defendant had no allies in his village community. Nor would anyone take the side of the deceased Marija. Even her father,

a crofter Janez Brandsteter, was more concerned with the quantities of alcohol that Malek had consumed in his house than with the relationships between his daughter, his family and Malek. In the initial phase of the criminal proceeding against Malek, the investigation most heavily relied on the comprehensive report that the police commander at Sv. Barbara, Franc Prekoršek, completed in mid-February 1921 on the basis of inquests and a sound knowledge of the web of ties among the local inhabitants. The report provides the modern cultural-historical observer with a unique illustration of relationships within a local community that were largely based on close cooperation necessitated by the nature of rural life as well as village rumours incited by prejudice and moral judgment regarding the lives of others. If in the initial police reports of Commander Prekoršek the locals unanimously described the victim as dissolute, individual testimonies subsequently given before the court portrayed a diametrically opposed image of Marija Brandsteter. The villagers placed the greatest blame on Malek's idleness; indolence was the basic category by which the village community judged its members. In early April 1921, the state attorney's office in Maribor filed an indictment at the local District Court against Malek, charging him with the murder of Marija Brandsteter and in June he was sentenced to nine years of "close confinement". Malek started his sentence in the male penitentiary in Maribor. Malek's story clearly illustrates what losing the head of the family meant for the strictly patriarchal rural family system, given that Ambrož was unable to accept the substitution of his father's authority with his mother's. He sought to re-establish the patriarchal pattern by physically eliminating his girlfriend and their unborn daughter. His early release from the Maribor male penitentiary in February 1928 indicates that the penal institution gave him enough sense of security and stability to become an exemplary inmate and perhaps successfully reintegrate into the community upon his release.

Lenart v začetku 20. stoletja (zbirka Milana Škrabca).

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 061.2(497.431)"1919/1940"

Prejeto: 21. 11. 2014

Matej Ocvirkprof. zgodovine in geografije, Vrhe 13, SI-3221 Teharje
E-pošta: matej.ozvirk@gmail.com

Društva in društveno življenje na Teharjah do 2. svetovne vojne

IZVLEČEK

Nastanek prvih društev na Teharjah je tesno povezan s političnimi in nacionalnimi boji med slovensko in nemško stranjo pred 1. svetovno vojno. Med obema vojnama je društveno življenje zelo zaživelo in močno je naraslo število različnih društev. Nastala so nova pevška, telovadna in politična društva, gasilsko društvo in stanovske organizacije. Večina društev je bila nepolitična, pojavljala so se katoliška, liberalna in jugoslovansko usmerjena društva, v manjši meri pa tudi delavska. Teharska društva, njihovo delovanje in društveno življenje je večinoma prikazano s pomočjo različnih časopisnih člankov, v manjši meri pa tudi s pomočjo arhivskega gradiva in literature. Arhivsko gradivo posameznih društev se v večini primerov ni ohranilo. Številna društva so bila ob nemški okupaciji slovenskega ozemlja prepovedana in razpuščena, po 2. svetovni vojni pa niso bila več obnovljena.

KLJUČNE BESEDE

Teharje, nastanek prvih društev, društva, društveno življenje, 1919–1941

ABSTRACT

ASSOCIATIONS AND SOCIAL LIFE IN TEHARJE BEFORE THE SECOND WORLD WAR

The emergence of the first associations in Teharje is closely connected with political and national struggles between the Slovenes and Germans before the First World War. In the interwar period, social life in Teharje began to flourish and the number of associations soared. New singing, gymnastic and political associations emerged, as well as a fire brigade and rank organisations. Most associations were apolitical; there were Catholic, liberal and pro-Yugoslav associations, as well as a few workers' organisations. Teharje-based associations, their operations and social life are mostly described by relying on various newspaper articles and to some degree archival materials and literature. Most archival materials of individual associations have been lost. Many associations were banned and dissolved during the German occupation of the Slovenian territory and never resumed their operations after the Second World War.

KEY WORDS

Teharje, emergence of first associations, associations, social life, 1919–1941

Uvod

Teharje kot središče nekdanje plemiške občine ležijo na najvišjem delu terasastega sveta reke Voglajne med Celjem in Štorami ob glavni cesti Celje–Šentjur. S procesom industrializacije in širjenjem industrijskih obratov, zlasti v sosednjih Štorah (Železarna, Samotna, Lesna industrija Teharje), je kraj začel izgubljati kmečki videz. Med obema svetovnima vojnama so bile Teharje občinsko središče, kamor so spadali naslednji kraji: Bukovžlak, Čret, Kresnike, Osenca, Pečovje, Slance, železarske Štore, Vrhe in Zvodno. Teharje so v tem času doživljale gospodarski preporod, občina se je začela elektrificirati, dobila je vodovod in ureditev prometne infrastrukture. V občini se je pojavil tudi močan sloj malih obrtnikov, zlasti gostilničarjev, trgovcev in mesarjev.¹ Tako je teharska občina že leta 1940 imela 51,7 % industrijskega prebivalstva, celjska okolica pa le 48,8 %. Tako sta intenzivna deagrarizacija in širitev industrije Teharje zajeli že med obema vojnama.² Kot navaja *Krajevni leksikon Dravske banovine*, je imela občina Teharje med obema vojnama 4609 prebivalcev in 751 hiš.³ Med obema vojnama je območje Teharij postalo izrazito priselitelno območje, in sicer predvsem zaradi industrijskega in obrtnega razvoja, pa tudi zaradi bližine Celja. Največje število doseljencev so predstavljali primorski imigranti, ki so prebežali na Štajersko zaradi italijanskega preganjanja in fašizma.⁴

Z gospodarskim in družbenim razvojem občine Teharje ter priseljevanjem prebivalstva je zaživelo in se razmahnilo tudi raznoliko društveno in družabno življenje. Večina društvenega arhivskega gradiva ni ohranjena ali se je izgubila, razen gradiva pevskih društev Marjetica in Slavec. Delovanje, razvoj in društvena struktura teharskih društev je tako večinoma prikazana s pomočjo različnih časopisnih člankov. O delovanju in razmahu društvenega življenja na Teharjah je precej podatkov tudi v zapisih občinskih sej občine Teharje. Ohranjeni so ukinitveni spisi teharskih društev in strokovnih organizacij, ki jih hrani Pokrajinski arhiv Maribor. Konec društev pomeni nemška okupacija Štajerske, ko je bilo ozemlje priključeno neposredno nacistični državi. Ukinjanje društev je vodil Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem. V prvem valu so bila ukinjena narodnoobrambna, fantovska in dekliska ter posvetna društva, društva, povezana z naravo, in cerkvene organizacije. V drugem obdobju so ukinili strelska, kmečka, glasbena, kulturna, planinska in športna društva ter cerkvene bratovščine, v zadnjem

obdobju pa še strokovne zveze, poklicne organizacije in združenja ter izobraževalna društva.⁵

Ko še ni bilo društev

Ko še ni bilo ustanovljenih društev in razvitega društvenega življenja na Teharjah, so se redki Teharčani in okoliški prebivalci udeleževali predvsem v celjskem in okoliškem slovenskem društvenem življenju. Eden od pobudnikov in soustanoviteljev Narodne čitalnice v Celju je bil štorski montanist in slovenski rodoljub Andrej Pirnat, ki je sodeloval v pripravljalnem odboru za ustanovitev društva in pri pripravi društvenih pravil.⁶ Pomembno vlogo v celjski Narodni čitalnici so imeli tudi Teharčani Anton Grabič, Miha Vizjak⁷ in Andrej Salmhofer. Vizjak in Grabič sta v celjski čitalnici, kjer je večinoma prevladovala inteligenca, zastopala kmečko strujo. Anton Grabič je bil mlinar v Začretu, ki je pripravljaval šaljive večerne veselice in pisal pesmi za Narodno čitalnico, Andrej Salmhofer pa teharski učitelj, ki je večkrat igral na gosli.⁸ Miha Vizjak, znani sadjar iz Pečovja, je aktivno sodeloval na področju poučevanja o razvoju sadjarstva in sadnem drevju v Cesarjevič Rudolfovem sadjarskem društvu za Spodnjo Štajersko s sedežem v Šentjurju, ki je bilo ustanovljeno leta 1883.⁹ Anton Grabič¹⁰ je večkrat pisal v Bleiweisovi *Novici* o dogajanju in slovesnostih v celjski čitalnici, med drugim je z velikimi besedami opisal odprtje Narodne čitalnice v Celju 16. februarja 1862 in potek tega pomembnega celjskega dogodka.¹¹ Napisal je tudi pesem ob odprtju celjske čitalnice z

⁵ Maček, *Ukinitveni*, str. 9–10.

⁶ Goropevšek, *Narodna čitalnica*, str. 13.

⁷ Miha Vizjak (1814–1892), p. d. Pečovšek, je bil posestnik, sadjar in narodnjak iz Pečovja. V celjskem okrožju je ustanovil prvo zasebno drevnico. Sadike je presajal in cepil, okoliške kmete je zalagal s sadikami in cepiči, kasneje je na prigrivanje sina Matije naročal sadike iz nemških dežel. Ukvarjal se je tudi s sviloprejestvom in okrasnimi rastlinami. Avstrijski cesar ga je leta 1864 odlikoval s srebrnim križcem za zasluge s krono. Vizjak je bil slovenski narodnjak, teharski občinski odbornik in občinski svetovalec teharskih županov Jakoba Žoharja in Andreja Ostrožnika (*Slovenski gospodar*, 14. 4. 1892, str. 116, Iz Teharja. Miha Vizjak).

⁸ *Novice*, 20. 7. 1864, št. 29, str. 237, Iz Celja.

⁹ *Slovenski gospodar*, 31. 5. 1883, št. 22, str. 171, Prvo občno zborovanje »Cesarjevič Rudolfovega sadjarskega društva za Spodnji Štajer«.

¹⁰ Anton Grabič (1809–1886), p. d. Zapečki, je bil mlinar, pesnik in teharski narodnjak, ki se je rodil v Levcu. Na Teharje ga je zanesla poklicna pot mlinarja in ustalil se je v Pečovju. Sam se je naučil pisati in brati, ker šol ni obiskoval. Teharčane je spodbujal k branju časopisov, širil slovensko narodno zavest in poudarjal pomen slovenskega izobraževanja. Bil je dopisnik Bleiweisovih *Kmetijskih in rokodelskih novic*, kjer je objavil veliko svojih pesmi, zlasti z narodno vsebino. Veliko je pisal o kulturnem dogajanju v Narodni čitalnici v Celju, katere član je bil tudi sam. Kot podpornik in pisec resolucije se je udeležil II. slovenskega tabora v Žalcu (Ocvirk, Županove zdrahe, str. 63).

¹¹ Goropevšek, *Narodna čitalnica*, str. 19.

¹ *Krajevni leksikon*, str. 96.

² *Slovenski delavec*, 10. 1. 1941, št. 2, str. 2, Obrtno-industrijsko delavstvo.

³ *Krajevni leksikon*, str. 103.

⁴ Ocvirk, *Primorske*, str. 5–6.

naslovom *Od čitavnice v Celju*, ki jo je zložil sam in zapel s pomočjo dveh pevcev na odprtju. Pesem je bila objavljena tudi v *Novicah*.¹²

Ti celjska čitavnica, kak je že kaj?
Ti naša sestrice! Odgovor nam daj!
Kak si kaj bila vesela ta dan?
Ko si stopila v ta društveni stan?

Sem bila vesela, tako vam povem,
Prav lepa zahvala vsem tistim ljudem,
Ki ste okinčali mojo glavó,
Kitice spleтали meni lepó.

Res lepo, veselo oblekli so Te,
Prav kakor spodobi čitavnici se;
Tukaj se vidi jo slavní možje,
Ki za slovenščino majo srcé.

Kak bil je veseli šestnajsti svečan,
Za celjsko čitavnico rojstveni dan!
Skup je ljudi še čez dvesto biló,
Srečo čitavnici vošili so.

So prišli častiti gospodje zares,
Duhovski ali svetni in kmetje tudi vmes,
Ves po slovensko je slišal se glas;
To je veliko veselje za nas!

Nastanek prvih društev na Teharjah

Prva društva na Teharjah so nastala v času nape-
tih slovensko-nemških političnih in kulturnih bojev
ob koncu 19. stoletja. Imela so politični značaj, za-
vzemala so se za slovensko narodno zavest, krepitev
slovenskega političnega življenja in uporabo slo-
venskega jezika v javnem življenju.¹³ Prvo sloven-
sko društvo, ki je bilo ustanovljeno na Teharjah, je
bila podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda, ki je
bila ustanovljena v Ljubljani leta 1885 kot narodno-
obrambna in šolska organizacija, ki je podpirala raz-
voj šolstva in slovenskega izobraževanja ter v času
zaostrenih političnih, narodnostnih in kulturnih spo-
padov med Slovenci in Nemci ustanavljala slovenske
šole in vrtce na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem.
Društvo je bilo ustanovljeno v boju proti ponem-
čevanju in za obrambo pred nemško organizacijo
Schulverein. Teharska podružnica je bila ustano-
vljena z odlokom graškega namestništva 7. januarja
1893.¹⁴ Društvo je imelo prvi sestanek januarja 1893,
ko je bil slavnostni govornik ljubljanski odvetnik, po

rodu Teharčan, dr. Franjo Štor.^{15, 16} Na prvem občnem
zboru je bil za predsednika imenovan teharski kaplan
Josip Potovšek. Namestnik predsednika je bil Jožef
Pečnak,¹⁷ tajnik teharski nadučitelj Gašper Vrečer¹⁸
in blagajnik gostilničar Ignac Cajhen. Preostala od-
bornika sta bila Andrej Samec in nekdanji teharski
župan Štefan Štante. Enako vodstvo društva je de-
lovalo v vseh letih obstoja. Število članov društva
je bilo vseskozi enako, bilo jih je 76.¹⁹ Na pobudo
društva so se tudi številni Teharčani skupaj z dru-
gimi štajerskimi Slovenci, vseh je bilo 400, odpeljali
s posebnim vlakom na ogled narodne in s tem prve
slovenske opere Teharski plemiči Benjamina Ipavca
22. februarja 1893 v deželnem gledališču v Ljubljani.
Krstna uprizoritev opere je bila 10. decembra 1892
v Ljubljani. Za nastanek opere je imel velike zasluge
tudi podpredsednik društva, teharski narodnjak Jožef
Pečnak, ki je svojega prijatelja, zdravnika Benjami-
na Ipavca, doma iz Šentjurja, seznanil s slavno te-
harsko zgodovino in poplemenitjenjem.²⁰ V nedeljo,
20. avgusta 1893, je teharska podružnica sv. Cirila
in Metoda na pobudo Jožefa Pečnaka organizirala
veliko slavnost pred Cajhново gostilno, ki se je je
udeležilo 2000 ljudi. Na občnem zboru so ob slav-
nostnem govoru načelnika Potovška razvili teharsko
zastavo. O slovanskem pomenu društva in sokolstva
sta govorila pomembna Celjana Dragotin Hribar in
starosta celjskega sokola dr. Dragotin Treo. Večjo de-
narno podporo so namenili revnim otrokom v šolah

¹⁵ Dr. Franjo Štor (1854–1919) je bil teharski narodnjak, politik
in odvetnik, ki je služboval v Ljubljani. Na Teharjah je vodil
volilno kampanjo in organiziral volilne shode za slovensko
politično stranko proti nemškutarski, leta 1905 pa je bil ime-
novan za krajevnega šolskega nadzornika na Teharjah. Bil je
ustanovitelj in finančni podpornik prvih društev na Teharjah,
za zasluge ga je teharsko občinsko vodstvo leta 1896 imeno-
valo za častnega občana. Umrli je v Gradcu leta 1918 (Ocvirk,
Županove zdrahe, str. 67–68).

¹⁶ *Rodoljub*, 3, 4. 2. 1893, št. 3, str. 28, Nova podružnica Ciril-
-Metodove družbe.

¹⁷ Jožef Pečnak (1816–1905) je bil teharski narodnjak, gostil-
ničar, mlinar, podjetnik in pisec. Ukvarjal se je predvsem z
gostinstvom, imel gostilne in kavarne v Štorah, Celju (ka-
varna pri Pečnaku) in na Reki. O teharski zgodovini in po-
sebnih plemiških pravicah je napisal delo *Krajevna kronika*
»Teharskih plemičev«. V različnih slovenskih časopisih je ob-
javljal članke pod psevdonimom Puščavnik izpod Svete Ane.
Pečnak je bil celjski in teharski občinski odbornik, v teharski
občini je organiziral močno slovensko opozicijo proti nem-
škutarski strani (Ocvirk, Županove zdrahe, str. 66).

¹⁸ Gašper Vrečer (1845–1898) je bil teharski učitelj, prosvetni
delavec, slovenski narodnjak in soustanovitelj prvih sloven-
skih društev na Teharjah. Rodil se je v kraju Sv. Lovrenc pod
Prežinom (danes Kompole) v bližini Teharj. Po poučevanju
v krajih na Kočevskem je leta 1867 prišel za učitelja na Te-
harje, leta 1873 pa je bil imenovan za prvega nadučitelja na
Teharjah. Njegova zasluga je, da se teharska šola ni spreme-
nila v nemško in da so Nemci dobili svojo šolo v Štorah. Za
zasluge na področju izobraževanja ga je teharska občina leta
1896 razglasila za častnega občana (SI_ZAC/0887, Šolska
kronika Teharje).

¹⁹ Vovko, *Odborniki*, str. 308.

²⁰ *Ilustrovani narodni koledar*, 6, 1894, str. 87, Teharje in Tehar-
ski plemiči.

¹² *Novice*, 20, 7. 5. 1862, št. 19, str. 147, Iz Celja.

¹³ Ocvirk, Županove zdrahe, str. 69.

¹⁴ Vovko, *Odborniki*, str. 308.

na Teharjah in Št. Lovrencu.²¹ Namen društva je bilo tudi zbiranje denarnih sredstev, predvsem za razvoj in gradnjo slovenskih šol po Habsburški monarhiji. Teharčani so zbrali malo, leta 1898 49,60 krone in leta 1899 30 kron.²² Člani društva so vsako leto prižigali kres na večer pred godom sv. Cirila in Metoda na hribu sv. Ane nad Teharjami, ki je bil tudi priljubljena romarska točka.²³ Po 10 letih obstoja se je julija 1903 društvo prostovoljno razpustilo.²⁴

Društva so v občini ustanavljali tudi Nemci. Svoje prvo društvo so ustanovili v Štorah leta 1888 kot krajevno skupino Schulverein Štore-okolica, kjer je bilo središče nemške industrije, kapitala in nemškega tovarniškega osebja. Šlo je za nemško obrambno organizacijo, ki je podpirala ustanavljanje nemških šol in kulturnih organizacij. Druga nemška organizacija je bila Südmark, finančna in bančna ustanova, hranilnica, ki je posojala denar nemško usmerjenim članom in načrtno odkupovala propadla posestva ter jih prodajala pristašem nemške politike.²⁵

Katoliško politično društvo na Teharjah je bilo ustanovljeno na pobudo teharskih rodoljubov v Cajhnovi gostilni februarja 1897. Za načelnika so izvolili teharskega kaplana Jožefa Kržišnika, za namestnika teharskega župana Jožefa Rebova,²⁶ za tajnika društva občinskega tajnika Andreja Preskerja in za blagajnika gostilničarja Jožeta Šušteriča. Ostali odborniki so bili Ignacij Čajhen, Anton Štor, delavec Anton Koštomaj in Škorjanc. Društvo je imelo tudi svojega knjižničarja, kar je postal teharski nadučitelj Gašper Vrečer. Za potrebe društva so uredili bralno sobo, kjer so bili na razpolago slovenski časopisi. Društvo je bilo ustanovljeno z namenom vzgajanja in učenja teharskih občanov v narodnem smislu, vzgajanja v javnem in političnem življenju, da na volitvah podpirajo slovensko usmerjene kandidate in stranke ter se v nacionalnem boju zoperstavijo nemški politični in jezikovni prevladi. Prav tako so po nagovoru celjskega politika in urednika *Domovine* dr. Dragotina Hribarja oživili podružnico sv. Cirila in Metoda. Za to društvo so imenovali isto vodstvo.²⁷ Aprila 1902, v času zaostrenih nacionalnih bojev med slovensko in nemško stranjo, je v teharski občini društvo pripravilo velik občni zbor, na katerem je teharski kaplan Frančišek Bratkovič poudaril boj

za slovensko narodno zavest in vzajemnost, politik dr. Josip Karlovšek pa je posvaril, da slovenska stran ne sme popuščati nemški politični opciji. Prav tako so podprli slovenski shod v Celju za obstoj slovenske gimnazije. Na občnem zboru so izvolili nov društveni odbor: predsednik je postal nekdanji teharski župan Jožef Rebov, podpredsednik Martin Vizjak, tajnik Andrej Presker, blagajnik Štefan Šuhl in knjižničar Matija Šmerc. Ostali odborniki so bili Jože Šušterič, Jožef Kač, Martin Gajšek in Franc Sevsšek.²⁸

Marca 1905 je društvo na občnem zboru v gostilni Ignacija Cajhna izvolilo novo vodstvo. Predsednik je postal Jožef Rebov, podpredsednik Martin Vizjak, tajnik Martin Stojan²⁹ in blagajnik Jože Šušterič. Drugi odborniki so bili nekdanji župan Št. Lovrenca Franc Gajšek (p. d. Loški), Štefan Šuhelj, Anton Verhovšek in Jožef Kač.³⁰ Na velikem političnem shodu aprila 1905 v Pečnakovi vili je udeležence nagovoril predsednik Martin Vizjak, dr. Franjo Štor pa je pripravil posmrtnico velikemu hrvaškemu škofu in Jugoslovanu Josipu Juraju Strossmayerju. Društvo je poslalo tudi sožalno brzojavko v Djakovo. Štor se je zavzemal za ustanovitev slovenskega kmetijskega učnega zavoda in podal mnenje o regulaciji Voglajne.³¹

Namen političnega društva je bil tudi organiziranje volilnih shodov in zborov, na katerih so slovenski deželni in državni poslanci govorili in poročali o pomembnih nacionalnih, socialnih in gospodarskih vprašanjih. Na enem teh zborov sta o političnem položaju monarhije in Slovencev govorila deželni poslanec, Celjan dr. Juro Hrašovec in državni poslanec na Dunaju vitez Hugo Berks³² z Blagovne.³³ Marca 1914 je Teharje obiskal deželni in državni poslanec dr. Ivan Benkovič, predstavnik katoliške stranke, ki je poročal o stanju državne in deželne politike. Ob tem je izpostavil neupoštevanje Slovencev in drugih juž-

²⁸ *Slovenski gospodar*, 8. 5. 1902, št. 19, str. 5, Katoliško slovensko politično društvo v Teharjih.

²⁹ Martin Stojan (1874–1968) je bil teharski narodnjak, mizar-ski mojster in občinski odbornik. Po končani obrtni šoli v Gradcu in tečaju za mizar-skega mojstra na Dunaju leta 1899 je na Teharjah nadaljeval mizar-sko tradicijo svojega očeta. Leta 1919 ga je nova jugoslovanska oblast imenovala za občinskega regenta na Teharjah, kasneje je vrsto let opravljal funkcijo občinskega svetovalca in zastopnika v občinskih odborih teharske občine. Bil je član vrste teharskih društev, med drugim ustanovitelj Gasilskega društva na Teharjah leta 1921 (Koren, Pomen obrtnih, str. 248–250).

³⁰ *Domovina*, 23. 3. 1905, št. 23, str. 2, Politično društvo za Teharje.

³¹ *Domovina*, 11. 4. 1905, št. 29, str. 1, Zborovanje slovenskega političnega društva na Teharjih.

³² Vitez Hugo Berks (1841–1906), politik in poslanec, ki je kljub nemškemu poreklu politično podpiral in zastopal slovensko stranko. Leta 1897 je bil v dunajski državni zbor izvoljen kot zastopnik kmečkih občin celjskega volilnega okrožja. Živel je na graščini Blagovna, kjer je bil zastopnik v različnih gospodarskih in kmetijskih odsekih ter se zavzemal za napredno kmetovanje, zaščito domačega vinogradništva in sadjarstva pred tujo konkurenco (*Slovenski biografski leksikon*).

³³ *Domovina*, 4. 4. 1905, 15, št. 27, str. 2, Slovensko katoliško politično društvo za Teharje in Prožin.

²¹ *Domovina*, 3, 25. 8. 1893, št. 24, str. 2, Slavnost na Teharjih.

²² *Vestnik šolske družbe sv. Cirila in Metoda*, 1902, str. 138, Teharje.

²³ *Slovenski narod*, 5. 7. 1901, št. 151, str. 3, Kres na Teharjih.

²⁴ *Slovenski gospodar*, 9. 7. 1903, št. 28, str. 5.

²⁵ Čuček, *Uspehi spodnještajerskih*, str. 301.

²⁶ Jožef Rebov (1856–1949), p. d. Janez, je bil teharski narodnjak, politik, posestnik v Čretu ter teharski župan 1895–1901 in 1921–1931. Bil je spoštovan teharski mož, vrsto let teharski občinski odbornik, predsednik teharskega okrajnega šolskega sveta, član vrste občinskih odborov ter soustanovitelj in član vrste teharskih društev in kulturnih organizacij (Ocvirk, *Županove zdrahe*, str. 67–68).

²⁷ *Domovina*, 18. 2. 1897, 31, št. 7, str. 57, Ustanovni shod katoliško-političnega društva na Teharjih.

nih Slovanov s strani avstrijskih oblasti in vlade, kar bi lahko v prihodnosti pomenilo pogubo in nevarnost razpada monarhije – to se je kasneje tudi zgodilo. V govoru je naštel uspehe slovenskih poslancev in katerim zakonom so nasprotovali v posameznih zborih.³⁴ Kasneje je društvo področje delovanja razširilo na sosednjo občino Sv. Lovrenc. Tudi novo ime društva Slovensko politično društvo za Teharje in Prožin je razkrivalo razširjeno območje delovanja. V te namene so priredili poučne shode v Šitarjevi gostilni na Opoki pri Štorah. Na enem izmed njih je državni poslanec dr. Ivan Benkovič poročal o davku na vino in drugih državnoborskih zadevah, štajerski deželni poslanec Alojzij Terglav o deželnem zboru in M. Levstik o nasvetih glede kmetijstva in kmetijskem napredku.³⁵ Društvo pa ni prirejalo samo političnih zborovanj, ampak tudi različna tematska in gospodarska predavanja o živinoreji, kmetijstvu in gospodarskem položaju kmečkega prebivalstva. Na enem od tematskih večerov je potovalni učitelj Martin Jelovšek govoril o živinoreji, po končani razpravi pa je teharski kaplan Jožef Kržišnik podal predlog za ustanovitev kmečke zadruge.³⁶ V okviru izobraževalnega društva je kasne-

je začel delovati tamburaški zbor, ki je največkrat deklamiral in prepeval narodne pesmi.³⁷

Razmah društvenega življenja

Prosvetno društvo

Krščansko usmerjeni Teharčani so osnovali osrednje katoliško društvo, kjer naj bi se zbirali fantje in dekleta, delavci in kmetje ne glede na socialni status. Društvo so osnovali tudi v političnem boju proti nemškemu vplivu in nemškutarski strani, ki se je v teharski občini, predvsem pa v industrijskih Štorah, vedno bolj krepila, medtem ko je slovenska narodna smer vedno bolj pešala. V gospodarskem razvoju in krepitvi kapitalizma so videli izčrpavanje delavcev in preganjanje kmetov s slovenske zemlje in kmetij.³⁸ Prosvetno društvo je bilo ustanovljeno kot Izobraževalno društvo krščansko-socialne smeri. Občni zbor je potekal v nedeljo, 8. januarja 1911, v bralni sobi teharske kaplanije. Prenatrpano dvorano je napolnilo okoli 200 udeležencev, žal pa iz neznanih razlogov ni bilo glavnega govornika iz Maribora. Predsedstvo zboro-

Igra Črnošolec Prosvetnega društva Teharje leta 1935 (hrani Jožica Modic, rojena Luževič, Teharje).

³⁴ *Slovenski gospodar*, 26. 3. 1914, št. 13, str. 4, Teharje.

³⁵ *Slovenski gospodar*, 19. 5. 1910, št. 20, str. 5, Teharje.

³⁶ *Slovenski gospodar*, 8. 3. 1900, št. 10, str. 4, Katoliško slovensko politično društvo na Teharjih.

³⁷ *Slovenski gospodar*, 18. 12. 1913, št. 51, str. 4, Teharje.

³⁸ *Slovenski gospodar*, 29. 12. 1910, št. 52, str. 4, Teharje.

vanja je prevzel Martin Gajšek. Nato je teharski kaplan spregovoril o pomenu društva, zlasti za Teharje, ker so postajale vedno bolj nemškutarske in je v občini kljub večinskemu slovenskemu prebivalstvu politično prevladovala nemška stranka. Ob tem je poudaril, da je moralo veliko slovenskih delavcev molčati in podpirati nemškutarsko večino. Prvi predsednik društva je postal nekdanji teharski župan Jožef Rebov, ostali odborniki pa so bili Janko Koštomaj, Franc Gajšek, Anton Gradišnik in Ivan Razbornik. Že ob otvoritvi društva so pokazali, da naloge in usmeritve društva ne bodo samo izobraževalne in politične, temveč da bo poskrbljeno tudi za zabavo in druženje. Tako so novi društveni odborniki s predsednikom na čelu odigrali igro »Repoštev« in dokazali, da bo društvo z igranjem veseloiger poskrbelo tudi za smeh in dušo.³⁹ Ob ustanovitvi je k društvu pristopilo 160 članov. Veliko Teharčanov se mu ni pridružilo, čeprav so bili Slovenci. Društvo je imelo narodni značaj, saj je bilo izrazito katoliško usmerjeno, česar se je vodstvo tudi zavedalo. Ob prvi obletnici ustanovitve so pripravili občni zbor v Šušteričevi gostilni. V tem letu obstoja so skupaj z Marijino družbo priredili 7 iger ter osnovali društveno knjižnico, ki je imela naročeno samo katoliško narodno časopisje in literaturo – izposojenih je bilo okoli 1000 knjig. Ustanovili so telovadni odsek, ki je imel 20 članov, in nabavili telovadno orodje. Odbor je za novega predsednika društva izvolil nekdanjega teharskega župana Jožefa Rebova, za podpredsednika pa Ivana Razborška. Drugi odborniki so ostali isti.⁴⁰ Enega večjih shodov so pripravili v nedeljo, 14. decembra 1913, v čitalnici društva, ko je nastopil tudi novi tamburaški zbor. Peli so predvsem slovenske narodne pesmi, odlično deklamacijo Gregorčičeve pesmi Naš rodni dom pa je podal Štefan Rebov. Za člane društva je imel kaplan poučen govor o časopisju, podal pa je tudi kratko zgodovino časopisja in tiska. Ob tem je izpostavil dolžnost katoličanov, da zatirajo slabe liste s protikrščansko vsebino, podpirajo, berejo in naročajo pa naj izključno katoliške časnike in literaturo s slovenskega področja.⁴¹

Prosvetno društvo kot osrednje katoliško društvo na Teharjah in druga katoliško usmerjena društva so imela svoj sedež in prostore v »kaplaniji« pod cerkvijo sv. Martina, kjer sta bili tudi čitalnica in večnamenska dvorana.⁴²

V okviru Prosvetnega društva so delovali številni odseki: dramatski, pevski, telovadni, politični in drugi. Dramatični odsek teharskega Prosvetnega društva je s sodelovanjem pevskega zbora Teharje 16. in 23. septembra 1923 uspešno priredil igro Teharski plemiči v spomin na teharsko plemiško občino. Odigrali so jo pod kmečkimi kozolci, ki so se spremenili v gle-

dališko dvorano. Igralci so nosili stare narodne noše s srebrnimi pasovi.⁴³ Leta 1936 so dvakrat uspešno uprizorili ljudsko igro Črna žena.⁴⁴ Cerkveni pevski zbor Prosvetnega društva iz Celja je skupaj s teharskim pevskim zborom ob odprtju prenovljenih orgel priredil prvi cerkveni koncert v novi farni cerkvi sv. Martina, in sicer pod vodstvom gimnazijskega profesorja Mavricija Berganta in spremljavi domačega organista Franja Luževiča.⁴⁵ Prepevali so noveše cerkvene pesmi.⁴⁶ Pevski odsek je imel svoje koncerte tudi v gostilni Šušterič na Teharjah, kjer so večkrat peli narodne in ljudske pesmi v izvedbi moškega ali mešanega pevskega zbora.⁴⁷

Teharsko prosvetno društvo je bilo obnovljeno avgusta 1935 z odločbo jugoslovanskega notranjega ministra po vstopu prvaka klerikalne stranke dr. Korošca v vladno jugoslovansko stranko JRZ. Zato je bil v nedeljo, 18. avgusta, v društveni dvorani sklican občni zbor. Na njem so pripravili nove smernice za delo v prihodnje, sledile pa so priprave na 25. obletnico obstoja društva, ki so ga obeležili avgusta 1936.⁴⁸ Društvo je imelo svojo čitalnico, kjer je večkrat prirejalo različna predavanja in posvetovanja. Tako jih je leta 1939 obiskal jugoslovanski senator, Celjan Alojzij Mihelčič,⁴⁹ ki je poročal o notranje-političnem položaju Dravske banovine in političnih usmeritvah jugoslovanske države.⁵⁰ Leta 1939 je društvo sklicalo velik sestanek, ki se ga je udeležilo kar 130 oseb. Namen sestanka je bil okrepiti narodno zavest in katoliško prosveto ter opozoriti na nevarnost komunističnega gibanja. V ta namen so govorili Bogomil Burnik, kaplan Franc Orešnik o primeru komunistične propagande v Franciji in teharski učitelj

⁴³ *Slovenec*, 28. 9. 1923, št. 219, str. 3, Teharje.

⁴⁴ *Slovenski gospodar*, 4. 3. 1936, št. 10, str. 5, Teharje.

⁴⁵ Franjo Luževič (1903–1981) je bil teharski glasbeni pedagog, skladatelj, organist in pevovodja vrste pevskih društev na Teharjah. Po končanem študiju glasbe na Glasbeni akademiji v Zagrebu je odšel službovat v Vršac in hrvaški Vukovar. Po 2. svetovni vojni je služboval na Ptuj na tamkajšnji gimnaziji in Glasbeni šoli Ptuj. Kot skladatelj je pisal predvsem klavirske skladbe, pesmi za otroške in mladinske zборе, pa tudi komorno glasbo in skladbe za cerkvene zборе (Luževič, Otroški in mladinski, str. 5–6).

⁴⁶ *Slovenski gospodar*, 8. 5. 1929, št. 19, str. 7, Prvi cerkveni koncert v novi župni cerkvi sv. Martina v Teharjih.

⁴⁷ *Slovenski gospodar*, 4. 6. 1925, št. 25, str. 3, Teharje.

⁴⁸ *Slovenec*, 15. 8. 1935, št. 186, str. 8, Teharje.

⁴⁹ Alojzij Mihelčič (1880–1975) je bil skladatelj in politik, ki se je rodil v Harijah pri Ilirski Bistrici. Po končani orglarski šoli v Ljubljani je bil orglar in župan Metlike, leta 1917 pa se je preselil v Celje kot vinski trgovec. Med obema vojnama je bil pomembna politična osebnost v Celju; zastopal je politiko Slovenske ljudske stranke. Kot politik je bil dvakrat župan občine Celje okolica, leta 1935 je postal župan združene občine Veliko Celje, leta 1938 je bil izvoljen za poslanca v jugoslovansko skupščino, leta 1939 pa je postal podpredsednik jugoslovanske narodne skupščine in senator Kraljevine Jugoslavije. Bil je tudi skladatelj – pisal je cerkvene pesmi in zborovske skladbe – ter član vrste pevskih društev (*Slovenski biografski leksikon*).

⁵⁰ *Slovenski gospodar*, 13. 12. 1939, št. 50, str. 10, Teharje pri Celju.

³⁹ *Slovenski gospodar*, 19. 1. 1911, št. 3, str. 4, Teharje.

⁴⁰ *Slovenski gospodar*, 1. 2. 1912, št. 5, str. 5, Teharje.

⁴¹ *Slovenski gospodar*, 18. 12. 1913, št. 51, str. 4, Teharje.

⁴² Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 429.

Anton Volavšek o vzgoji v prosvetnih organizacijah. Na sestanku so si zadali tudi cilj izgradnje novega prosvetnega doma.⁵¹ V ta namen so imenovali širši gradbeni odbor, ki so ga sestavljali predsednik, kaplan Franc Orešnik, podpredsednik Martin Rebov, blagajnik, nekdanji major Bogomil Burnik,⁵² tajnik, učitelj Anton Volavšek, in odborniki Peter Ocvirk, Maks Lipičnik, Franc Gorišek in Jože Gajšek.⁵³ Izgradnjo prosvetnega doma na Teharjah, ki naj bi ga zgradili po načrtih tehnika Gajška, je preprečila 2. svetovna vojna.⁵⁴

Razpust društva s sedežem na Teharjah št. 5 sta podpisala predsednik društva, ki je bil obenem tudi tajnik, teharski župnik Alojzij Šmirmaul, in blagajnik Valentin Baumgartner iz Čreta. Nacistične oblasti so društvo razpustile 15. novembra 1941.⁵⁵

Pevsko društvo Marjetica

Pevsko društvo Marjetica je bilo ustanovljeno kmalu po 1. svetovni vojni. Ime društva je spominjalo na bogato teharsko zgodovino v času plemenitih Teharčanov, tj. na Pengarjevo (Izekovo) Marjetico in Mlinarjevega Janeza ter na plemenitenje.⁵⁶ Društvo je bilo ustanovljeno 9. oktobra 1921 s sedežem na Teharjah, redne občne zборе pa je imelo od leta 1922 naprej. Prvi predsednik je bil pek Matevž Zadavec, blagajnik pa Ivan Jošt. Namen društva je bila pevska izobrazba in vzbujanje narodne zavesti. Društvo ni imelo strankarskega značaja. Vsak član je ob vstopu plačal 5 DIN in za vsak mesec članarino 2 DIN. Članom društva so bile omogočene redne pevske vaje, javni nastopi, brezplačne društvene prireditve in poučni izleti, društvo pa je imelo tudi svoje premoženje. Dolžnosti članov pa so bile redno prihajanje k pevskim vajah, braniti društveni ugled, voliti vodstvo društva, se udeleževati občnih zborov in podajati predloge vodstvu društva.⁵⁷

Društvo Marjetica je imelo prvo večjo pevsko prireditev na Štefanovo leta 1921 v prostorih gostilne Jošt na Teharjah, kjer sta nastopila mešani in moški pevski zbor. Pevsko druženje je bilo popestrjeno s

srečelovom in okrasitvijo božičnega drevesa.⁵⁸ Pevsko društvo se je povezovalo z drugimi teharskimi društvi, zlasti z gasilskim. Na pustni torek so večkrat skupaj priredili odmevne pustne veselice v prostorih teharskih gostiln, največkrat v Špesovi in Joštovi. Naslednji dan je sledil pokop pusta. Denar od vstopnin in ostali dobiček so namenili za delovanje društev ali nabavo nove gasilske opreme.⁵⁹

Člani so pevsko društvo razpustili na seji 25. januarja 1928, premoženje društva pa je konec januarja 1931 prešlo v last teharske občine. Višek denarja 200 DIN so prepisali ubožnemu finančnemu fondu.⁶⁰

Podružnica sadjarskega in vrtnarskega društva za Slovenijo Teharje

Pobudo za ustanovitev društva sta dala teharski učitelj Josip Gosak⁶¹ ter posestnik in gostilničar v Čretu Ivan Pišek.⁶² Društvo je bilo ustanovljeno z namenom vzbuditi zanimanje članov za kmetijski napredek, skrbno gospodarjenje in razširjanje strokovnih listov ter spodbuditi uporabo novih tehničnih sredstev. Društvo je za sadjarje nabavilo avtomatično sadno škropilnico sistema Neuville, največ denarja je prispevala banska uprava. Prav tako so kupili sredstva proti škodljivcem (arborin), s katerimi so lahko sadno drevje sadili tudi v močvirnih in vetrovnih legah. Predstavljali so sejalne pluge za koruzo, travniške brane in koruzni robkalnik.⁶³

Prvi predsednik društva je bil vojniški šolski upravitelj Peter Jankovič, v 30. letih pa je predsedniško funkcijo prevzel Martin Rebov ml. Zadnji predsednik je postal upokojeni major Bogomil Burnik, ki je društvo vodil vse do njegovega razpusta. Najvidnejši član društva je bil zagotovo učitelj Josip Gosak, in sicer tako na teoretičnem kot praktičnem področju. O kurjeriji je napisal praktično knjižico. Gojil je štajerske kokoši in za rejo dobil vrsto nagrad – v tej dejavnosti je videl možnost dodatnega zaslužka kmečkega človeka. Vsestranski član društva je bil tudi kmečki posestnik in gostilničar iz Čreta Ivan Pišek, ki ga je odlikovalo gojenje štajerske perutnine, gojenje ovsa

⁵¹ *Slovenski gospodar*, 73, 5. 7. 1939, št. 27, str. 10, Teharje.

⁵² Bogomil Burnik je bil upokojeni major avstro-ogrske vojske, ki se je po koncu 1. svetovne vojne preselil v Bukovžlak. Bil je teharski občinski odbornik, ustanovitelj in lastnik Teharske hranilnice, ravnatelj Rudnika in železarne Štore ter član krajevnega šolskega sveta Teharje. Kot občinski odbornik je bil član šolskega, gospodarskega, davčnega in finančnega odbora. Bil je avtor številnih pobud, med drugim za ustanovitev poštne urada, železniške postaje na Teharjah in Kmetijske nadaljevalne šole Teharje (SI_ZAC/0062, Občina Teharje).

⁵³ *Slovenski gospodar*, 73, 19. 4. 1939, št. 16, str. 8, Teharje.

⁵⁴ *Slovenski gospodar*, 73, 11. 10. 1939, št. 41, str. 9, Na Teharjih pri Celju.

⁵⁵ SI_PAM/0122/00709 Prosvetno društvo Teharje: ukinitveni spis.

⁵⁶ Orožen, *Zgodovina Celja in okolice*, str. 429–430.

⁵⁷ SI_ZAC, Občina Teharje, fasc. 2, sign. 11, pravila pevskega društva Marjetica, leto 1921–22.

⁵⁸ *Nova doba*, 24. 11. 1921, št. 150, str. 3, Teharje.

⁵⁹ *Nova doba*, 25. 2. 1922, št. 23, str. 3, Teharje.

⁶⁰ SI_ZAC/0062, Občina Teharje, Zapisnik seje 8. 4. 1934.

⁶¹ Josip Gosak (1882–1973) je bil pisec šolskih učbenikov, druge strokovne literature – predvsem na področju kmetijstva –, učitelj na teharski šoli in Nadaljevalni kmetijski šoli Teharje ter član teharskih društev. Na Teharje je prišel leta 1919 iz Blagovne, kjer je bil šolski upravitelj od leta 1912, po upokojitvi Jakoba Stanteta. Z državnim ukazom je bil upokojen 25. avgusta 1937. Leta 1927 je postal predsednik Celjskega učiteljskega društva, 1929 pa še predsednik kmetjsko nadaljevalnega šolstva v mariborski oblasti. Za zasluge je bil leta 1929 odlikovan kot prosvetni delavec z redom sv. Save 5. stopnje. Njegovo najbolj znano delo je knjiga Reja goveje živine, ki jo je napisal s Francetom Kropivškom (SI_ZAC/0887, Šolska kronika Teharje).

⁶² Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 428.

⁶³ *Nova doba*, 26. 1. 1931, št. 8, str. 3, Teharje.

Postavitve spominske plošče znamenitemu teharskemu sadjarju Mihaelu Vizjaku (brani Zgodovinski arhiv Celje).

in uvajanje novih vrst žita.⁶⁴ Na junijskem občnem zboru društva je Pišek odstopil s funkcije društvenega blagajnika, njegovo mesto pa je prevzel Josip Cajhen.⁶⁵ Velik udarec za društvo je bila smrt dolgotrnega člana in tajnika Ivana Koštomaja ml. iz Čreta leta 1924, ki je veljal za naprednega mladega kmeta, odličnega sadjarja, čebelarja in nadobudnega člana društva.⁶⁶ Člani društva so se zlasti aktivno ukvarjali z rejo kokoši, predvsem štajerskih. Teharski člani so dosegli velike uspehe na razstavi štajerskih kokoši v Celju, ki je potekala od 27. do 30. oktobra 1934. Odlično oceno so prejeli Ivan Pišek, Pavla Pocajt in Kamila Gosak. V skupini, kjer niso vodili rodovnika, pa je odlično oceno prejela Alojzija Presker.⁶⁷ Člani so se udeležili tudi mednarodne razstave perutnine v Beogradu, kjer sta srebrno medaljo osvojila Josip Gosak in Pavla Pocajt.⁶⁸ Leta 1924 je društvo priredilo veliko sadno razstavo, ki se je je udeležilo 32 sadjarjev s 64 vrstami. Razstavljali so predvsem sorte jabolk: voščenke, zlato parmeno, mašanckarje, kanadke in Harbertovo reneto.⁶⁹ Društvo je odigralo pomembno

vlogo pri razvoju kmetijskega izobraževanja v občini ter imelo zasluge pri ustanovitvi kmetijske nadaljevalne šole na Teharjah in kmetijskega skladišča v Celju.⁷⁰ Redno je prirejalo sadjarske tečaje, kjer so poučevali obrezovanje drevja in cepljenje sadik. Sadjarski tečaj je vodil predvsem sadjarski nadzornik Franc Goričan. S tečaji so želeli zbuditi zanimanje in razširiti pridelavo sadja med mladimi kmeti, predvsem na ugodnih gričevnatih legah. Območje Teharij je postalo glavni založnik sadja in zelenjave mesta Celje, kjer je bilo veliko vrtov.⁷¹ Društvo je spodbujalo uvajanje novih vrst trav s krmilnimi lastnostmi in zatiranje travniškega plevla ter uvajalo samopoučevanje na praktičnih primerih na travnikih. Kmetje je spodbujalo h gradnji gnojničnih jam in ureditvi kompostov. Društvu gre zasluga, da so se kmetje na Teharjah začeli ukvarjati s hmeljarstvom.⁷² Prirejalo je poučne izlete na okoliške kmetije in društva. Tako so člani društva 29. junija 1928 obiskali kmetijo Goričan pri Vojniku, kjer so si ogledali urejena polja in sadovnjake ter se seznanili z navodili kmečkega gospodarja za vse gospodarske panoge.⁷³ Kmetijska podružnica je imela marca 1931 občni zbor, na katerem so sklenili,

⁶⁴ Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 428.

⁶⁵ *Kmetovalec*, 15. 8. 1929, št. 15, str. 121, Kmetijska podružnica Teharje.

⁶⁶ *Kmetovalec*, 41, 29. 2. 1924, št. 4, str. 32, Ivan Koštomaj ml.

⁶⁷ *Kmetovalec*, 15. 11. 1934, št. 22, str. 319, Razstava štajerske kokoši v Celju.

⁶⁸ *Kmetovalec*, 1. 3. 1934, št. 4, str. 92, Mednarodne perutninske razstave v Beogradu.

⁶⁹ *Kmetovalec*, 30. 11. 1924, št. 22, str. 174, Sadna razstava v Teharjih pri Celju.

⁷⁰ *Kmetovalec*, 15. 8. 1929, št. 15, str. 121, Kmetijska podružnica Teharje.

⁷¹ *Nova doba*, 26. 2. 1921, št. 25, str. 3, Na Teharjih.

⁷² *Kmetovalec*, 30. 6. 1928, št. 12, str. 97, Kmetijska podružnica Teharje.

⁷³ *Kmetovalec*, 15. 7. 1928, št. 13, str. 104, Kmetijska podružnica Teharje.

Pevsko društvo Teharje (hrani Železarski muzej Štore).

da se Sadjarsko društvo združi s »Kmetovalcem« v enotno društvo pod vodstvom načelnika Josipa Gosaka. Društvo je obenem priredilo dvoje tematskih predavanj, o živinoreji je predaval inž. Franc Kopri-všek iz Šentjurja, o sadjarstvu pa domači predsednik društva Josip Gosak.⁷⁴ Teharska podružnica je med drugim državnemu zboru društva predlagala, naj se ustanovi družbeno skladišče v Celju kot glavno za kmetijsko območje okolice Celja. Ovira za ustanovitve skladišča so bila finančna sredstva.⁷⁵

Na belo nedeljo junija 1936 je teharska sadjarska podružnica pripravila odkritje spominske plošče znamenitemu teharskemu sadjarju in plemenitemu kmetu iz Pečovja, Mihi Vizjaku, v njegovi rojstni hiši. Spominska plošča je nosila napis: »Znamenitemu teharskemu sadjarju Mihaelu Vizjaku 1814–1892 v spomin Sadjarska podružnica Teharje.« Srečanja so se udeležili zastopnik banske uprave, inž. Jožef Skubic, zastopnik prosvetne uprave, sreski šolski nadučitelj Karel Pestevšek, Dolinar, prof. France Vardjan iz kmetijske šole v Šentjurju in načelnik celjske sadjarske podružnice, učitelj Marjan Petrak. Predsednik teharske sadjarske podružnice Bogomil Burnik je pozdravil goste, upravnik Josip Gosak je orisal Vizjakove zasluge za spodnještajersko sadjarstvo, o razvoju sadjarstva je spregovoril zastopnik celjske sadjarske podružnice in domačin Jože Vizjak, medtem ko je hišni gospodar pripravil pogostitev. Ob spremljavi trnoveljske godbe so odprli tudi

spominsko knjigo, od plemenitega Janžeta Vizjaka od 1792 naprej.⁷⁶ Teharska podružnica Sadjarskega društva je bila ukinjena 31. decembra 1941 – ukinitelj je v imenu društva podpisal predsednik društva Bogomil Burnik.⁷⁷

Pevsko društvo Teharje

Pevsko društvo Teharje je razvijalo predvsem katoliško prosvetno petje ter petje molitev in drugih nabožnih pesmi. Po odhodu teharskega pevovodje Franja Luževiča na Hrvaško je vodenje pevskih zborov prevzel teharski organist Maksa Feguš. Uspešno se je razvijal in deloval zlasti moški pevski zbor.⁷⁸ Mešani pevski zbor je 23. julija 1922 pod vodstvom pevovodje Davorina Medveda uspešno nastopil na pevskem zboru Pevske zveze v Celju.⁷⁹ Društvo je leta 1927 ustanovilo »Mladinski pevski zbor« za cerkveno in narodno petje. V svoje vrste so zvalili fante in dekleta v starosti 14–20 let z dobrim glasom in veseljem do petja. Oktobra so novince sprejemali vsako nedeljo pred sveto mašo in po večernicah. Novembra so bile že vaje, ki so potekale vsako nedeljo popoldne po večernicah.⁸⁰

⁷⁴ *Kmetovalec*, 48, 15. 3. 1931, št. 5, str. 80, Kmetijska podružnica v Teharjih.

⁷⁵ *Kmetovalec*, 28. 2. 1929, št. 4, str. 32, Predlogi podružnic.

⁷⁶ *Nova doba*, 24. 6. 1936, št. 17, str. 1, Kmečki praznik na Pečovju.

⁷⁷ SI_PAM/0122/01953 Podružnica Sadjarskega in vrtnarskega društva za Slovenijo Teharje: ukinitveni spis.

⁷⁸ *Slovenski gospodar*, 9. 10. 1935, št. 41, str. 9, Teharje pri Celju.

⁷⁹ *Pevec*, 2, 1922, št. 7–8, str. 33, Občni zbor.

⁸⁰ *Slovenski gospodar*, 20. 10. 1927, št. 42, str. 7, Teharje.

Teharski gasilci leta 1929 (hrani železarski muzej Štore).

Gasilsko društvo Teharje

Ideja o ustanovitvi gasilskega društva se je pojavila že pred 1. svetovno vojno, ko so požari na Teharjah in okolici uničili vrsto gospodarskih in bivalnih objektov. Gašenje in posredovanje ob požarih je bilo katastrofalno, povrhu pa je imela teharska občina še slabo brizgalko. Vladalo je splošno pomankanje vode, vodnjaki pa so bili prazni. Prošnja za ustanovitev požarne brambe je bila naslovljena tudi na teharsko občino, a ustavila jo je 1. svetovna vojna.⁸¹ Za ustanovitev gasilskega društva na Teharjah je bil imenovan pripravljalni odbor, ki so ga sestavljali načelnik Ivan Jančigaj, Martin Stojan, Jožko Cajhen,⁸² Ivan Bucej, Ivan Jošt, Koštomaj, Štefan Stojan in Ivan Vrečko. Društvo je bilo ustanovljeno leta 1921, prvi načelnik pa je postal Ivan Bucej.⁸³ Na ustanovnem zboru je bilo prisotnih 24 članov, med njimi tudi žalska gasilska župa z zastopniki Konradom Golograncem, Sodinom, Dečmanom in Pušnikom.⁸⁴ Ustanovitev požarne brambe je soglasno podprl teharski občinski svet na seji 15. avgusta 1919, ko je bil imenovan pripravljalni odbor. Sestavljali so ga vodja Filip Loko-

šek, trgovec v Štorah, Ivo Čater, Franc Sodin, Jožko Cajhen, Ivan Gorišek, Tilija Lokošek, Blaž Sodin in Ignac Selšek.⁸⁵ Prav tako je občinski svet določil konjske posestnike za pripravo brizgalk v primeru požara in njihov razpored. Po par konj za prevoz brizgalk na pogorišče so prispevali Karl Gorišek,⁸⁶ Marija Dimec in Peter Likar, po enega pa Jožef Šušterič⁸⁷ in Franc Žohar.⁸⁸

Teharski gasilci so se ob ustanovitvi srečevali z velikimi težavami. Niso imeli ustrezne opreme niti lastnih prostorov, torej gasilskega doma. Občina jim je sicer priskrbelo staro ročno brizgalno, kot shrambo za gasilsko opremo pa so uporabljali staro občinsko

⁸¹ *Narodni list*, 7, 7. 3. 1912, št. 10, str. 3, Teharje.

⁸² Jožko Cajhen (1891–1967) je bil teharski gostilničar, posestnik, župan in občinski odbornik. Teharski občini je županoval med letoma 1931 in 1936. Kot teharski občinski odbornik je bil član občinskih odborov, med drugim je bil tudi preglednik občinskih računov leta 1924 (SI_ZAC/0062, Občina Teharje).

⁸³ Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 429.

⁸⁴ *Sto štirideset let*, str. 180.

⁸⁵ SI_ZAC/0062, Občina Teharje, leto 1886–1925, fasc. 1, sign. 1, zapisnik seje 15. 8. 1919.

⁸⁶ Karel Gorišek (1864–1926) je bil teharski veleposestnik, občinski odbornik in teharski župan iz znane teharske rodbine, ki je do konca 1. svetovne vojne zastopal nemškutarsko stran. Teharski občini je županoval 17 let, med letoma 1901 in 1918, v tem času je teharska občina pod vodstvom Nemcev v štorski železarni postala izrazito nemško usmerjena. Po 1. svetovni vojni, z razpadom Avstro-Ogrske, ga je nova jugoslovanska oblast odstavila s položaja teharskega župana. Teharski občinski odbornik je bil do svoje smrti leta 1926 (Ocvirk, *Županove zdrahe*, str. 69–70).

⁸⁷ Jožef Šušterič († 1927) je bil teharski gostilničar, posestnik in občinski odbornik. Po letu 1921 je na teharskih občinskih volitvah zastopal Gospodarsko obrtno listo, bil član teharskega cestnega odbora, leta 1925 je bil izvoljen za zastopnika teharske občine v volilnem odboru mariborske skupščine in leta 1926 imenovan za živinskega oglednika za Teharje (SI_ZAC/0062, Občina Teharje).

⁸⁸ SI_ZAC/0062, Občina Teharje, fasc. 1, sign. 1, zapisnik seje 10. 7. 1925.

hišo.⁸⁹ Gasilsko društvo je leta 1923 dobilo novo brizgalno, v ta namen so julija priredili ljudsko veselico s sveto mašo pri cerkvi sv. Štefana, kjer sta nastopila pevski zbor »Teharje« in celjska železničarska godba. Dobiček od veselice so namenili pravkar ustanovljenemu društvu.⁹⁰ Leta 1929 so teharski gasilci dobili svoje prostore in lasten dom. V ta namen je leta 1928 teharska občina odkupila Osvaldičevo hišo in jo brezplačno odstopila gasilskemu društvu. V nedeljo, 30. junija 1929, sta potekala blagoslovitev in slavnostno odprtje gasilskega doma pred občinsko hišo, kjer je sledil pozdrav gasilcev in gostov. Po končani sveti maši je nastopil moški zbor Slavec, sledili pa sta skupna gasilska vaja z orodjem in velika ljudska veselica v občinskem parku.⁹¹ Leta 1931 je gasilsko društvo nabavilo prvo motorno brizgalno in se tako posodobilo.⁹²

Gašenje in preskrbo teharskih gasilcev z vodo so dodatno ovirali pogosto prazni vodnjaki v teharski okolici, slaba infrastruktura in nerešeno vprašanje vodovoda, o katerem se je razpravljalo že 70 let. Pogosto so jim na pomoč priskočili gabrski, trnoveljski in celjski gasilci.⁹³ Delovanje gasilcev je financirala tudi občina, ki je gasilskemu društvu dovolila zgraditi rezervoar pri jarku pod občinsko hišo. Za dela je občina namenila 500 DIN, povrh pa je prispevala 50 m² zemlje pri rezervoarju.⁹⁴ Na račun teharskih gasilcev so letele pritožbe, da do mesta požara v okolici Teharj ne pridejo pravočasno, se počasi gibljejo in so pridni le, ko gasijo žejo na martinovih, silvestrskih in predpustnih plesnih večerih.⁹⁵

Prostovoljna gasilska četa Teharje je bila na pritisk nemške oblasti ukinjena 1. decembra 1941 – v imenu teharskih gasilcev so ukinitve podpisali predsednik Janez Bucej, tajnik Franc Čuk in blagajnik Franc Levec.⁹⁶

Pevsko društvo Slavec

Podobno kot pevsko društvo Marjetica je tudi pevsko društvo Slavec imelo osnovni namen spodbujanje pevske izobrazbe in vzbujanje narodne zavesti ter je bilo nestrankarskega značaja. Stalni sedež društva je bil na Teharjah. Društvena pravila so sprejeli na ustanovnem občnem zboru 25. februarja 1928, ki je potekal v Cajhnovi gostilni na Teharjah. Prvi predsednik društva je postal Karl Ožek, podpredsednik Alojzij Ojsteršek, tajnik Franjo Levec, blagajnik Karl Brinovec, njegov namestnik Ivan Jošt in gospo-

dar Jožko Zavšek. Odbornika sta bila Maks Tofant in Ivan Zupanc, preglednika pa Franjo Oset in Karl Koštomaj.⁹⁷ Na občnem zboru 15. februarja 1931 je bilo izvoljeno novo vodstvo društva: predsednik je postal Jože Gabršek, podpredsednik Franc Inkret, tajnik Franjo Levec, blagajnik Karl Pozinek, namestnik tajnika pa Franc Pešak, ki je bil tudi gospodar. Kot odbornika, ki sta bila tudi predsednika tamburaškega in dramskega odseka, sta bila izvoljena Edvard Čehovin in Franjo Luževič. Za preglednika računov sta bila izvoljena Marjan Barle in Anton Rednak.⁹⁸ Med letoma 1932 in 1934 je društvo vodil Martin Rakef, leta 1935 pa je predsednik postal Alojzij Ojsteršek. Nato je mesto predsednika društva prevzel Marjan Lavrič, za njim pa Božidar Žohar. Vrsto let od ustanovitve društva je bil pevovodja teharski organizator Franjo Luževič, ki je dobival honorar 25 DIN na pevsko vajo.⁹⁹ Leta 1936 je imelo društvo velike težave pri iskanju novega pevovodje. V teharski občini in okolici niso našli primerne kandidata. Iskali so ga tudi v Vojniku, vendar ga žal niso pridobili za delo na Teharjah. Na koncu so se obrnili na časopise, kjer so objavili razpis za društvenega pevovodjo.

V okviru društva je deloval tudi dramski odsek, ki je kmalu po ustanovitvi »zaspal« in ni aktivno deloval. Šele leta 1931 je zaživel ter uprizoril več iger in dramskih nastopov. V teharski čitalnici so priredili burko v dveh dejanjih Lažnivi zdravnik, ki jo je spremljal tamburaški orkester z igranjem in petjem pesmi.¹⁰⁰ Leta 1932 so uspešno pripravili dramo »Kajn« Franceta Bevka, ki je požela velik uspeh.¹⁰¹ Ob deseti obletnici obstoja društva je bil za pripravo veselice imenovan ožji odbor, ki so ga sestavljali Martin Rakef, Ivan Skale, Štefan Kresnik, Marjan Lavrič in

*Žig Pevskega društva Slavec Teharje
(hrani: SI_PAM/0122, šk. 7, spis 328).*

⁸⁹ *Sto štirideset let*, str. 180.

⁹⁰ *Slovenski gospodar*, 16. 5. 1923, št. 22, str. 2, Teharje.

⁹¹ *Nova doba*, 23. 6. 1929, št. 51, str. 3, Iz Teharja.

⁹² *Sto štirideset let*, str. 180.

⁹³ *Nova doba*, 26. 1. 1931, št. 8, str. 3, Teharje (Požar).

⁹⁴ SI_ZAC/0062, Občina Teharje, fasc. 1, sign. 1, zapisnik seje 4. 11. 1924.

⁹⁵ *Slovenski gospodar*, 25. 2. 1926, št. 8, str. 5, Teharje pri Celju.

⁹⁶ SI_PAM/0122/01340 Prostovoljna gasilska četa Teharje: ukinitveni spis.

⁹⁷ SI_PAM/0122/03357 Pevsko društvo Slavec Teharje: zapisnik seje 25. 2. 1928.

⁹⁸ SI_PAM/0122/03357 Pevsko društvo Slavec Teharje: zapisnik seje 15. 2. 1931.

⁹⁹ SI_PAM/0122/03357 Pevsko društvo Slavec Teharje: zapisnik seje 11. 2. 1928.

¹⁰⁰ *Slovenec*, 6. 5. 1931, št. 101, str. 5, Teharje.

¹⁰¹ SI_PAM/0122/03357 Pevsko društvo Slavec Teharje: zapisnik seje 13. 9. 1932.

Janez Zupanc.¹⁰² Ob tej priložnosti so osnovali tudi jazz orkester.¹⁰³ Pogosto so peli in nastopali na vrtnih veseljah domačih gostiln, predvsem Lavrič-Žoharjeve, kjer so imeli svoj sedež.¹⁰⁴ Nastopali so tudi na drugih slovesnostih in pogrebih, med drugim tudi ob odkritju spomenika teharskemu duhovniku Janezu Čemažarju leta 1929.¹⁰⁵ Leta 1938 je pevsko društvo deseto obletnico delovanja obeležilo s slavnostno sejo in popoldansko vrtno veselico v Lavričevi gostilni.¹⁰⁶ Vsako leto so v Žohar-Lavričevi gostilni priredili vinsko trgatve ter ob žlahtni kapljici zapeli predvsem narodne pesmi in napitnice.¹⁰⁷ Ob ukinitvi društva je bil njegov predsednik Božidar Žohar, tajnik Janez Škale in blagajnik Janez Zupanc – ti so podpisali izjavo o razpustu društva. Društvo je bilo razpuščeno 15. novembra 1941 s strani nacističnih oblasti.¹⁰⁸

Na Teharjah je delovalo tudi pevsko društvo Teharski zvon, katerega člani so večinoma prepevali cerkvene in nabožne pesmi, kar dokazuje že njihovo ime. Društvo je bilo razpuščeno 15. novembra 1941 s strani nemške oblasti.¹⁰⁹

Telovadno društvo Orel

Teharski Orli so imeli ustanovni občni zbor v nedeljo, 19. novembra 1911, v društveni dvorani teharske »kaplanije«. Katoliško telovadno društvo je bilo ustanovljeno kot odsek Prosvetnega društva. Predsednik je postal Ivan Razbornik, načelnik Ivan Koštomaj, tajnik Franc Dimec,¹¹⁰ blagajnik Štefan Rebov, namestnika Leopold Aram in Mihael Gajšek, odbornik pa Vincenc Kovač. Ustanovitev društva je pozdravil profesor teologije dr. Jožef Hohnjec, ki je v govoru poudaril pomembno vlogo ustanavljanja telovadnih odsekov za katoliško mladino. Na koncu so za popestritev pripravili še igro »Za križ in svobodo«, ki so jo ponovili še v nedeljo, 26. novembra. Ob ustanovitvi je telovadilo 20 članov in ob tej priložnosti so si nabavili telovadno orodje.¹¹¹ Na pobudo Orlov je bil 11. julija 1920 ustanovljen ženski odsek teharskih

Orlic. K odseku je pristopilo 18 rednih in 10 podpornih članic. Fantje so svoje orlovske članice klicali mlade sestre in jim ob ustanovitvi zaklicali: »Na delo! Bratski Bog živi!«¹¹² Teharske Orle je po 1. svetovni vojni prevzel načelnik Ivan Pristovšek in jih vodil do leta 1927, ko je umrl, star komaj 20 let. Tako so teharski Orli izgubili ne samo odličnega telovadca, ampak tudi voditelja.¹¹³ Oktobra 1920 so člani teharskega Orla podelili diplomu častnega članstva za zasluge prvemu predsedniku Ivanu Rančigaju, ki je službeno odšel za provizorja v Čandram.¹¹⁴

Teharski odsek Orla je 13. junija 1920 pripravil velik orlovski tabor in telovadbo svojih članov. Sprevod je krenil iz Celja, spremljala pa ga je železničarska godba ZJZ iz Ljubljane.¹¹⁵ V teharski župni cerkvi je udeležence sprejel celjski opat Franc Ogradi in blagoslovil novo umetniško zastavo teharskega Orla, sicer delo šolskih sester v Mariboru. Po končanih nagovorih je sledil obhod po vasi na telovadišče, kjer je bila popoldne javna telovadba Orlov, ki jo je vodil Arnold Vlasak iz Ljubljane.¹¹⁶ Drugo veliko telovadno prireditev je teharski Orel izvedel septembra 1924, ko so pripravili združeno javno telovadbo s celjsko orlovsko srenjo. Prostih vaj se je udeležilo veliko naraščaja, gojenk ter starejših članov in članic. Teharčani so prikazali vaje na drogu in atletske panoge lahke atletike, Celjani pa vaje na bradlji. Športne prireditve se je udeležil tudi minister Ivan Vesenjaj s soprogo, bratski nagovor pa je imel akademik Tratnik.¹¹⁷ Teharski Orli in Orlice so s svojimi nastopi spremljali tudi slovesnost maja 1925, ko je podružnična cerkev sv. Štefana dobila nove zvonove, in sicer namesto tistih, ki so bili odpeljani med 1. svetovno vojno.¹¹⁸ Priljubljeno zbirališče članov društva je bila cerkev sv. Ane nad Teharjami, kjer so po večernicah ali pomembnih cerkvenih praznikih večkrat priredili orlovske akademije, kjer so ob spremljavi domačih tamburašev in deklamacij člani in mladi naraščajniki izvedli nastope s prostimi vajami ali telovadbo na orodju.¹¹⁹

Z razpustom Orlovske zveze decembra 1929 se je katoliška mladina začela v okviru Prosvetne zveze povezovati v Fantovske odseke in Dekliške krožke. Po razpustu krovne Prosvetne zveze s strani banovinske oblasti 17. februarja 1933 ter obnovi katoliških društev in organizacij po vstopu prvaka Slovenske ljudske stranke dr. Korošca v jugoslovansko vladno stranko JRZ se je teharska krščanska mladina povezala v novoustanovljeni krajevni odbor fantovske

¹⁰² SI_PAM/0122/03357 Pevsko društvo Slavec Teharje: zapišnik seje 12. 5. 1938.

¹⁰³ *Nova doba*, 24. 6. 1938, št. 26, str. 3, Teharje.

¹⁰⁴ *Nova doba*, 8. 6. 1938, št. 28, str. 3, Teharje.

¹⁰⁵ *Slovenec*, 8. 6. 1929, št. 128, str. 5, Teharje pri Celju.

¹⁰⁶ *Jutro*, 29. 6. 1938, št. 148, str. 4.

¹⁰⁷ *Nova doba*, 16. 10. 1933, št. 84, str. 4, Pevsko društvo »Slavec«.

¹⁰⁸ SI_PAM/0122/00570 Pevsko društvo Slavec Teharje: ukinitveni spis.

¹⁰⁹ SI_PAM/0122/00574 Pevsko društvo Teharski zvon Teharje: ukinitveni spis.

¹¹⁰ Franc Dimec (1894–1962) je bil teharski kmečki posestnik, občinski odbornik in teharski župan med letoma 1936 in 1941. Bil je zadnji slovenski župan teharske občine do nemške okupacije aprila 1941. Med letoma 1931 in 1935 je bil občinski svetovalec župana Jožka Cajhna. Bil je član vrste odborov teharske občine, med drugim cestnega in cerkvenoupravnega. Leta 1936 je bil imenovan za predsednika krajevnega šolskega sveta Teharje, leta 1926 pa je bil preglednik občinskih računov (SI_ZAC/0062, Občina Teharje).

¹¹¹ *Slovenec*, 22. 11. 1911, št. 268, str. 3, Orel.

¹¹² *Slovenski gospodar*, 15. 7. 1920, št. 28, str. 2, Teharje.

¹¹³ *Slovenec*, 18. 5. 1927, št. 111, str. 5, Teharje.

¹¹⁴ *Slovenec*, 1. 10. 1920, št. 224, str. 3, Orlovski vestnik.

¹¹⁵ *Slovenski gospodar*, 10. 6. 1920, št. 23, str. 6, Veliki orlovski tabor na Teharjih.

¹¹⁶ *Slovenec*, 27. 6. 1920, št. 144, str. 3, Teharje.

¹¹⁷ *Slovenec*, 23. 9. 1924, št. 217, str. 4, Teharje.

¹¹⁸ *Slovenec*, 12. 5. 1925, št. 105, str. 4, Iz Teharjev.

¹¹⁹ *Slovenski gospodar*, 19. 7. 1928, št. 29, str. 10, Teharje.

Teharski tamburaši leta 1935 (Mauer, Tamburaški zbor na Teharju, str. 317).

Katoliške akcije, kjer je v 30. letih 20. stoletja v duhu papeških okrožnic prišlo do preporoda katoliškega gibanja.¹²⁰ V nedeljo, 18. avgusta 1935, so teharski fantje z dekanijским odborom fantovske Katoliške akcije pripravili praznik za katoliško mladino celjske dekanije. Na predvečer tega dogodka so prižgali kres v pozdrav. Veselo zborovanje, ki sta ga spremljala godba in petje, je potekalo pri sv. Ani, kjer jih je v imenu mariborskega škofovskega vodstva fantovske Katoliške akcije nagovoril akademik Ciril Žebot, nato pa še drugi predstavniki te organizacije.¹²¹ Vrhunec je sledil po končanem bogoslužju, kjer je okoli 1000 katoliških fantov nagovoril celjski opat Peter Jurak in jih svečano pozdravil.¹²²

Tamburaši Teharje

Teharski tamburaši so nastali in začeli delovati na pobudo in pod vodstvom teharskega duhovnika Pavla Vesenjaka.¹²³ Jeseni 1926 je bil ustanovljen

tamburaški zbor, ki ga je vodil kovinar Stanko Kislinger. Sprva je tamburaše vabil kar sam župnik Pavel Vesenjaka, kasneje pa je vodstvo prevzel trgovski pomočnik Hinko Podjavoršek. V društvu so kmalu začeli igrati mladi teharski fantje in delavci iz okoliških industrijskih obratov, predvsem Železarne Štore ter tovarne pohišstva in stolov Stolarna Teharje. Teharski tamburaši so kmalu postali prepoznavni, tako da brez njih na Teharjah ni bilo veselice, praznovanja ali drugega družabnega dogodka. Največkrat so nedeljske popoldneve popestrili v teharskih gostilnah Cajhen, Žohar-Lavrič, Sušterič, pa tudi pri Sodinu v Bukovžlaku.¹²⁴ Velik uspeh je tamburaški zbor pri Teharčanih požel že po pol leta delovanja,¹²⁵ in sicer ob velikem slavlju domačega duhovnika Janeza Čemažarja.¹²⁶

Igrali so različne glasbene zvrsti, od polk, valč-

društev in vaditelj teharskih tamburašev (*Slovenski gospodar*, 15. 9. 1937, str. 3, Trojni srebrni jubilej v eni hiši).

¹²⁴ Mauer, *Tamburaški zbor*, str. 315.

¹²⁵ *Slovenec*, 24. 11. 1926, št. 269, str. 5, Teharje pri Celju.

¹²⁶ Janez Čemažar (1867–1928) je bil teharski duhovnik, občinski odbornik in narodnjak, ki se je rodil v Selcah nad Škofjo Loko. Duhovnik je postal leta 1894. Njegova glavna zasluga je, da je bila v letih 1906/07 na Teharjah zgrajena nova župna cerkev sv. Martina. Pred 1. svetovno vojno je vodil kampanjo za slovensko politično stran, se boril proti germanizaciji teharske občine in kandidiral za teharskega občinskega odbornika na narodni strani. Občini Teharje in Sv. Lovrenc pod Prežinom (danes Kompole) sta leta 1919 Čemažarja razglasili za častnega občana (SI_ZAC/0062, Občina Teharje).

¹²⁰ Vidovič-Miklavčič, *Društva*, str. 398.

¹²¹ *Slovenski gospodar*, 14. 8. 1935, št. 33, str. 8, Fantovski praznik za celjsko dekanijo.

¹²² Vidovič-Miklavčič, *Društva*, str. 399.

¹²³ Pavel Vesenjaka (1889–1953) je bil duhovnik, član teharskih prosvetnih društev in brat narodnega poslanca Ivana Vesenjaka. Rodil se je v Sv. Marjeti pri Ptuj, v duhovnika je bil posvečen leta 1912. Na Teharje je prišel kot kaplan leta 1924, po Čemažarjevi smrti leta 1928 pa je postal duhovnik teharske fare. Kot duhovnik je bil vesele narave, član pevskih

kov, lastnih harmonizacijskih narodnih pesmi in podoknic do zahtevnih aranžmajev iz takratne tamburaške literature. Notno gradivo in instrumente so si kupovali z izkupičkom od nastopov. Vsako leto so nastopili tudi na vinski trgatvi v Majdičevi graščini (Mlinarjev Janez) in v nekdanji graščini industrialca Iva Čatra za kresni večer 24. junija, ko je gostitelj Ivo Čater praznoval god. Po letu 1932 je delovanje teharskih tamburašev začelo usihati, zmanjšalo se je število nastopov in članov. Povrhu pa je tamburaše zapustil vodja Hinko Podjavoršek, ki se je odselil. Vodstvo je prevzel študent medicine Marjan Barle, za njim pa Janez Bregar – in tako se je tamburaški zbor pomladil. Kljub novemu vodstvu in pomladitvi zbora pa teharski tamburaši niso doživeli ponovnega zagona in so leta 1936 prenehali igrati.¹²⁷

Društvo kmetskih fantov in deklet Teharje

Društva kmetskih fantov in deklet so ustanavljali med letoma 1923 in 1934 v okviru Pucljeve liberalne Kmečke stranke, kasneje pa vladne, jugoslovanske usmerjene Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS). Društva so imela med obema vojnima nalogo nacionalno osveščati kmečko mladino, nuditi izobrazbo, izboljšati življenjske in delovne razmere, spodbujati skupinski duh, ščititi dobro ime vasi in izboljšati socialni položaj na vasi. Društvo Zarja na Teharjah je bilo ustanovljeno leta 1933, torej dobrih 7 let po prvem društvu na celjsko-savinjskem območju v Orlovi vasi.¹²⁸ Društvo je bilo nepolitično, vanj se je včlanjevala teharska kmečka mladina, ki se je družila in zabavala ob kmečkih in drugih opravilih. Društvo je podpiralo izobraževanje kmečke mladine, zato je bila že ob njegovem nastanku osnovana društvena knjižnica. S tem so spodbujali branje knjig in različnih časopisov, zlasti ob zimskih večerih.¹²⁹ Prvi redni občni zbor so pripravili 18. marca 1934 v narodni šoli. Izvolili so odbor, katerega predsednik je postal Franjo Kamenšek, podpredsednik Pavel Lubej, tajnik Jože Povalej, njegov namestnik Ivo Kamenšek, blagajnik Josip Videnšek in njegov namestnik Martin Ostrožnik. Ostali odborniki so bili Anica Lampret, Mimika Fridl, Avgust Kožuh, nadzornik Anton Tofant in Ivan Kristan. Mlade kmečke odbornike sta nagovorila in pozdravila teharski učitelj Josip Gosak, ki je govoril o življenju kmečkega človeka, in šolski svetnik Krošelj iz Ljubljane.¹³⁰ Društvo je svojega predsednika Franja Kamenška poslalo na tridnevni tečaj celjskega pododbora in osemndnevni tečaj na Zvezo kmečkih fantov in deklet, kjer so začrtali kmečko-mladinsko pot in želeli pridobiti čim več novih podpornih članov. Na rednem občnem zboru teharskega društva 12. marca

Ukinitveni spis Društva kmetskih fantov in deklet Zarja Teharje (hrani: SI_PAM/0122, šk. 7, spis 328).

1935 je ostal ves stari odbor razen predsednika Franja Kamenška, ki se je zaradi prezaposlenosti odrekel predsedniškemu mestu. Za novega predsednika društva je bil izvoljen Anton Tofant.¹³¹

Društvo je večkrat priredilo različne gledališke in druge odrske igre, ki jih je režiral Josip Videnšek. Z igro Guzaj so gostovali tudi v Celju.¹³² Večkrat so prirejali igre s petjem in druge dramske igre; zelo odmevna je bila igra Rodoljub iz Amerike, ki je govorila o izseljencih, ki so se vračali v domovino, in nadutih vaških mogotcih, ki so se izdajali za dobrotnike.¹³³ Priljubljene igre in tekmovanja društva so bile tekme koscev, žanjic in grabljic, ki so jih v poletnem času prirejali na Vidmajerjevem travniku v Bukovžlaku, kasneje pa pri Videnšku na Teharjah. Prvo tekmovanje so organizirali junija 1934, ko je bil najboljši kosce Pavel Lubej, ki je prejel praktično nagrado, avtomatično motiko za sejanje koruze. Nagrade najboljšim sta podeljevala predsednik društva Franjo Kamenšek in dr. Bele, predstavnik celjskega pododbora.¹³⁴ Vsako leto oktobra so pri Videnšku v Bukovžlaku priredili vinsko trgatvo in pokazali, da je mladina večša pridelave grozdja in vina.¹³⁵ Društvo je

¹²⁷ Mauer, *Tamburaški zbor*, str. 317.

¹²⁸ Fijavž, *Delovanje društev*, str. 183–184.

¹²⁹ *Kmeti list*, 15. 29. 11. 1933, št. 48, str. 5, Teharje pri Celju.

¹³⁰ *Gruda*, 11, 1934, št. 5, str. 145, Teharje pri Celju.

¹³¹ *Kmeti list*, 17, 22. 5. 1935, št. 21, str. 5, Teharje.

¹³² *Kmeti list*, 16, 25. 4. 1934, št. 17, str. 4, Teharje pri Celju.

¹³³ *Kmeti list*, 3. 4. 1935, št. 14, str. 5, Teharje.

¹³⁴ *Kmeti list*, 13. 6. 1934, št. 24, str. 5, Teharje pri Celju.

¹³⁵ *Nova doba*, 16. 10. 1933, št. 84, str. 4, Teharje.

sodelovalo tudi z okoliškimi društvi, predvsem v Vojniku, Dramljah in Škofoji vasi. Tako sta teharska člana društva Josip Videnšek in Ivan Kamenšek škofojevaškemu društvu pomagala in svetovala pri pripravi ter izvedbi igre Rokovnjači, ki so jo odigrali v Vojniku.¹³⁶

Društvo kmečke mladine Zarja, ki je imelo sedež v Bukovžlaku 17, je prenehalo delovati 15. oktobra 1941. Razpust sta podpisala predsednik Pavel Lubej in tajnica Terezija Resnik.¹³⁷

Marijina družba fantov in deklet Teharje

Pomembno vlogo pri vzgoji in izobraževanju mladih fantov, predvsem pa deklet, je igrala Marijina družba, ki jih je vzgajala v krščanskem duhu in za katoliško življenje. Pogosto je prirejala različna druženja, deklamacije in druge slovesnosti ob različnih verskih praznikih, predvsem ob Marijinem, svetih birmah in obhajilih. Družba je mladino tudi pripravljala na zakonsko življenje.¹³⁸ Za članstvo v društvu so bili določeni pogoji in poseben sprejem. V društvo so se včlanjevali mladi, še neporočeni fantje in dekleta, za pristop k društvu so se morali držati strogosti pri svojem spolnem življenju, morali so biti pridni, dobri in delavni ter se držati stroge krščanske vzgoje. Za pristop k članstvu so kandidati dobili svetovalce, pripravnice pa svetovalke. Imeli so mesečne shode, na razpolago pa so imeli tudi svojo knjižnico, kjer so lahko prebirali nabožne knjige in druge knjige s krščansko vsebino. Spodbujali so branje in naročanje društvenega verskega lista *Bogoljub*. Leta 1916 je bilo naročnikov *Bogoljuba* v teharski župniji več kot 100.¹³⁹ Leta 1911 so po dolgih dveh letih v družbo sprejeli novih 25 deklet in 6 fantov.¹⁴⁰ Med 1. svetovno vojno se je število članov močno povečalo, zlasti deklet. Leta 1916 je potekal slavnostni sprejem 11 fantov in 19 deklet. Vseh 11 fantov je bilo pri vojaki, 7 pa je bilo še kandidatov. Tako je družba leta 1916 štela 177 deklet in 7 kandidatke ter 40 fantov.¹⁴¹

V 20. letih 20. stoletja je Marijino družbo uspešno vodila in zastopala Marija Luževič, sestra teharskega organista in pevovodje Franja Luževiča. Leta 1925 je Marijina družba ob 20. obletnici obstoja v čitalnici v kaplaniji organizirala mladinsko prireditev, na kateri so nastopili otroci Marijinega vrta in vseh treh šol župnije. Šolarji Sv. Lovrenca so deklamirali Marijine pesmi, otroci iz Teharij pa so pripravili mladinsko veseloigro v dveh dejanjih Teta iz Amerike. Na Marijin praznik so slovesno sprejeli fante in

dekleta v družbo ter 138 otrok v Marijin vrtec.¹⁴² V 30. letih je fantovski odsek vodil Joško Oberžan, ki je bil tudi član župnijskega odbora. Dekliški del družbe je vodila Jožefa (Pepca) Gorišek.¹⁴³ Marijina družba je pred letom 1918 večkrat darovala denarna sredstva za afriške in bolgarske misijone, za afriške dečke in deklice ter apostolstvo sv. Cirila in Metoda v različnih vrednostih med 20 in 50 kron.¹⁴⁴

Druge katoliške organizacije

Aprila 1914 je bila na Teharjah ustanovljena podružnica Slovenske straže, ki je bila kot katoliška narodnoobrambna organizacija ustanovljena julija 1910, tj. po prehodu Družbe sv. Cirila in Metoda v liberalne roke ter političnem razkolu med slovenskimi liberalci in klerikalci. Ustanovljena sta bila moški in ženski odbor. V podružnico so se vključevali katoliško opredeljeni Teharčani. Tesno so se povezovali s Slovensko krščanskosocialno zvezo. Večina podružnic je med 1. svetovno vojno usahnila, med drugim tudi teharska.¹⁴⁵

Na Teharjah so obstajale tudi manjše katoliške organizacije, društva in bratovščine, med njimi Apostolstvo mož in fantov, Marijina družba mladeničev in druge. Zastopala in vodila jih je Marija Luževič, tudi predsednica Marijine družbe, ki je bila pomembna članica vrste katoliških organizacij in njihova odbornica.¹⁴⁶

Članice Dekliške zveze so ob različnih praznikih, predvsem ob pustovanju in miklavževanju, v društveni sobi kaplanije prirejale različne gledališke igre. Na pustno nedeljo leta 1920 so v gostilni pri »Zlati goski« priredile kar dve igri, Zakleta soba in Strahovi. Gledališke igre je spremljal domači mešani pevski zbor Orlovske zveze.¹⁴⁷

Telovadno društvo Sokol Teharje–Štore

Sokolsko gibanje je bilo na Teharjah prisotno že pred 1. svetovno vojno, vendar do ustanovitve društva ni prišlo. Leta 1919 je bil osnovan začasni odsek teharskega Sokola, ki je spadal pod celjsko sokolsko župo ter je štel 32 članov in 38 članic. Predsednik odseka je postal brat Ivo Čater, znani celjski trgovec, industrialec in lastnik graščine Bežigrad. Sokolskemu društvu je prepustil prostor za telovadbo na svojem posestvu Bežigrad.¹⁴⁸ Telovadno društvo Sokol Teharje je imelo ustanovni občni zbor 31. julija 1920, ko so izvoli-

¹³⁶ *Kmetški list*, 11. 3. 1936, št. 11, str. 4, Dramlje.

¹³⁷ SI_PAM/0122/00036 Društvo kmetških fantov in deklet Zarja Teharje: ukinitveni spis.

¹³⁸ *Slovenski gospodar*, 19. 12. 1912, str. 5, Teharje.

¹³⁹ *Bogoljub*, 1916, št. 5, str. 157–158, Teharje.

¹⁴⁰ *Bogoljub*, 1911, št. 3, str. 100–101, Teharje.

¹⁴¹ *Bogoljub*, 1916, št. 5, str. 157–158, Teharje.

¹⁴² *Slovenski gospodar*, 3. 12. 1925, št. 51, str. 5, Vesele novice iz Teharja.

¹⁴³ *Slovenski gospodar*, 22. 11. 1933, št. 47, str. 9, Teharje.

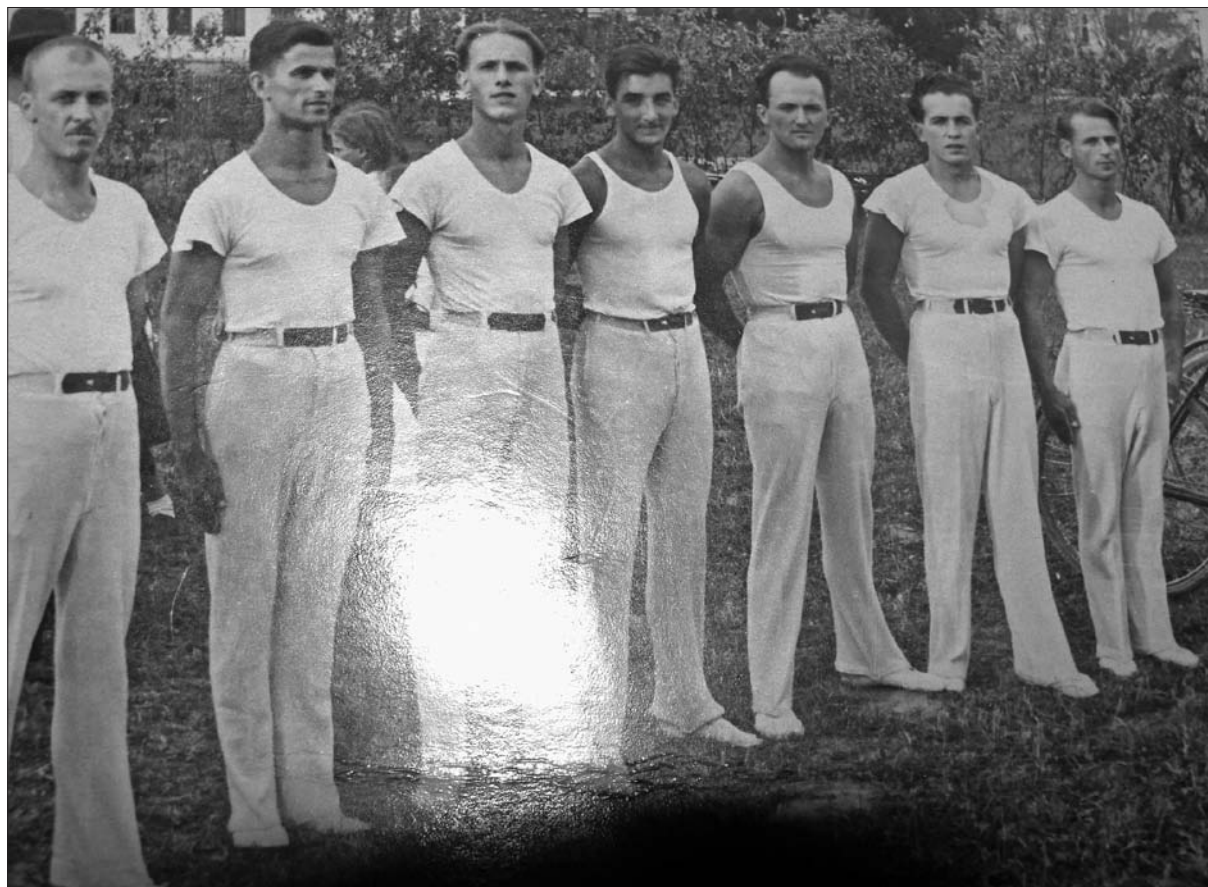
¹⁴⁴ *Bogoljub*, 1916, št. 10, str. 35, Za bolgarske misijone.

¹⁴⁵ *Slovenski gospodar*, 9. 4. 1914, št. 15, str. 2, Za narodno obrambo.

¹⁴⁶ *Slovenec*, 24. 11. 1926, št. 269, str. 5, Teharje pri Celju.

¹⁴⁷ *Slovenski gospodar*, 54. 12. 2. 1920, št. 6, Teharje.

¹⁴⁸ *Nova doba*, 7. 8. 1919, št. 84, str. 2, Sokolstvo.

Telovadni člani Sokolskega društva Teharje-Štore (hrani Franja Spolenak, rojena Žohar, Vrbeno).

li novo društveno vodstvo. Starosta društva je postal Ivan Bucej, podstarosta Ivo Gorišek, tajnik Branko Pečovnik, načelnik Rafko Rednak, blagajničarka Albina Žohar ter preglednika računov Joško Cajhen in Anica Cajhen. Ostali odborniki so bili Ivo Tlaker, Mija Ropan, Anton Rebersak in društveni orodjar Zvonko Štiglic. Na koncu društvenega občnega zbora je teharski nadučitelj Josip Gosak orisal pomen sokolstva, obenem pa se je bivšemu starosti Štefanu Bouconu ob njegovem odhodu zahvalil za požrtvovalno delovanje.¹⁴⁹ Svoje telovadne in društvene prostore so Sokoli imeli v dvorani bratov Štiglic na Teharjah, kjer so bile ob torkih in petkih popoldne telovadne vaje tudi za članice.¹⁵⁰ Nekateri liberalni vaščani Teharij so hoteli zapuščeno in dotrajano cerkev sv. Štefana v središču vasi Teharje spremeniti v sokolski dom, zaradi česar so prišli v spor s katoliško usmerjenimi Teharčani. Ti so potem na lastno pest zbrali denar in dotrajano cerkev za silo obnovili.¹⁵¹

Želja po sokolskem gibanju in življenju se je uresničila v industrijskem kraju Štore decembra 1930,

ko so se društvu pridružili sokolski člani iz Teharij. Tako je nastalo enotno Sokolsko društvo Teharje-Štore. Pripravljalni odbor društva, ki je bil sestavljen na predlog sokolske župe Celje, so sestavljali naslednji člani: železničarski uradnik Alojzij Repič, učitelj Anton Habič, delovodja Joško Herman ter železničarja v Štorah Štefan Jug in Franc Renčelj.¹⁵² Prve občne zборе so imeli v prostorih gostilne Špessa v Slancah.¹⁵³ Prvi redni občni zbor društva je potekal februarja 1931, ko je bilo imenovano društveno vodstvo. Starešina je postal Joško Herman, namestnik starešine učitelj Anton Kranjc, tajnik učitelj Anton Habič, predsednik prosvetnega odbora učitelj Anton Volavšek, načelnik mesar Josip Sikošek, namestnik načelnika tapetnik Ivan Čretnik, načelnica frizerka Vera Pavšič in namestnica načelnice učiteljica Elza Rojnik. Člani uprave so bili: blagajnik železničarski uradnik Alojzij Repič, matrikar dijak Vladimir Pavšič,¹⁵⁴ gospodar železničar Franc Renčelj, inž.

¹⁵² *Nova doba*, 5. 12. 1930, št. 97, str. 3, Štore.

¹⁵³ *Nova doba*, 22. 1. 1920, št. 10, str. 2, Teharje.

¹⁵⁴ Vladimir Pavšič – Matej Bor (1913–1993) je bil slovenski pesnik, dramatik, gledališki kritik, pesnik s partizansko tematiko in redni član SAZU. Rodil se je v Grgarju na Primorskem in s starši pred fašizmom zbežal na Štajersko. Otroška in dijaška leta je preživel v Štorah ter končal osnovno šolo

¹⁴⁹ *Nova doba*, 5. 8. 1920, št. 93, str. 3, Telovadno društvo Sokol.

¹⁵⁰ *Nova doba*, 8. 7. 1920, št. 82, str. 2, Telovadno društvo Sokol na Teharjih.

¹⁵¹ *Slovenski gospodar*, 4. 1. 1923, št. 1, str. 4, Cerkev so hoteli pretvoriti v Sokolski dom.

Edvard Černy in poštarica Anica Kos. Namestniki članov uprave so bili gostilničar Joško Cajhen, železničarski poduradnik Štefan Jug, železničar Joško Majcen, dijak Karel Vovk in učiteljica Karola Arnejč. Nadzorni odbor so sestavljali: orožnik Andrej Pavšič, gozdar Danijel Barle in kovinar Maks Seiberl; njihovi namestniki pa so bili gostilničar Albin Koželj, čevljar Franc Zupanc in čevljarski mojster Edvard Žalar. Razsodišče so zastopali predsednik Joško Gosak, podpredsednik dijak Slavko Črnigoj, dijak Jože Vodeb, šolski upravitelj Vojteh Jerin in strojnik Josip Majerle. Njihovi namestniki so bili železničar Peter Magajna, uradnik Karel Perko in gostilničar Maks Franzl.¹⁵⁵ Na naslednjem letnem občnem zboru leta 1932 je bilo izvoljeno nekoliko spremenjeno vodstvo. Starešina je ostal Joško Herman, tajnik Anton Habič in prosvetar Anton Volavšek. Novi pa so postali namestnik starešine učitelj Josip Gosak, načelnik Rudolf Črešnik, njegov namestnik Franc Bevc, načelnica Fani Golob in namestnica načelnice Justa Habič. Na novo je bilo imenovano tudi društveno razsodišče: predsednik Joško Cajhen, podpredsednik Anton Krajnc, Franc Zupanc ml., Franc Mlekuž in trgovec na Teharjah Štefan Rednak.¹⁵⁶ Januarja 1937 so izvolili nov odbor, ki so ga sestavljali starosta Franc Pocajt,¹⁵⁷ namestnik Ferdo Mavrič, tajnik Franc Perko, prosvetar Josip Herman, načelnik Rudi Črešnik, načelnica Edica Pocajt, blagajnik Andrej Pavšič, matrikarica Ana Lužnik in gospodar Franc Zupanc st. Nadzorni odbor so sestavljali Marjan Lavrič, Rihard Ulaga, Joško Cajhen, Jurij Čehovin, Janko Satler, Josip Videnšek, Vojteh Jerin, Jožefa Kramer, Franc Renčelj, Josip Resnik in Rudolf Pungartnik.¹⁵⁸

Prvi javni telovadni nastop je imelo društvo v nedeljo, 31. maja 1931, na travniku poleg štorske šole. Nastope so začeli s sprevedom železničarske godbe po cesti Teharje–Štore. Na telovadnem nastopu so pod vodstvom brata Burje vaje prikazali člani, članice, mladinci in otroški naraščaj. Prisotne sokolske člane in drugo občinstvo je nagovoril starosta sokolskega društva v Celju, dr. Milko Hrašovec,¹⁵⁹ ki je

izpostavil, da ima sokolsko gibanje v Štorah odlične možnosti za razvoj in da se bo uspešno razvijalo tudi v prihodnosti.¹⁶⁰ Javne telovadne nastope so imeli v občinskem parku Teharje in v Štorah, največkrat pred sokolskim domom, kjer so imeli sedež. Največje telovadne vaje in društvene nastope so prikazovali ob državnih praznikih in kraljevih rojstnih dnevih, ki so jih spremljali državna himna in sprevodi z železničarsko godbo, ter pri tem pozdravljali Tyrševo slovansko usmeritev.¹⁶¹ Marca 1932 so ob 100-letnici rojstva Čeha Miroslava Tyrša, ustanovitelja sokolskega gibanja, priredili veliko proslavo. Pripravili so bogat program starih in mladih članov, ob tem pa so opozorili, da imajo premalo finančnih sredstev za ustanovitev pevskega zbora in razširitev skromne telovadnice.¹⁶² Člani društva so poleg telovadbe gojili tudi druge športe, med njimi atletiko, odbojko, plavanje in smučanje.¹⁶³

V okviru društva je deloval tudi dobro organiziran gledališki in odrski odsek za petje. Dramski odsek je vodila sokolska načelnica Edica Pocajt. Igre je največkrat režiral Srečko Štaut, za masko pa je skrbela Avgusta Mavrič. Igrali so France Kojnik, Josip Herman, Edica Pocajt, Karel Jug,¹⁶⁴ Cokanova, Centrih, Jurij Čehovin, prof. Mrak, Ivan Klarič, Krivec in Maučeva.¹⁶⁵ Priljubljene in dobro obiskane so bile zlasti sokolske komedije. Decembra 1935 je društvo priredilo uspešno komedijo Nebesa na zemlji, ki so jo večkrat ponovili.¹⁶⁶ Posebno skrb so namenjali mladini, in sicer z mladinskimi igrami, katerih namen je bila dobra vzgoja mladega naraščaja. Igre sta največkrat režirala Josip Herman in teharska učiteljica Anica Kodela. Zlasti uspešna je bila Golierova mladinska igra »Jurček«.¹⁶⁷ Gledališki odsek ni nastopal samo na prireditvah in državnih praznikih v teharski občini, ampak pogosto tudi v Narodnem domu v Celju, sosednjem kraju Št. Lovrenc in Viču pri Ljubljani.¹⁶⁸ Leta 1936 je društvo doživelo velik kadrovske udarec, ko je šolsko ministrstvo premestilo dva zelo aktivna

in gimnazijo v Celju. Bil je aktiven član štorskega Sokola. Otroška leta v Štorah in na Teharjah je popisal v svoji avtobiografiji (Ocvirk, *Primorske*, str. 58–61).

¹⁵⁵ *Nova doba*, 23. 2. 1931, št. 16, str. 3, Štore.

¹⁵⁶ *Nova doba*, 19. 2. 1932, št. 15, str. 3, Štore.

¹⁵⁷ Franc Pocajt (1884–1952) je bil mlinar in trgovec z moko, ki je leta 1926 kupil in moderniziral Turkov mlin ob Voglajni v Čretu. Mlin se je preimenoval v Pocajtov mlin, ki je bil moderniziran z valjčnim mlinom in dodano žago. Bil je največji mlin na Teharjah. Leta 1933 je bil Pocajt izvoljen v teharsko občinsko upravo, sodeloval je v gospodarskem in davčnem odseku ter bil član krajevnega šolskega odbora Teharje. Aktivno se je udeleževal v teharskem društvenem in družabnem življenju (SI_ZAC/0062, Občina Teharje).

¹⁵⁸ *Nova doba*, 29. 1. 1937, št. 5, str. 4, Štore.

¹⁵⁹ Milko Hrašovec (1887–1976) je bil odvetnik, politik, pravnik in pristaš sokolskega gibanja. Nadaljeval je odvetniško tradicijo rodbine Hrašovec v Celju, ki se je začela leta 1888. Že njegov oče dr. Juro Hrašovec je bil med ustanovitelji celjskega Sokola leta 1890, Milko Hrašovec je starosta celjskega So-

kola postal leta 1923, leta 1933 pa še načelnik Savinjske podružnice Slovenskega planinskega društva v Celju (*Slovenski biografski leksikon*).

¹⁶⁰ *Nova doba*, 1. 6. 1931, št. 41, str. 2, Prvi javni nastop Sokola v Štorah.

¹⁶¹ *Nova doba*, 10. 7. 1936, št. 28, str. 3, Sokolski nastop na Teharju.

¹⁶² *Nova doba*, 11. 3. 1932, št. 21, str. 5, Štore (Tyrševa proslava).

¹⁶³ *Železarna Štore*, str. 116.

¹⁶⁴ Karel Jug (1917–1987) je bil slovenski športnik, športni delavec in pedagog iz primorske družine, zaslužen za razvoj športa in športne kulture na področju Štor in Celja. Mladostna leta je preživel v Štorah ter bil aktiven član in športnik športnih klubov Veneta, SK Štore in Sokoli Štore–Teharje. Za delovanje na področju športa in športne kulture je leta 1972 prejel najvišje priznanje na področju športa v Sloveniji, Bloudkovo nagrado (Ocvirk, *Primorske*, str. 35–37).

¹⁶⁵ *Nova doba*, 22. 10. 1937, št. 43, str. 3, Rodoljub iz Amerike.

¹⁶⁶ *Nova doba*, 6. 12. 1935, št. 51, str. 3, Štore.

¹⁶⁷ *Nova doba*, 17. 3. 1934, št. 21, str. 4, Dopisi. Štore.

¹⁶⁸ *Nova doba*, 28. 1. 1938, št. 5, str. 4, Gledališki odsek Sokola–Štore–Teharje.

člana društva, učitelja Franca Perka, ki je bil mentor številnim mladim predstavnikom Sokola, v Prevorje, in učiteljico Anico Kodela-Salmič, ki je bila pomembna vaditeljica šolskega naraščaja in je režirala številne mladinske igre ter prirejala šolske predstave, v Dramlje.¹⁶⁹

Leta 1935 je sokolsko društvo dobilo nove in večje prostore v Štorah. Železarna Štore je društvu proti mesečni najemnini prepustila dvorano v velikosti 10 x 5 m. Člani društva so se razveselili novih suhih in svetlih prostorov, na razpolago so imeli premični gledališki oder in veliko sejno sobo za njim. Prepričani so bili, da bodo novi prostori omogočili večji razmah društva, ki je zadnja leta životarilo. Stalni prostori so omogočili tudi redne gledališke nastope ter različna praznična slavlja.¹⁷⁰ Sokolsko društvo se je pogosto pritoževalo, da so bili njegovi letaki na oglasni deski občinskega urada Teharje raztrgani ali so izginili. Prav tako je izginil letak ob Župančičevi proslavi. Predstavniki društva so zatrjevali, da njihovi kulturni nastopi niso političnega značaja. Očitek je letel tudi na občinsko vodstvo, ki je bilo katoliško, torej SLS-ovo, in je nasprotovalo sokolskemu političnemu mišljenju.¹⁷¹

Društvo je bilo razpuščeno 15. decembra 1941; razpust so podpisali zastopniki društva: predsednik Franc Renčelj iz Teharij, tajnik Ivan Klarič iz Kresnik in blagajnik Flis.¹⁷²

Podmladek Jadranske straže Sv. Lovrenc–Teharje

Društvo Jadranska straža je nastalo kot narodno in kulturno združenje vseh Jugoslovanov ne glede na socialne, politične in jezikovne ovire. Jadranska straža je prirejala izlete in letovanje otrok iz šol Teharje in Sv. Lovrenc na morje, predvsem v Sušak in Bakar. Na jadranskih dnevih so prirejali predavanja o lepota, koristnosti in prednosti morja. Pri učencih na vseh šolah so razvijali pomorsko zavest, njeno bogastvo in zaklade in pripadnost Jadranskega morja slovanskega svetu ter promovirali pomorske poklice.¹⁷³ Nemške oblasti so društvo podmladek Jadranske straže Sv. Lovrenc–Teharje ukinile 1. decembra 1941.¹⁷⁴

Teharska podružnica Rdečega križa

Začetki nastanka Rdečega križa na Teharjah segajo v čas 1. svetovne vojne, ko sta v občini Teharje delovala dva krajevna odbora človekoljubne organizacije Rdeči križ Teharje in Štore, ki sta spadala

pod celjsko okrožje. Članarina v krajevnem odboru društva je znašala 2 kroni. Člani društva so zbirali predvsem prispevke v denarju in živilih za pomoči potrebne. Poleg tega so iskali in prijavljali osebe za delo pri Rdečem križu, zlasti v času 1. svetovne vojne.¹⁷⁵ V času med obema vojnoma je Narodni krajevni odbor Rdečega križa za občino Teharje vodil župan Jožef Rebov, drugi odborniki pa so bili teharski nadučitelj Josip Gosak, učitelj Anton Volavšek, Ljudmila Potočnik, Štefan Stojan in Jakob Stropnik. Teharski občinski odbor Rdečega križa je bil razdeljen v nabiralne rajone, ki so jih zastopali posamezni nabiralci. Za rajon Teharje in Čret sta bila nabiralca Jožef Pogorevc in Jožef Šušterič, za Osenco, Zvodno in Pečovje Franc Selšek in Štefan Šuhl, za Vrhe in Kresnike Vinko Verdev in Anton Godec, za Štore Blaž Ulaga ter za Bukovžlak in Slance Ivan Resnik in Bogomil Burnik.¹⁷⁶

Druga društva

Prvo delavsko usmerjeno društvo je bilo na Teharjah ustanovljeno že pred 1. svetovno vojno, saj je nastajal vse številčnejši delavski razred, ki je bil zaposlen predvsem v Železarni Štore. Ustanovljeno je bilo decembra 1912 kot protiutež teharskemu Orlu in drugim katoliškim društvom. Katoliško in klerikalno usmerjeno teharsko vodstvo članov tega društva ni imelo za narodne bojovníke, obtoževali so jih, da so sodelavci Nemcev, in jih imenovali »svobodni Slovenci«.¹⁷⁷ Za nastanek teharske podružnice Delavskega podpornega društva v Celju ima velike zasluge teharski učitelj Rudolf Delakorda,¹⁷⁸ ki velja za enega od organizatorjev združevanja teharskega narodnega delavstva v enotno društvo. Za delavce je ustanovil društveno knjižnico in pevski krožek. Člani delavskega pevskega zbora so prepevali na delavskih prireditvah in praznikih, zlasti v Celju.¹⁷⁹ Vrtne zabave so prirejali v Cajhnovi gostilni na Teharjah, kjer so imeli svoje društvene prostore in redna občna srečanja.¹⁸⁰

V občini je delovala tudi podružnica Zveze rudarjev Jugoslavije za Teharje. Vključevala je predvsem rudarje iz Zvodnega in Osence, ki so delali v rudnikih Pečovje, Pečovnik in Zabukovica. Podružnica je imela ustanovni občni zbor 3. oktobra 1937 na Bregu pri

¹⁶⁹ *Nova doba*, 11. 9. 1936, št. 37, str. 3, Štore pri Celju.

¹⁷⁰ *Nova doba*, 22. 11. 1935, št. 49, str. 3, Štore.

¹⁷¹ *Nova doba*, 6. 5. 1938, št. 19, str. 3, Štore. Trganje lepakov.

¹⁷² SI_PAM/0122/01539 Sokolsko društvo Štore–Teharje: ukinitveni spis.

¹⁷³ *Nova doba*, 2. 6. 1934, št. 43, str. 1, Za naše morje.

¹⁷⁴ SI_PAM/0122/01218 Podmladek Jadranske straže Sv. Lovrenc–Teharje: ukinitveni spis.

¹⁷⁵ *Slovenski gospodar*, 6. 8. 1914, št. 33, str. 4, Društvo Rdeči križ za celjski okraj.

¹⁷⁶ SI-ZAC/0062, Občina Teharje, fasc. 1, sign. 1, zapisnik seje 11. 8. 1926.

¹⁷⁷ *Slovenski gospodar*, 22. 2. 1912, št. 8, str. 4, Teharje.

¹⁷⁸ Rudolf Delakorda (1887–1916) je bil delaven in narodno zaveden teharski provizorični učitelj ter pobudnik ustanavljanja teharskih društev, predvsem delavskih. Po vpoklicu v avstro-ogrsko vojsko v času 1. svetovne vojne je bil ranjen na bojišču, kar mu je pustilo psihične posledice. Pod vplivom alkohola in vojaških travm je utonil zelo mlad (*Učiteljski tovariš*, 28. 1. 1916, str. 1, Rudolf Delakorda).

¹⁷⁹ *Učiteljski tovariš*, 28. 1. 1916, št. 2, str. 2, Rudolf Delakorda.

¹⁸⁰ *Narodni list*, 10. 7. 1913, št. 28, str. 4, Teharje.

Celju. Podružnica rudarjev Teharje–Pečovnik je rudarje v teharski občini zastopala na področju urejanja delavskih kolektivnih pogodb, neurejenih delovnih razmer in izboljšanja položaja rudarjev.¹⁸¹ Društvena podružnica je pripravila velik društveni shod v nedeljo, 20. februarja 1938, v dvorani Delavske zbornice. Na shodu je centralni tajnik Zveze rudarjev Jurij Arh iz Zagorja poročal o pomenu delavske strokovne organizacije, predvsem za večjo uveljavitev delavskih pravic.¹⁸² Razpust društva sta podpisala predsednik Oblak in tajnik Ludvik Rehar, oba doma iz Zvodnega. Društvo je bilo ukinjeno 15. januarja 1942.¹⁸³ Teharske delavce je zastopala podružnica Zveze delavcev Teharje, ki je bila ukinjena 15. januarja 1942.¹⁸⁴

Sklep

Prva teharska slovenska društva so odigrala pomembno vlogo na kulturnem, šolskem, političnem in deloma na gospodarskem področju, da se slovensko prebivalstvo ni ponemčilo ter je, nasprotujoč nemškemu vplivu pod vodstvom štorske železarne in celjskega nemštva, ohranilo slovensko zavest in jezik. Ljudi so spodbudila, da so se začeli društveno udeleževati in aktivno soustvarjati društveno življenje v kraju.

Društveno življenje med obema vojnama je bilo na visoki ravni, izredno pestro, razgibano in živahno ter v društvenem razvoju ni zaostajalo za bližnjim gospodarskim in trgovskim središčem v Celju. Ustanovljena društva so občini dajala razvedrilni, kulturni, športni, politični in deloma tudi gospodarski pečat. Primerna so bila za različne osebne interese, socialne sloje, stanovske in politične poglede ter starostne skupine. Pestro in razgibano društveno življenje je prekinila 2. svetovna vojna. Današnje kulturno in društveno življenje na Teharjah ni tako pestro, živahno in primerljivo z medvojnimi obdobjem. To dokazuje že manjše število društev.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI_PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

SI_PAM/0122, združeni ukinitveni spisi teharskih društev

SI_ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

Občina Teharje/0062

OŠ Teharje/0887

ČASOPISNI VIRI

Bogoljub, 1911, 1916.

Delavec, 1937.

Delavska politika, 1938.

Domovina, 1893, 1897, 1905.

Gruda, 1934.

Ilustrovani narodni koledar, 1894.

Jutro, 1938.

Kmetovalec, 1924, 1928, 1929, 1931, 1934.

Kmetijski list, 1933, 1934, 1935, 1936.

Narodni list, 1912, 1913.

Nova doba, 1919–1922, 1929–1938.

Novice, 1862, 1864.

Pevec, 1922.

Rodoljub, 1893.

Slovenec, 1911, 1920, 1923–1925, 1927, 1929, 1931, 1935.

Slovenski delavec, 1941.

Slovenski gospodar, 1883, 1892, 1900, 1902, 1903, 1910, 1911–1914, 1920, 1923, 1925–1929, 1933, 1935–1937, 1939.

Učiteljski tovariš, 1916.

Vestnik šolske družbe sv. Cirila in Metoda, 1902.

LITERATURA

140 let gasilstva v Celju. 1871–2011 (ur. Andreja Videc). Celje: Gasilska zveza Celje, 2011.

Čuček, Filip: *Uspehi spodnještajerskih Slovencev v Taaffejevi vladni dobi. Gospodarske, socialne, kulturne in politične razmere na Spodnjem Štajerskem v času Taaffejeve vlade (1879–1893)*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2008.

Fijavž, Franjo: Delovanje društev kmetijskih fantov in deklet na celjsko-savinjskem območju. *Celjski zbornik*, 1981, str. 181–202.

Goropevšek, Branko: *Narodna čitalnica v Celju 1862–1927*. Celje: Mestna občina Celje, 2003.

Koren, Mirjana in Sonjo Ifko: Pomen obrtnih mizar-skih delavnic za razvoj slovenskega pohištvenega oblikovanja – primer Mizarstva Stojan s Tehar-j. *Studia Historica Slovenica*, 13, 2013, št. 1, str. 241–263.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Uprava krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Luževič, Franjo: *Otroški in mladinski zbori ob stoletnici skladateljevega rojstva*. Ptuj: Javni sklad RS za kulturne dejavnosti, 2003.

Maček, Jure: *Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2004.

Mauer, Franjo: Tamburaški zbor na Teharju. *Celjski zbornik*, 1987, str. 315–318.

Ocvirk, Matej: *Primorske družine in priimki na Tehar-jah in v Štorah*. Teharje: Sponka, 2015.

Ocvirk, Matej: Županove zdrahe, tegobe in radosti. Župani Teharij, občinske volitve in njihovo de-

¹⁸¹ *Delavec*, 15. 11. 1937, št. 11, str. 2, Nova postojanka ZRJ.

¹⁸² *Delavska politika*, 19. 2. 1938, št. 15, str. 3, Zveza rudarjev Jugoslavije, podružnica Teharje–Pečovnik.

¹⁸³ SI_PAM/0122/02208 Podružnica Zveze rudarjev Jugoslavije Teharje: ukinitveni spis.

¹⁸⁴ SI_PAM/0122/02232 Podružnica Zveze delavcev Teharje: ukinitveni spis.

- lovanje od leta 1849 do razpada Avstro-Ogrske. *Zgodovina za vse*, št. 2, 2014, str. 60–73.
- Orožen, Janko: *Zgodovina Celja in okolice*. II. knjiga. Celje: Kulturna skupnost, 1971.
- Slovenske železarne: Železarna Štore 1845–1975* (ur. Stane Ocvirk). Štore: Železarna Štore, 1975.
- Vidovič-Miklavčič, Anka: Društva in organizacije v meščanskem taboru v celjskem okraju 1929–1941. *Kronika*, 52, 2004, str. 391–410.
- Vovko, Andrej: *Odborniki in članstvo podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. Ljubljana: Inštitut za biografiko in bibliografijo ŽRC SAZU, 2004.

S U M M A R Y

Associations and social life in Teharje before the Second World War

Before the first associations emerged and social life developed in Teharje, local inhabitants mostly took part in Celje's social activities, at the locally based National Reading Society. An important role in it was played by two patriots from Teharje, Anton Grabič and Miha Vizjak, who represented the rural section of the Reading Society Celje. After the First World War, the number of especially singing, sport and also workers' associations soared. All associations took care of the social lives of Teharje's inhabitants, organised a multitude of events, fetes and lectures of educational nature, and forged ties with similar associations in the neighbouring or other areas. Although most associations were apolitical, they differed in their political orientations and affiliations with political parties, advocating the Catholic, liberal or socialist political camp.

The first Slovenian association founded in Teharje was the subsidiary of the St. Cyril and Methodius Society in 1893. Its inception was a direct result of the development of the Slovenian education system and the struggle against Germanisation during the strained political relations between the Slovenes and Germans. Soon afterwards, in 1897, the Slovenian Political Association was established to provide political support for the unification of Slovenian patriots at municipal elections and to encourage the local inhabitants to cast their ballots and vote for Slovenian patriots. In 1889, Germans and supporters of the German thought founded a subsidiary of the

German organisation Schulverein in the industrial town of Štore.

Music and singing were the most popular forms of association and social life. The most numerous, no fewer than five, were singing societies. These associations were of apolitical nature and largely concerned with promoting social events, entertainment, as well as music education and preservation of folk and national songs. This period also witnessed the establishment of gymnastic societies, the Teharje Sokol and Orel. Apart from being responsible for the physical and sport development, these societies also pursued their respective political and ideological causes. The Teharje Orel Society drew its members from the Catholic youth and the Sokol Society from the liberally-minded, pro-Yugoslav youth, supported by the royal dynasty. The development of industrialisation, the expansion of industrial plants in the neighbouring town of Štore, and the influx of workers to Teharje also led to the founding of workers' associations as well as various vocational and rank organisations that supported the working class in its struggle for the improvement of workers' rights and conditions, as well as for the working class education. Thus, the Yugoslav Miners' Union took care of miners and the Yugoslav Workers' Union of other workers. The municipality was also the seat of a humanitarian organisation, a local branch of the Red Cross.

On the Catholic side, the Educational Society (Prosvetno društvo) with numerically the strongest membership was assigned the central place and the most important role. It was the first Catholic society in Teharje, established in 1911 under a slightly different name (Izobraževalno društvo). Catholic associations were the most organised and received the greatest financial support. They were the only ones to have at their disposal a common area called "Chaplaincy", in the vicinity of the Teharje church, which consisted of a hall, a reading room, and a central area designated for socialising and holding events. The biggest problem facing associations was the shortage of money and other financial sources, as well as the lack of suitable premises for their activities. Many other associations were based in Teharje's numerous taverns that served as important centres of social and cultural life. Following the German occupation of Slovenian provinces in 1941, many associations were banned and dissolved by the Nazi authorities. After the Second World War, a great number of associations were not re-established and never resumed their activities, with the exception of the Voluntary Fire Brigade Teharje.

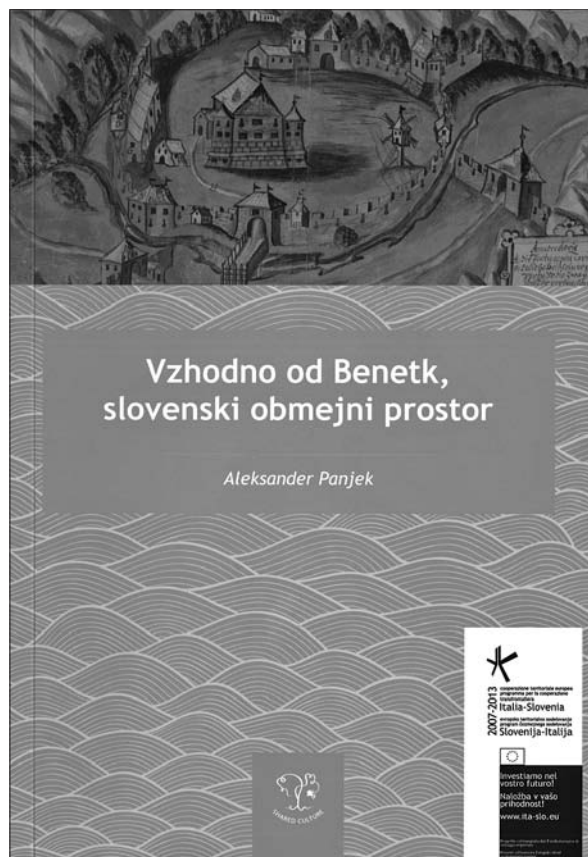
Ocene in poročila

Aleksander Panjek: Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor: gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku. Koper, Univerzitetna založba Annales, 2015, 146 strani.

V monografiji Aleksandra Panjeka *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor* so zbrani prispevki, ki vsebinsko zajemajo tematike s področja ekonomske, socialne, demografske in okoljske zgodovine Posočja in Goriške grofije v novem veku. Skupni imenovalec vseh prispevkov, ki v knjigi tvorijo posamezna poglavja, je vpetost zahodnih slovenskih dežel v obmejno stvarnost in čezmejne povezave. Čeprav meja ne nastopa kot vidni akter, je vseskozi prisotna kot dejavnik, ki je vplival na dogodke v tem prostoru v novem veku; Goriško grofijo in Posočje je pomaknila pod novo, habsburško vladavino, ju izpostavila številnim bojem in vojaškim posegom za ozemlje in oblast, posegla v lastniške odnose nad obmejnimi zemljišči, omogočila živahne trgovske izmenjave in spodbudila migracije med dvema različnima »državama«, s čimer je vplivala tudi na demografsko sestavo prebivalstva. Obravnava teh sprememb in dogajanj je v monografiji podprta z izvirnimi interpretacijami in analizami, ki bodisi dopolnjujejo že znana dejstva bodisi odpirajo nova spoznanja o zgodovini obravnavanega območja. Prispevki so rezultat avtorjevih raziskav in objav v zadnjih letih v italijanskem jeziku. Zaradi vsebine in območja, ki ga obravnavajo, se jih je avtor odločil pregledati, dopolniti in objaviti v slovenskem jeziku ter tako olajšati slovenskemu bralcu njihovo dostopnost. Dopolnjeni prispevki v italijanščini so izšli v knjigi z naslovom *A oriente di Venezia, le terre di frontiera slovene: economia, società, popolazione e risorse naturali in età moderna* (2015).

Prvo poglavje v monografiji z naslovom *Tolminski konzorti. Zveza družin s čezmejnimi interesi (1379–1623)* obravnava do sedaj v slovenskem zgodovino-pisju slabše poznano delovanje čedajskih družin na tolminskem območju pred priključitvijo Habsburški monarhiji v 16. stoletju in po njej. Prispevek skozi časovni lok ponazarja prelomne trenutke vzpona in padca čedajskih konzortov, s poudarkom na upravni in zemljiški reorganizaciji po prehodu pod habsburško ozemlje. Začetek te časovnice predstavlja leto 1379, ko skupina čedajskih meščanov dobi v upravo tolminski grad in gastaldijo in jo obdrži tudi po

priključitvi oglejskega ozemlja Beneški republiki leta 1420. Drugo pomembno prelomnico predstavlja priključitev Tolminske k habsburškim deželam (1521), ki ji je sledil čas neprilagodljivega vključevanja konzortov v novi institucionalni sistem, negotovih in počasnih uveljavitev habsburške oblasti na priključenem ozemlju ter nedorečenih vprašanj glede meja in posestnih pravic, ki so pogosto vodili v spore in spopade. Kljub temu so se tolminski konzorti do srede 16. stoletja uspeli vključiti med goriško plemstvo in obdržati nekatere regalne in jurisdikcijske pravice. Kmalu je habsburška politika pričela z omejevanjem pristojnosti konzortov v tolminskem glavarstvu. Zadnja ključna prelomnica se je zgodila leta 1607, ko sta bili gospostvo in glavarstvo prvič skupno zastavljeni družini Dornberg, leta 1623 pa tej družini tudi prodani. S tem se je zaključila večstoletna zgodba o tolminskih konzortih, ki so preživeli tri družbene in politične sisteme – oglejskega, beneškega in habsburškega.

V drugem poglavju *Goriške duše. Prebivalstvo in gospodarstvo na prehodu iz krize v rast (1499–1566)* se

avtor najprej posveti analizi popisa prebivalstva iz leta 1566 za mesto Gorica, goriško podeželje in Krmin. V obravnavanem popisu je prebivalstvo razvrščeno po spolu, starostnih skupinah ter družbenih slojih. Avtor podatke za mesto Gorica najprej na kratko primerja z drugimi bližnjimi primorskimi in furlanskimi mesti. Temu sledita analiza demografske strukture po spolu in številu ter analiza socialnih vidikov demografske strukture v mestu in na podeželju, pri čemer obravnava deleže posameznih družbenih slojev (plemiči, meščani, obrtniki, kmetje) na posameznih območjih, razlike v starostni in spolni strukturi med sloji ter povezave med rodnostjo in odvisnostjo od družbene pripadnosti. Avtor nato skuša preveriti skladnost rasti goriškega prebivalstva na polovici 16. stoletja z istočasno ekonomsko konjunkturo. Rast lokalnega gospodarstva sta spodbudili predvsem priključitev grofije v habsburški prostor in cestna povezava Gorice s Koroško in Jadranom, ki je spodbujala trgovino s koroškim železom in goriškimi vini. Hiter gospodarski razvoj je pritegnil tudi priseljence z beneškega in furlanskega ozemlja, ki so predstavljali pomemben delež demografske rasti v mestu Gorica. Nato se avtor ozre nazaj v čas in se posveti vzrokom za nastanek demografske vrzeli pred popisom iz leta 1566, pri čemer obravnava epidemije kuge in vojne spopade, kot so prva avstrijsko-beneška vojna in turški vpadi. V zaključnem delu avtor obravnava prehod iz krize v rast, pri čemer sledi kronološkemu zaporedju omenjenih dogodkov in ugotavlja, da je gospodarski razvoj Gorice izviral iz gospodarske krize s konca 15. in začetka 16. stoletja.

Krajše poglavje *Po vojni za Gradišče. Demografske in ekonomske posledice na Goriškem (1615–1617)* skuša orisati demografske posledice vojne za Gradišče na območju južnega dela Goriške grofije. Prispevek v glavnem temelji na zapisih in obravnavah vojne takratnih sodobnikov in kasnejših piscev. Najpodrobnejša vira o vojni za Gradišče sta deli takratnih kronistov Faustina Moisesa z beneške in Biagia Ritha iz Collenberga s habsburške strani, vojna dogajanja iz tega obdobja pa omenjajo tudi Janez Vajkard Valvasor, Carlo Morelli, Simon Rutar idr. Na podlagi zapisov omenjenih piscev je avtor prispevka skušal določiti obseg smrtnosti v času vojne ter preučiti posledice vojne.

Poglavje *Vinska diplomacija. Trgovinske politike in trgovske prakse med Goriško in Koroško v 17. stoletju* v prvem delu obravnava več kot stoletje dolg spor med Goriško in Koroško za trgovino z goriškim vinom na koroškem trgu, ki ga je pričelo vprašanje privilegijev Trsta glede trgovskega prometa skozi pristanišče. Z opisom treh sklopov pogajanj v letih 1611, 1661 in 1668 prispevek sledi časovnemu toku dogajanj in prikaže učinkovitost posameznih institucij pri pogajanjih, ekonomske interese lokalnih oblasti, oblike odnosov med deželami ter težave, do katerih je prišlo po sklenitvi sporazumov. Temu nato sledi opis vinske

trgovine v praksi, ki je bila bistveno drugačna od tiste, ki je bila prikazana v okviru diplomatskih pogajanj. Predstavljeno in analizirano je gibanje cen dacev in mitnin na avstrijski in beneški strani. Tabelarno so prikazani daci na vino in izračuni prevoznih stroškov vina iz Gorice na Koroško v 17. stoletju, pojasnjene so tudi strategije goriških »vinskih gospodov« za prodajo vina po visokih cenah in pridobivanju kupcev. Temu sledi interpretacija analize, ki na podlagi danih podatkov pokaže odkrite in prikrite interese sprtih strani na pogajanjih in na ta način zaokroži celotno zgodbo. Kot pove avtor že v uvodu, to omogoči vpogled v celotno sliko zgodbe o trgovskem sporu tako s kombinacijo makropristopa »od zgoraj« kot mikropristopa »od spodaj«, kjer se razkrijejo pravi ekonomski interesi in trgovske prakse.

V poglavju *Obmejni Benečani in Kranjci? Raba gozdov v Julijskih Alpah v zgodnjem novem veku* avtor opredeljuje različne načine in namene rabe predalp-skih avstrijskih in beneških obmejnih gozdov v primarnem, sekundarnem in terciarnem gospodarskem sektorju v obdobju med 16. in 18. stoletjem. Gozdovi in njihov produkt, les, so bili namreč v ekonomiji in gospodinjstvih podeželskih skupnosti ključnega pomena, prav tako so bili pomemben energetski in finančni vir za razvijajočo se industrijo in trgovsko dejavnost. Prispevek se najprej izčrpno posveti kmetijskim praksam izkoriščanja gozdov, pravnim podlagam lastništev in uporabe gozdov ter vzrokom, ki so privedli do pretiranega obubožanja gozdnih površin. Temu sledijo načini uporabe gozdnih virov v namene sekundarnega sektorja, v katerem je les odigral odločilno vlogo predvsem kot surovina za obrtniške delavnice ter industrijske obrate v železarski, lesarski, in usnjarski panogi in rudarstvu. Podrobneje so predstavljene fužinarske delavnice na Bovškem in v Vipavski dolini, kovinarska industrija na Gorenjskem ter rudarska dejavnost v Idriji. Terciarni sektor je gozd oziroma les izkoriščal v komercialne namene, tako za notranjo trgovino, v kateri so bili glavni »dobavitelji« za mesti Gorica in Trst, kot tudi za izvoz na beneški trg. Les so prevažali po rečnih strugah Soče, Tolminke in Idrijce, na katerih so zgradili grablje in ob katerih so nastajali infrastrukturni objekti, kot so ceste, skladišča in žage. Ob koncu skuša avtor pojasniti, kako so na rabo gozdov vplivali številni dejavniki v posameznih sektorjih. Ugotavlja, da bi lahko vsak od dejavnikov (kmetijstvo, živinoreja, industrija, trgovina) lahko privedel do osiromašenja gozdnih območij ter da so endogeni dejavniki bolj vplivali na naravno okolje od eksogenih. Po njegovem mnenju ni šlo le za uničujoče oblike izkoriščanja gozdnih površin, ampak za običajne lokalne prakse, ki so slonele na tradicionalnem znanju in so bile v resnici vzdržne in trajnostne in so lahko na dolgi rok vzdržale ravnovesje med prebivalstvom in naravnimi viri.

Zadnje poglavje *Iz Bergama v slovenske dežele. Strategije in integracija (15.–19. stoletje)* obravnava pri-

seljence in njihove potomce iz izvorno lombardskega prostora oziroma natančneje z območja mesta Bergamo, ki so se priselili ali delovali v slovenskih deželah med koncem srednjega in novega veka. Na kratko so posamično obravnavne posamezne generacije družin Lanthieri, Bucelleni, Valvasorji in Zoisi. Predvsem so omenjeni njihovi najvidnejši predstavniki in njihovi vplivi in dosežki, s katerimi so zaznamovali zgodovino slovenskega prostora. Omenjene priseljence povezuje več dejavnikov; poleg tega, da so bili vsi izvorno iz Bergama, je bila njihov temeljni vzgib za priselitev v slovenske dežele trgovska dejavnost. To so sčasoma dopolnjevali z industrijskimi in zemljiškimi naložbami, s pridobivanjem ter posedovanjem gospodstev, fevdov in plemiških nazivov, vključevanjem v deželno plemstvo ter vključevanjem v finančno dejavnost, kamor štejejo tudi posojila za vladarjevo blagajno. Dobi priseljevanja sta bili dve, prva se umešča med konec srednjega in v začetek novega veka, ko so se trgovci naseljevali v mesta trgovskega prometa z usnjem in živino ter železarska središča, in druga v prvi polovici 18. stoletja, ko je Avstrija pričela z aktivno merkantilistično politiko in so se trgovci vključevali v različne gospodarske sektorje. Poleg ekonomskih in družbenih strategij jim gre pripisati tudi številne inovacije, tako na tehničnem in tehnološkem področju kot tudi na kulturnem in znanstvenem.

Posebno noto poglavjem dajejo citati arhivskih virov ter skice in zemljevidi posameznih obmejnih območij. Čeprav prispevki obravnavajo različne tematike s področja zgodovine Goriške in Tolminske v novem veku, tvorijo skupaj povezano in smiselno celoto ter omogočajo enovit vpogled v zgodovino slovenskega obmejne prostora vzhodno od Benetk.

Ines Beguš

**700 let Nadgorice (ur. Janko Jarc).
Nadgorica: Odbor za proslavo 700-letnice,
2000, 112 strani.**

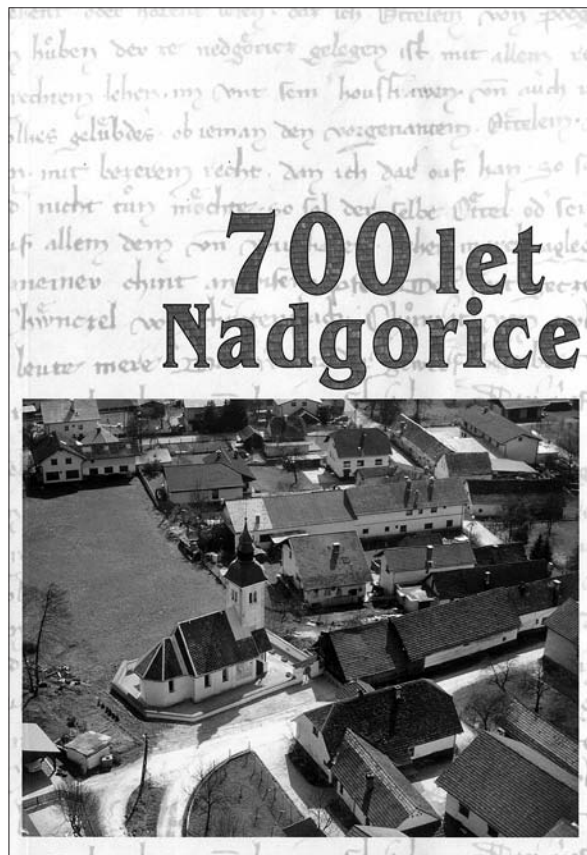
Čeprav je minilo že nekaj let, odkar je izšel zbornik z naslovom »700 let Nadgorice«, majhnega kraja nekaj kilometrov severno od Ljubljane ob Zasavski cesti pod Soteškim hribom, strnjenegega okrog cerkvice sv. Janeza Krstnika, je ta knjiga še vedno zelo aktualna. Ker prihaja v zadnjem času v središče megalomanskih načrtov gradbenih lobijev, je prav, da opozorim nanjo. Po spremenjenem Prostorskem gradbenem načrtu mesta Ljubljane naj bi se namreč 38 ha najboljše kmetijske zemlje na območju Nadgorice žrtvovalo za trgovsko-logistični center, povezan s poligonom varne vožnje in kartinga ter zabaviščnimi objekti. Četrtna skupnost Črnuče, v katere okvir spa-

da vas Nadgorica, odločno nasprotuje temu projektu in z zbiranjem podpisov občanov skuša to namero preprečiti.

Pohvalno je, da se je v Nadgorici našel krajan, ki mu je uspelo zbrati odbor za pripravo proslave 700-letnice kraja; v ta namen je ta odbor tudi izdal lično publikacijo.

Glavni urednik Janko Jarc v uvodnem članku navaja, da je vedno znova občudoval skrivnostno lepo vasico, ki se pod Soteškim hribom v vsej svoji prisrčni majhnosti stiska okoli cerkvice sv. Janeza Krstnika. O Nadgorici, ali kot pravijo domačini Nádgarca, ni veliko zapisanega. Uredniškemu odboru je uspelo iztrgati pozabi vsaj nekaj pomembnih ali manj pomembnih drobcov iz preteklosti kraja. Mnoge stare domačije so se sesule vase, na njihovih ruševinah so zrastle lepe sodobne družinske hiše.

V uvodnem prispevku je zgodovinar France M. Dolinar potrdil dejstvo sedemstoletnice kraja, ko je poročal o najdbi listine, ki navaja »ustanovni« datum. Tako je Nadgorica ena izmed redkih vasi, ki imajo zgodnji obstoj svojega kraja tudi dokumentirano dokazan. V Arhivu Republike Slovenije je namreč Dolinar odkril listino, ki je bila izdana na praznik sv. Martina, 11. novembra 1300. Listino je izdal Konrad Gallenberški, s katero je podelil Otu iz Nadgorice, njegovi ženi in njunim otrokom v fevd hubo v Nadgorici proti plačilu sedmih mark in pol oglejske veljave. Našel je še več drugih listin, ki vsaj nekoliko spre-

govorijo o času nastanka Nadgorice. Bolj podrobno glede zemljiške posesti in njihovih lastnikov pa razkriva urbar nemškega viteškega reda iz leta 1490. Avtor opozarja, da na podoben način dobimo konkretne podatke tudi v katastrih od sredine 18. stoletja dalje.

V novejši čas posega prispevek Ignaca Omersa *Med spomini in izročilom*. Z več zornih kotov spremlja življenje Nadgorice do druge svetovne vojne. Prvotno je bila vas gručasto naselje, razporejeno okoli cerkve tik pod Soteškim hribom, ki se je nekdaj imenoval Gora Oljka. Avtorja najprej zanima upravna pripadnost Nadgorice. Sledi obdelava domačih imen, kajti včasih je bila na vasi navada, da je vsaka hiša poleg priimka gospodarja imela tudi domače ime. Naveden je podroben spisek starih hišnih imen, kar je zelo pohvalno. Podrobno so obdelane prometne povezave z večjimi kraji (zvedo npr., kdaj se pojavi prvo kolo). V zvezi z obdelavo zaposlitvenih podrobnosti je v ospredje postavljeno kmetijstvo, kajti do druge svetovne vojne se je večina prebivalstva Nadgorice preživljala s kmetijstvom. Avtor predstavi tudi način obdelave zemlje in uporabo starega orodja. Dodatne zaposlitvene panoge so bile furmanstvo, pletarstvo, sadjarstvo in žganjekuha. V vasi so bile kar štiri gostilne, pri eni tudi trgovina. Kmečke pridelke so ženske s cizami vozile prodajat na ljubljansko tržnico. Električno napeljavo je Nadgorica dobila leta 1937. Vode v vasi ni nikoli primanjkovalo. Skoraj pri vsaki hiši so imeli vodnjake (šterne), v glavnem lesene. Nekateri so se ohranili do danes. Pozneje so napeljali vodovod. Avtorja prispevka zanima tudi prehrana prebivalstva in opozarja na nekatere specifične jedi. Še posebej se loti opisa šeg, cerkvenih praznovanj in pogrebov oz. slovesa od pokojnikov. V posebnem poglavju se avtor loti stavbarstva v vasi. Prvotne hiše so bile grajene delno iz kamna, delno iz lesa. Zaradi pogostih požarov se je ohranilo zelo malo prvotne stavbne arhitekture. Za vas Nadgorico so bili kozolci vedno značilni, kar dokazuje intenzivno kmečko dejavnost. Ob Zasavski cesti so bili postavljeni zelo gosto skupaj. Nekaj jih stoji še danes in so neme priče preteklosti. Pisec se dotakne tudi notranje opreme hiš. Zelo zanimiv je opis oblačenja žena in mož, še posebej opis praznične noše. Na koncu te pripovedi se avtor zaustavi še pri podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika, ki dominira sredi vasi (cerkvi je v zborniku posvečen poseben prispevek). Zanimajo ga predvsem razne pobožnosti.

Cerkvi sv. Janeza Krstnika je posebno študijo namenil Blaž Resman. Njena zgodovina je arhivsko skromna, saj prvi znani zapis izvira šele iz 16. stoletja. Cerkev je gotovo starejša od omembe v virih. Verjetno je nastala kot krstna cerkev mengeške prazničnice. Predelave in popravila so skozi stoletja zabrisala vse znake prvotne podobe. Sedanji videz kaže skoraj samo tisto, kar se je z gradbenimi posegi dogajalo v 17. in 18. stoletju, ko so jo baročno predelali. Na južni strani se je ohranila monumentalna freska sv. Krištofa, ki je nasledila starejšo srednjeveško fresko. Največja dra-

gocenost nadgoriške cerkvice pa predstavlja notranja oprema, predvsem trije altarji. Pravi biser je njen glavni oltar, primer oltarja iz druge polovice 18. stoletja. Leta 1913 so ga nameravali odstraniti in nadomestiti z novim, vendar je po prepovedi tedanjega konzervatorja Franceta Steleta ostal na starem mestu. Avtor v prilogi objavlja tudi dokumentacijo o dopisovanju glede zamenjave oltarja med škofijo in črnuškim župnikom. Danes je ugotovljeno, da je glavni oltar delo Henrika Mihaela Löhra, ki je bil tri desetletja v 18. stoletju najvidnejša kiparska osebnost na Kranjskem.

Andreja Žbogar se v svojem prispevku posveča razvoju Nadgorice v zadnjih dveh desetletjih, ko se je začelo spreminjati takratno vaško jedro. V sedemdesetih letih 20. stoletja je v delih Nadgorice nastalo popolnoma novo naselje individualnih hiš. Kmetijska usmerjenost je izgubila na pomenu. Vas je zaradi bližine mesta Ljubljane postala pomembna spalna četrt z izrazito vrtičkarsko usmerjenostjo.

Delovanju Prostovoljnega gasilskega društva Nadgorica skozi stoletja namenja svoj prispevek Miro Primar.

Karol Rustja se ukvarja z železniško povezavo med Ljubljano in Kamnikom, ki je na razočaranje Nadgoričanov obšla njihov kraj. Avtor omenja tudi nemško obvozno progo med Lazami in Šentvidom, ki se je takrat dotaknila tudi Nadgorice.

Na področje jezikoslovja se je spustil Damijan Kurent. V članku *Vsaka vas ima svoj glas* ga zanima originalna, stara nadgoriška govorica, in navaja več konkretnih jezikovnih posebnosti.

Zbornik zaključuje priložnostna pesmica avtorja Ignaca Omersa.

Imeniten zbornik, posvečen majhnemu vaškemu naselju v okolici Ljubljane, je bogato ilustriran in opremljen tudi z objavo nekaterih dokumentov.

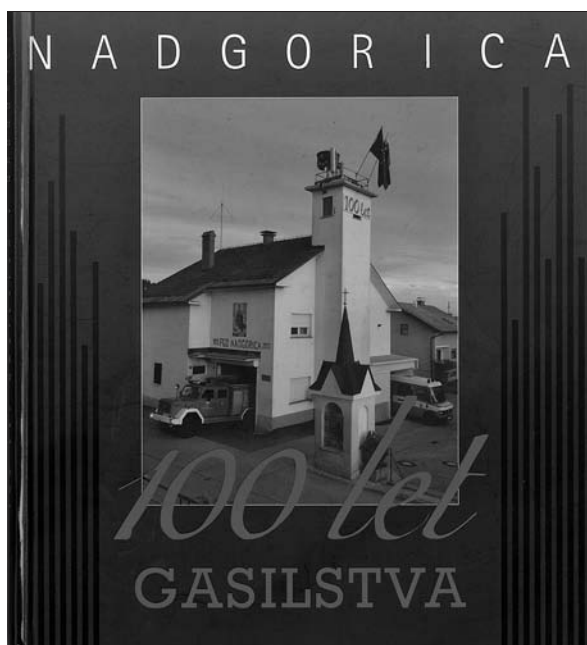
Ignacij Voje

100 let gasilstva v Nadgorici (ur. France M. Dolinar et al.). Nadgorica: PGD, 2012, 120 strani.

Zbornik ob 100-letnici gasilstva v Nadgorici je izdalo Prostovoljno gasilsko društvo Nadgorica, prispevke pa je zbral uredniški odbor: dr. France M. Dolinar, Janko Jarc, Ignac Omers in Anton Kolenc.

Priložnostno pesem v uvodu je prispeval Ignac Omers. Prostovoljno gasilsko društvo Nadgorica zaobjema tri vasi: Nadgorico, Ježo in Prod. Njegova naloga je skrb za požarno varnost in pomoč ljudem v raznih nesrečah, ki jih prinaša vsakdanje življenje. V času obstoja društva sta se njegov položaj in organizacijska struktura zelo spreminjala, toda poslanstvo

gasilcev je ostalo vedno isto – pomoč ljudem v stiski. Tako je zapisal Anton Kolenc v uvodniku zbornika.

Skozi razvoj PGD od nastanka do prve svetovne vojne nas popelje France M. Dolinar. Številni požari na območju takratne občine Črnuče so narekovali potrebo po učinkovitejši požarni obrambi. Ustanovitev PGD Nadgorica pa naj bi spodbudili požari leta 1912. Takrat je bilo v okolici Nadgorice v enem dnevu 11 požarov. Na žegnanjsko nedeljo, 30. junija, so oblikovali iniciativni odbor, ki naj bi pripravil vse potrebno za ustanovitev gasilske čete v Nadgorici. Ustanovni občni zbor je bil 6. septembra 1912. Prva skrb novoustanovljene gasilske čete je bilo izobraževanje, za kar si prizadevajo vse do danes, in ki vključuje tudi najmlajše člane in ženske. Kmalu je sledil nakup najnujnejše opreme in manjše gasilne ročne brizgalne. Ker je bila vas daleč od naravnega izvira vode, je bilo za učinkovito posredovanje gasilcev pri požaru potrebno čim prej zgraditi betonsko cisterno za zadostno količino vode. Že naslednje leto so zbrali denar za nakup učinkovitejše motorne brizgalne v znani tovarni gasilskega orodja Konrad Rosenbauer v Linzu. Gasilno opremo so hranili kar v hlevu enega od gasilcev. Denarna sredstva za delovanje so zbirali pri dobrotnikih in predvsem na vsakoletnih veseljah, kjer jim je večino izkupička prinašala loterija oz. tombola. Ta oblika zbiranja sredstev za delovanje prostovoljnih gasilskih društev se je ohranila do danes.

Prva svetovna vojna jim je preprečila gradnjo gasilskega doma, čeprav so že določili lokacijo in zbrali nekaj denarja. Po koncu prve svetovne vojne, po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, so bili gasilci v Nadgorici vključeni v gasilsko zvezo v Ljubljani. Najprej so se leta 1921 lotili gradnje gasilskega doma, svojega središča, ki je trajala vse do leta 1931. Dne 3. junija naj bi z blagoslovitvijo predali

dom gasilcem v uporabo. Ker pa je črnuški župnik Tomelj nasprotoval veselici s plesom, ki bi sledila blagoslovitvi, do blagoslova ni prišlo. V naslednjih letih so nadgoriški gasilci izpopolnjevali opremo z nakupom nove, močnejše brizgalne in nabavo starega tovarnjaka, ki so ga predelali za gasilske potrebe, ter še z nekaterimi nujno potrebnimi orodji za gašenje.

Leta 1941, po zasedbi Nemcev, je bila večina članov gasilske čete mobiliziranih v nemško vojsko, mnogi pa so se pridružili partizanom. Aktiven je ostal le tajnik društva Ivan Korošin, ki kot železničar ni bil vojni obveznik. Skrbel je, da gasilska oprema ni propadla in je dobro ohranjena preživela dobo okupacije. Kljub temu je na občnem zboru 9. septembra 1945 odstopil češ, *da se ne spodobí imeti v svoji sredi izdajalca domovine, kakor sem bil imenovan na masovnem sestanku v Črnučah*. Sramotna obtožba mu je še dolgo grenila življenje.

Nadgoriški gasilci so v povojni Jugoslaviji skušali ponovno oživiti svoje delovanje, toda oprema je bila zastarela in pomanjkljiva, sredstev za obnovo pa ni bilo. Po zakonu iz leta 1948 pa je prostovoljna gasilska četa v Nadgorici prenehala samostojno delovati. Priključena je bila gasilski četi v Črnučah. Toda 10. aprila 1952 je poverjenišтво za notranje zadeve Republike Slovenije ponovno dovolilo samostojno delovanje PGD Nadgorica. Prvi sklep upravnega odbora leta 1957 je bil povečanje gasilskega doma. In kot je bilo značilno za to obdobje, se je zataknilo pri pridobitvi gradbenega dovoljenja. Dovoljenje je bilo vezano na odstranitev kapelice, ki je stala ob gasilskem domu. Po utemeljenem negodovanju vaščanov je kapelica ostala in stoji še danes. Gradnja povečanega gasilskega doma je bil končana šele leta 1972 ob 60-letnici delovanja gasilskega društva.

Avtorji prispevka o dejavnosti društva po letu 1945 (Anton Kolenc, Ignac Omers in Janko Jarc) navajajo vse akcije PGD, s katerimi so modernizirali gasilsko opremo, tudi z nakupi sodobnih motornih vozil. Podrobno so opisani vsi pomembnejši dogodki v zadnjih desetletjih, predvsem pa proslave ob okroglih obletnicah. Ob osemdesetletnici delovanja, leta 1992, so nad vrati gasilskega doma odkrili fresko sv. Florjana, zavetnika gasilcev (posvečen mu je krajši članek). V prilogi so dodani spiski vseh načelnikov – predsednikov upravnega odbora društva, poveljnikov, tajnikov in blagajnikov pa tudi seznam sedanjega upravnega odbora (ob 100-letnici), članov UO in članov nadzornega odbora ter dolg spisek članov gasilcev. Zanimiv je tudi pregled večjih požarov na območju PGD Nadgorica.

Knjiga je bogato ilustrirana, objavljeni so tudi mnogi dokumenti iz arhiva PGD Nadgorica. Veliko dragocenost pa predstavlja faksimilirani rokopis Kronike PGD Nadgorica od leta 1912 do 1937, ki jo je vestno vodil dolgoletni tajnik društva Ivan Korošin.

Ignacij Voje

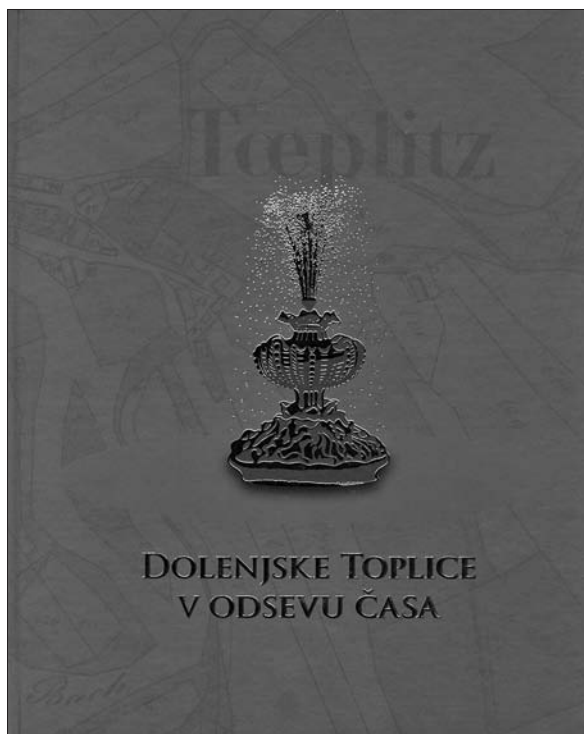
**Dolenjske Toplice v odsevu časa:
[znanstvena monografija ob 800-letnici prve
omembe Dolenjskih Toplic v zgodovinskih
virih] (ur. Robert Peskar). Dolenjske
Toplice: Občina, 2015, 555 strani.**

Da se je med ljudmi v Topliški dolini, obdani s hribi, reko Krko s pritoki, obdarjeni z zdravilno vodo, bogatimi gozdovi in mnogoterimi drugimi danostmi, s katerimi gospodarijo prijazni in gostoljubni ljudje, misel o iskanju svojih korenin in preučevanju življenja nekdanjih prebivalcev danes njihovega domačega okolja medila že dalj časa, je v uvodni besedi Monografiji na pot razkril župan Jože Muhič.

Kraj domačini še vedno imenujejo le Toplice; pridevnik Dolenjske je dobil leta 1953, da se je lažje razlikoval od drugih krajev v Sloveniji z enakim imenom. Za izdajo zbornika, ki osvetljuje njegov razvoj skozi čas in opisuje njegove naravne danosti, so izbrali 800. obletnico prve omembe kraja v pisnih virih, kar je primerna obeležitev njegove spoštovanja vredne starosti. Željam ljudi in občine, ki niti ni med najmanjšimi v Sloveniji in je kakor večina le-teh ponovno nastala po osamosvojitvi, je prisluhnila predvsem tovarna zdravil Krka, ki je leta 1973 prevzela topliško zdravilišče in je danes na Dolenjskem pogosto glavni podpornik tovrstnih projektov. Z njimi razvija in bogati svojo ponudbo in spleta tesne vezi z okoljem, v katerem biva in iz katerega živi.

Izdani zbornik prinaša raznovrstne članke o dolini, njenih prebivalcih in, seveda, toplicah. Delo glavnega urednika je opravil Robert Preskar, uredniški odbor pa je za pripravo objavljenih člankov uspel angažirati zavidljivo število kompetentnih avtorjev. Večina od njih je pripravila dokaj obsežne tekste, za katere so gradivo zbirali ne le v domačih, pač pa tudi v tujih arhivskih in drugih podobnih ustanovah. Medtem ko večina avtorjev člankov ne toži o težavah z dostopnostjo gradiva, je nekaj vrzeli ostalo še pri razkrivanju zgodovine zdravljenja vojaških oseb v Dolenjski Toplicah med obema svetovnima vojnama, saj je raziskovalcem to arhivsko gradivo nedostopno. Zbornik je tudi slikovno bogat, fotografije pa so zelo kakovostne, kar še dodatno dviguje njegovo vrednost. Za pripravo slikovnega gradiva je poskrbel fotograf, likovni urednik in oblikovalec monografije Marko Pršina, ki je poleg novih uspel zbrati tudi mnogo starih fotografskih posnetkov. Pri slednjih pomembno osnovo predstavlja fotografska zapuščina fotografa Karla Henigmana.

Prvi sklop člankov v zborniku se navezuje na geografsko lego, naravne danosti in termalne vode na zajetem območju. Drago Kladnik in Marjan Ravbar sta v svojem prispevku prikazala geografsko sliko območja, ki mu domačini pravijo Topliška dolina in se razprostira na zahodnem obrobju Krške kotline

med občinami Novo mesto, Straža, Semič, Kočevje in Žužemberk. Večina območja spada k dinarskemu krasu. Za zakrasela območja so značilni številni in raznovrstni kraški pojavi, ki odločilno vplivajo tudi na hidrografska mreža občine. Za območje občine Dolenjske Toplice je značilno zmerno celinsko podnebje in čeprav je od Jadranskega morja oddaljeno le 70 km zračne linije, to zaradi reliefnih pregrad Kočevskega Roga in Gorjancev na tukajšnjo klimo skoraj nima vpliva. Pestra pedološka sestava tal je vzrok za bogato floro in favno. Občina je med najbolj gozdnatimi v Sloveniji, saj nekdanje iztrebljene zemljiške površine zaradi opuščanja obdelave, ki je delno tudi posledica izselitve Kočevarjev, spet prerašča gozd; ta nudi dom mnogim živalskim vrstam. Čeprav je za celotno Dolenjsko značilna zgodnja in gosta poselitev, to za območje Dolenjskih Toplic ne velja v celoti. Prav prostrano območje Kočevskega Roga, ki so ga pred drugo svetovno vojno poseljevali Kočevarji, je danes skoraj popolnoma neposeljeno.

Andrej Lapajne in Mihael Brenčič, ki sta v svojem članku preučila geološke in hidrološke razmere, menita, da Dolenjske Toplice svoj značaj dolgujejo predvsem naravnim danostim, saj je topla voda, ki že od pradednine privlači človeka, posledica geoloških razmer. Kot sta zapisala, se je z geološkimi raziskavami tukajšnjega podzemlja prvi ukvarjal geolog pater Janez Žurga, domačin iz Dolenjskega Gradišča, od leta 1960 pa se opravljajo sistematične geološke raziskave tukajšnjega podzemlja.

Preučevanju potoka Sušica s kraškimi in termalnimi izviri, ki je tretji večji površinski pritok reke Krke, se je posvetil Andrej Hudoklin. Navaja, da že

poimenovanje potoka, ki mu ljudje pravijo tudi Šica, povzema njegovo lastnost, da v suši v zgornjem toku presahne. Bruhalniki v strugi so sicer glavni izvir vode v Sušici, poleg številnih kraških izvirov pa so njena izjemnost termalni izviri, ki se vanjo stekajo v Dolenjskih Toplicah. Muhaste vode Sušice so nekdaj močno vzpodbujale ljudsko domišljijo, prenekateri ljudski rek pa je nastal tudi zaradi strahu staršev, da bi v naraščajoči vodi utonil kateri od radovednih nadebudnežev.

Drugi sklop člankov, v katerem so avtorji skušali prikazati vpliv, način in posledice bivanja človeka v Topliški dolini, pričenja pregled arheoloških najdišč, ki ga je pripravil Borut Križ. Območje Toplic je označil kot stari prostor poselitve in bivanja, ki ga je pogojevala osnovna komunikacijska povezava po Krki od zahoda proti vzhodu. Po njegovih besedah so arheološke najdbe iz Dolenjskih Toplic bolj ali manj slučajne, med najpomembnejšimi izpričanimi arheološkimi najdišči z obravnavanega območja pa je Cvinger. Ker so prva izkopavanja tod potekala že konec 19. stoletja, je večina takratnih najdb pristala v Naravoslovnem muzeju na Dunaju, od katerih je del še danes na ogled na njihovi stalni razstavi.

O Toplicah v najstarejših pisanih virih je v svojem članku pisal France Baraga. Prvo omembo kraja je našel v darovnici, objavljeni v pred leti izdani knjigi Jožeta Mlinariča o stiški opatiji, vendar, kot pravi, nanjo nihče ni bil pozoren. Potem ko je avtor nanizal vrsto plemiških lastnikov, ki so za krajši ali daljši čas gospodarili na tukajšnjem območju, se je v posebnem poglavju posvetil prehodu toplih vodnih virov v last Turjaških, ki imajo prvi zasluge za razvoj kraja s kopališko in zdraviliško ponudbo.

Boris Golec je opisal nastanek in zaton edinega zdraviliškega trga na Slovenskem in njegovo soodvisnost z razvojem topliškega kopališča ob toplih vrelcih. Čeprav je po avtorjevih besedah arhivsko dokumentirana življenjska doba kraja kot trga trajala le pol stoletja, je imel vse temeljne attribute razvite trške naselbine razen zapisanih trških svoboščin, trškega sveta in volitev avtonomnih organov. Da so Toplice zelo specifičen primer v zgodnjem novem veku nastalega trga, avtor utemeljuje tudi s tem, da zavest o trgu ni bila živa niti med sodobniki.

Z zgodovino in razvojem topliške župnije sta se ukvarjala Julijana Visočnik in Blaž Otrin. Visočnikova ugotavlja, da je bila raba izrazov za poimenovanja nekdaj precej nekonsistentna in prav temu je po njenem mnenju pripisati, da danes na podlagi ohranjenega arhivskega gradiva ni mogoče ugotoviti natančnega datuma nastanka župnije. Patroni župnije so bili Turjaški; glede na svoje potrebe in prepričanja so jo kdaj podelili tudi protestantskim predikatom. Otrinov članek se časovno navezuje na čas od vključitve župnije Toplice v ljubljansko škofijo do začetka druge svetovne vojne. V času po francoski okupaciji so bile med drugim preurejene tudi meje župnije, ki je bila do tedaj enklava sredi župnije Vavta vas. S preuredit-

vijo meja se je močno povečalo število duš v župniji, duhovnike v Toplicah pa so včasih pristojni nastavljali tudi glede na njihove zdravstvene težave, saj so se nekateri med njimi ob služenju Cerkvi zdravili v takojšnjih toplicah. Kot v mnogih drugih župnijah so tudi v Toplicah v času prve svetovne vojne za vojsko pobrali cerkvene zvonove, ljudi pa je še posebej razburilo, da so pobrali celo nekaj piščali iz orgel.

Poleg toplih vodnih virov predstavlja največjo znamenitost v Toplicah župnijska cerkev sv. Ane z nekdanjim taborskim kompleksom, ki ju je opisal Robert Preskar. Čeprav je dandanes slabo opazna, je bila pred postavitvijo velikih zdraviliških stavb cerkev eden izmed dominantnejših objektov na topliškem trgu, o čemer priča tudi Valvasorjeva upodobitev Toplic. Po zanimivem sprehodu po cerkvi je avtor podrobneje predstavil še presenetljivo dobro ohranjeni protiturski tabor.

Politično, gospodarsko in socialno sliko Toplic z okolico v 19. stoletju je v svojem članku naslikal Stane Granda. Kot eno največjih pomanjkljivosti, ki je do določene mere vedno zavirala razvoj zdraviliškega kraja, je navedel prometne povezave. Morda tudi zaradi tega visoka aristokracija v Toplice ni prihajala. Avtor se je najprej posvetil odnosu med Novim mestom in Dolenjskimi Toplicami, ki so za meščane v prvi vrsti predstavljale kraj nedeljskega oddiha, družabnosti in zabave. Znano je bilo namreč, da so bile Toplice med najbolj priljubljenimi cilji enodnevnih izletov Novomeščanov. Za Toplice in topliške domačine pa je bilo Novo mesto ves čas sedež državno upravne in sodne oblasti, v okvir katerih so sodili v drugi polovici 19. stoletja. Urbanistično in arhitekturno je bilo središče Toplic preurejeno tako po prvem (1834) kakor po drugem velikem požaru (12. aprila 1895), ki sta v 19. stoletju opustošila Toplice. Da drugi požar v širši javnosti ni močnejše odmeval, avtor pripisuje obsežnosti velikonočnega potresa, ki se je zgodil le dva dni kasneje.

Stavbni in urbanistični razvoj Toplic je osvetlil Marko Pršina, posebno pozornost pa namenil hišam, ki so stale že pred drugo svetovno vojno. Ugotovil je, da je razpored cest, kot ga izkazuje franciscejski kataster iz prve polovice 19. stoletja, ostal nespremenjen do danes. Priljubljenosti toplih vrelcev je pripisal dejstvo, da so bile Toplice skozi čas kar pogosto upodobljene. Kot je bilo omenjeno tudi v nekaterih drugih člankih, so Auerspergi po prvem velikem požaru odkupili požarišča treh hiš v središču naselja, na njih pa uredili osrednji trg. Tega so kot kraj zbiranja in trgovanja uporabljali tudi topliški prebivalci, zaradi nasprotujočih si interesov pa je bil pogosto vzrok sporov, čeprav so Topličani Auerspergom priznavali lastniško pravico.

Posebno poglavje je avtor namenil oštevilčenju hiš, ureditvi mostov, urejanju zadev, ki so pripadale srenji, oskrbi z vodo, razsvetljavi, Podžlebu, kjer so si domačini uredili svoje kopališče in pralnico-peri-

šče, gradbenim podvigom in novi podobi kraja v času med obema vojnama. Članek že posega tudi v čas, ki se ga nekateri starejši domačini še spominjajo. Njegov pomen za domačine je toliko večji, ker je avtor sestavil preglednico posestnikov hiš od 1825 dalje s hišnimi domačimi imeni, spreminjanjem njihovega lastništva ter starimi in novjšimi hišnimi številkami, v sprehodu skozi kraj pa niza podatke o nekaterih hišah in njihovi nekdanji in sedanji namembnosti, hišnih prebivalcih ter njihovem življenju znotraj topliške skupnosti.

Matej Rifelj je opisal nastanek in razvoj zdravilišča. Navedel je najpomembnejše dogodke iz zgodovine toplic od najverjetnejših prvih kopalcev, ko naj bi po ljudski pripovedki zdravilno vrednost topliške vode odkril pes z bolno nogo, do dogodkov med drugo svetovno vojno, ko so tople vrelce in zdraviliške usluge poleg civilnih gostov koristile vse vojske, ki so imele v določenem času dostop do njih. Zdravilišče je bilo v tistem času kljub redni skrbi v zelo slabem stanju, premično imovino pa so iz zdraviliških stavb odnašali vsi, ki so imeli dostop v prostore. Takoj po končani vojni so začeli zdravilišče popravljati, leta 1946 pa je bilo nacionalizirano.

Invalidski dom, topliško poslopje z zelo posebno in edinstveno zgodovino, je opisal Matjaž Ravbar. Sprva je bilo namenjeno vojakom, ki so prišli v zdravilišče na rehabilitacijo in kopanje; posamezni zapisi namreč pričajo, da se je vojaštvo v tukajšnjih zdravilnih vrelih kopalo že konec 18. stoletja. Ko so Auerspergi svoje kopališče dali v uporabo tudi vojakom, so naredili svojevrstno marketinško potezo, saj so kraj in topli vrelci postali znani širše po habsburški monarhiji. Med obema svetovnima vojnama so v poslopje naselili vojne invalide in njihove družine, zato je poslopje dobilo ime Invalidski dom. Nekaj časa je v njem domovala muzejska zbirka narodnoosvobodilne borbe, pa ambulanta in lekarna, danes pa je v uporabi kot stanovanjski objekt. Čeprav so se v Toplicah bali, da bo med vojaštvom in domačini prihajalo do napetosti, turjaški knezi pa so skrbeli še za svoj posel z drugimi gosti, so ostali vojniki domačinom v dobrem spominu. Ko je leta 1834 v kraju pustošil požar, je prav pomoč vojakov preprečila, da kraj ni utrpel še večje škode. Poleg »svoje« hiše so rešili tudi del cerkve, župnišča in gospodarskega poslopja.

Ob naravnih danostih, izviri tople in zdravilne vode ter ustreznih zdraviliških objektih k dobremu počutju gostov prav gotovo pripomore tudi urejeno okolje, oziroma park, da se lahko zadržujejo na prostem. Kot je zapisal Mitja Simič, so park v Dolenjskih Toplicah začeli urejati v istem času kot podobne zdraviliške parke v drugih krajih po Evropi. Čeprav za večino časa o parkovni ureditvi ni podatkov, gre zaupati navedbam avtorja članka, da je bil urejen po maniri ureditve parkov svojega časa. Lastnik parkovnih površin je še danes zdravilišče. Ker pa je park nekoliko oddaljen od zdraviliškega kompleksa, ga

bolj kakor zdraviliški gostje obiskujejo domačini, saj je postal izvrstna površina za rekreacijo. Mnogo bolj kakor park je svojo podobo ohranil zdraviliški trg, ki je današnjo podobo začel dobivati tik pred drugo svetovno vojno. V nadaljevanju se je avtor posvetil še novemu parku z drevoredom, vrtu pri Invalidskem domu, drevoredu ob cesti proti pokopališču in drugim načrtnim zasaditvam dreves, s katerimi so želeli domačini in lastniki zdravilišča ustvariti prijetnejši ambient za goste.

O pojavu turizma v Toplicah, njegovem razvoju in značilnostih ter vizijah je pisal Marko Koščak. Zaradi zgodnjega odkritja toplih vrelcev so se v kraju z zametki turizma srečali že v poznem srednjem veku, ključni korak v razvoju topliškega turizma pa je bil narejen v 17. stoletju z izgradnjo prve kopališke stavbe. K zagonu turizma so prispevali še država, ki je sprejela nekaj vzpodbudnih zakonov, in zdravniške komisije, ki so se začele vključevati v turistično in razvojno shemo zdravilišča. K prepoznavnosti Toplic so poleg vojaštva pripomogle turistične publikacije. V vsebinskem smislu so vse omenjene knjižice navajale zgodovino zdravilišča ter kemične, fizikalne in zdravilne lastnosti termalne vode, dotaknile pa so se tudi turističnih zmogljivosti kraja ter navedle nekatere zanimivosti v okolici Toplic.

V obstoj in delo zdravilišča je bila ves čas močno vpeta lokalna skupnost, ki se je iz lastnih potreb pa tudi za potrebe obogatitve turistične dejavnosti organizirala v društva. O njih in o družabnem življenju je članek pripravila Tjaša Zupančič, posebej pa se je posvetila gasilski dejavnosti, Bralnemu in pevskega društvu, delovanju sokolov in društev, ki so spadala v napredno usmerjen tabor, ter orlov in drugih katoliških društev. Omenila je še nekaj drugih manjših društev in združenj, ki pa niso imela izrazite vloge in močnejšega vpliva na življenje v kraju. Njen članek dopolnjuje prispevek Judite Podgornik Žaletelj, ki opisuje družbenopolitično življenje v 20. stoletju, ko so bile Dolenjske Toplice kljub različni organiziranosti in različnim državnim in družbenim ureditvam upravnemu središču velikega območja. Ker je bil to čas dveh največjih svetovnih morij, jima je v članku namenila tudi velik del pozornosti. In medtem ko se je dogajanje v času prve svetovne vojne Toplic dotaknilo le posredno, npr. preko mobilizacij moškega prebivalstva, zmanjšanju števila civilnih gostov v zdravilišču, ki so jih kmalu zamenjali vojaški rekonvalescenti, boji pa so potekali drugje, so bile Dolenjske Toplice v času druge svetovne vojne tako rekoč v samem središču dogajanja. Topličani vojne niso le opazovali, pač pa so v njej aktivno sodelovali ter z vojnimi žrtvami in materialno škodo občutili njene posledice. Po drugi svetovni vojni so Toplice sodile v okraj Novo mesto, ustanovitev samostojne države pa je prinesla nove spremembe. Dolenjske Toplice so sicer nekaj časa še vztrajale v občini Novo mesto, leta 1998 pa so se krajanje na referendumu dokončno odločili za svojo

občino, ki je začela samostojno pot 1. januarja 1999.

O sodobni arhitekturi, ki Dolenjske Toplice postavlja ob bok najkvalitetnejšim centrom v državi, je pisal Rok Žnidaršič. Dodatno znanstveno vrednost za preučevanje zgodovine, ki ga v drugih podobnih publikacijah le redko najdemo, pa daje zborniku članek Mitje Sadka, ki je sestavljen seznam arhivskega gradiva, ki se nanaša na Dolenjske Toplice, hranita pa ga enota Zgodovinskega arhiva Ljubljana za Dolenjsko in Arhiv Republike Slovenije. V teh dveh institucijah ga je tudi največ. Avtor pa je takoj dodal, da bi bilo naivno pričakovati, da morda druge slovenske institucije nimajo gradiva, ki bi se posredno ali neposredno dotikalo zgodovine Dolenjskih Toplic. Pri tem je omenil Nadškofijski arhiv Ljubljana in opozoril, da se lahko gradivo o Dolenjskih Toplicah nahaja tudi v številnih drugih, v objavljenih člankih neuporabljenih fondih, ker to iz arhivskih pomagal ni vidno. Iskanje po takem gradivu je namreč podobno iskanju igle v kopici sena. Posebej so problematični neurejeni in nepopisani fondi, ki jih je v vsakem slovenskem arhivu še nekaj, pregledovanje in brskanje po takem gradivu pa ni možno. Gradivo o Dolenjskih Toplicah se brez dvoma nahaja tudi v arhivih v tujini. Seznamu je za lažje razumevanje dodal še indeks nekaterih pojmov in abecedni seznam arhivskih fondov s signaturami.

Spisek in osnovne biografske podatke osebnosti, ki so pomembno vplivale na življenje skupnosti, sta sestavili Darja Peperko Golob in Mateja Kambič, kroniko pa je dodal Dušan Štepec. Zbornik zaokroža spisek virov in literature z legendo okrajšav nahajališč arhivskega gradiva, kazalo slikovnega gradiva ter seznam avtorjev.

Predstavljeni zbornik sodi med vsebinsko in oblikovalsko boljše publikacije svoje vrste. Dolenjske Toplice so z njim dobile pester pregled krajevne zgodovine, znanstveniki različnih ved in ljubiteljski bralci pa vir, ki kar kliče po nadaljnjih raziskavah in spoznavanju pestre preteklosti zdraviliškega kraja.

Alenka Kacičnik Gabrič

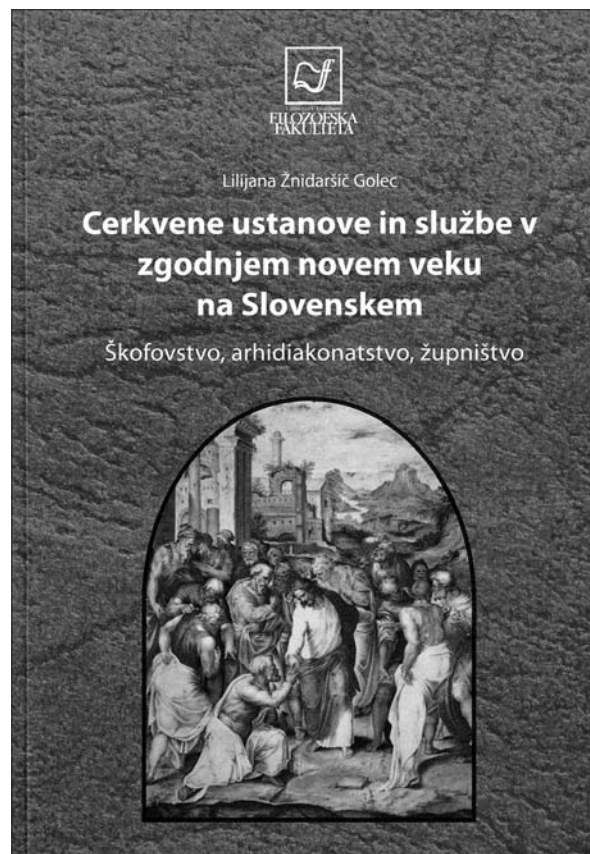
Lilijana Žnidaršič Golec: Cerkevne ustanove in službe v zgodnjem novem veku na Slovenskem: Škofovstvo, arhidiakonstvo, župništvo. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015, 80 strani.

Avtorica doc. dr. Lilijana Žnidaršič Golec je pripravila knjigo z naslovom *Cerkvene ustanove in službe v zgodnjem novem veku na Slovenskem: Škofovstvo, arhidiakonstvo, župništvo*. Delo je priročnik, ki smo ga

v zgodovinarski stroki že dolgo potrebovali. Pretežni del slovenske zgodovine je bil tesno povezan z delovanjem Katoliške cerkve in njenih različnih ustanov ter upravnih struktur. Zgodovinarji pri obravnavanju različnih tematik hitro naletimo na vpletenost cerkvenih subjektov tudi v povsem posvetni sferi, zato bo pričujoče delo hvalevreden pripomoček pri poznavanju in razlikovanju najpomembnejših cerkvenih služb in njihovih nosilcev. Priročnik je razdeljen v štiri dele, ki jim je dodan terminološki slovarček z bibliografijo.

Prvi del je posvečen širši zgodovinski predstavitvi katoliških cerkvenih ustanov in služb ter njenih nosilcev. Časovno se je avtorica omejila na obravnavanje tematike od ustanovitve ljubljanske škofije (1461–1462) do jožefinskih reform ob koncu 18. stoletja.

Drugi del je posvečen vlogi škofovske službe – škofovstvu. Najprej je predstavljena škofijska in metropolitanska pripadnost slovenskega ozemlja v zgodnjem novem veku. Vlogo škofa kot voditelja škofije je na novo opredelil Tridentinski koncil (1545–1563) s svojimi odloki. Pri nas mu je sledilo obdobje protireformacije in katoliške obnove. Pri prvi so izjemno vlogo odigrale svetne oblasti, konkretno habsburški katoliški deželni knezi Notranje Avstrije, ki so izoblikovali idejnopravne temelje »državnega cerkvenstva«, te pa je do konca izpopolnil Jožef II. svojimi reformami. Predstavljena so tudi prizadevanja Habsburžanov za obnovo katolištva v Prekmurju

in vloga posameznih lokalnih fevdalnih družin. Nekoliko drugačna je bila situacija v koprski škofiji, ki je spadala pod Beneško republiko. Seveda pa škofje v obravnavanem obdobju niso bili le vrhovni dušni pastirji, ampak so bili pogosto v diplomatski, vojaški in upravni službi vladarja. Deželno knežja oblast je bila zato še kako zainteresirana, da je ohranila vpliv na njihova imenovanja, ki so se odvijala v cerkveno-političnih okvirih. Na ozemlju današnje Slovenije so se lomili interesi Habsburžanov in Benečanov tudi na cerkvenem področju. Po letu 1420 so vpliv na imenovanje oglejskih patriarhov imeli slednji, kar je vodilo v stoletno onemogočanje patriarhov v habsburškem delu patriarhata. Avtorica pojasni rabo naslova »knezoškof« v habsburški deželah, prav tako tudi izraz »prelat«, ki je bil pridržan za višjo duhovščino. Škofje so bili tudi zemljiški gospodje, kar pa navadno ni bilo povezano z njihovo jurisdikcijo. Nekateri škofje zunaj slovenskih dežel so imeli tudi patronate nad dotičnimi župnijami. Škofovska vloga se je ponovno okrepila sredi 18. stoletja.

Tretji del obravnava pomen arhidiakonatske službe. Posebej opredeli pravice in dolžnosti arhidiakonov, ki so zlasti na ozemlju oglejskega patriarhata delovali z dokaj velikimi pooblastili, ki so jim pred duhovščino in verniki dajala ugleden položaj. Predstavljena sta postopek imenovanja arhidiakonov in njihova izbira v 18. stoletju. Posebne arhidiakonate je s pomočjo inkorporiranih župnij uspelo oblikovati tudi posameznim redovom in kapitljem.

Četrty del je posvečen vlogi župnika. Tudi ta je bila na novo opredeljena na Tridentinskem koncilu. Problem so predstavljale zlasti župnije, ki so bile inkorporirane (vtelešene, pridružene) raznim cerkvenim ustanovam. Glede na vrsto inkorporacije sta bila odvisna tudi položaj in poimenovanje duhovnika, ki je župnijo dejansko vodil. Avtorica se pomudi tudi pri problematiki podelitve župnij in prezentacije (predlaganja) župnikov, ki je bila v večini primerov domena patronov iz vrst laikov in klerikov. Problematična je postala predvsem v obdobju reformacije in protireformacije. Uravnotežila jo je šele aplikacija postopka izbire župnika na temelju tridentinskih odlokov. S tem je bilo povezano tudi umeščanje posameznega župnika v duhovno in časno (svetno) posest župnije s strani ordinarija in patrona. Predstavljeni so tudi gmotna in duhovna razsežnost župništva v luči vizitacij in sinod ter pastoralni in gmotni pogoji pri ustanavljanju novih župnij.

Delo odlikuje natančnost in smisel za razlago posameznih materij. Sem in tja strokoven bralec opazi le manjše napake ali pomanjkljivosti. Med njimi bi izpostavil nekatere besedne zveze in strokovne izraze: str. 8 »petnajst kongregacij kardinalov« bolje: »petnajst kongregacij pod vodstvom kardinalov«; str. 30 glede zemljiškega gospostva bamberških škofov na Koroškem in ne »na Kranjskem«; str. 32 dve nejasnosti glede »župnika v Radovljici«, kjer je

bil habitualni župnik ljubljanski prošt; str. 33 župnija Kamnica v srednjem veku ni bila izločena iz mari-borske, ampak obratno; str. 47 »postala je 'parochus habitualis'« pravilno: »postala je 'parochia habitualis'«; »t. i. škofijski menzi« pravilneje: »t. i. škofovski menzi« (od 'mensa episcopalis'); na str. 49 bi bilo pojasnilo iz op. 181 bolje vključiti v besedilo; na str. 51 ni navedena kapiteljska župnija Naklo, nikjer pa se tudi ne omenja Vrhnika; str. 55 za izraz »institutio canonica« je pravilneje uporabiti besedno zvezo »kanonična umestitev« kot pa »duhovna umestitev«; str. 56 »pontificalia« so prvenstveno škofovske liturgične insignije in oblačila (prstan, pektoral, pastoral, mitra, dalmatika in cazuli), ki so se lahko podeljevale tudi nekaterim višjim prelatom (npr. infulirana prošt in stolni dekan v Ljubljani). Pri slovarčku bi opozoril na naslednje izraze: str. 64 »sedisvakanci« oziroma nezasedenosti škofovskega sedeža rečemo tudi čas izpraznjenega škofovskega sedeža; »klerik« je kandidat za duhovniški poklic postal že s prejetjem tonzure ob ostiariatu; »kolegiatni kapitelj« slovenimo lahko »zborni kapitelj«; str. 66 med višje kleriške redove je spadal tudi episkopat – škofovstvo, ki pomeni polnost sv. reda; str. 66 napačna razlaga naziva »patriarh« pri ruski, srbski, bolgarski in romunski Pravoslavni cerkvi; str. 67 »štola« ni ogrinjalo (velum), ampak šalu podoben trak – znamenje diakonske ali duhovniške službe; str. 68 »župnijski vikar« morda bolje »župniški vikar«, ker je nadomeščal habitualnega župnika.

Pohvalno je avtoričino slovenjenje tujke »inkorporacija« v »utelešenje«, vendar pa bi pri tem morda veljalo posnemati rabo Franca Kovačiča, ki je uporabljal besedo »vtelešenje«. Zakaj? Pojem »utelešenje« se v teologiji uporablja za prevod latinske besede »incarnatio«, zato bi bil za besedo »incorporatio« v zgodovinopisju bolj primeren Kovačičev prevod »vtelešenje«.

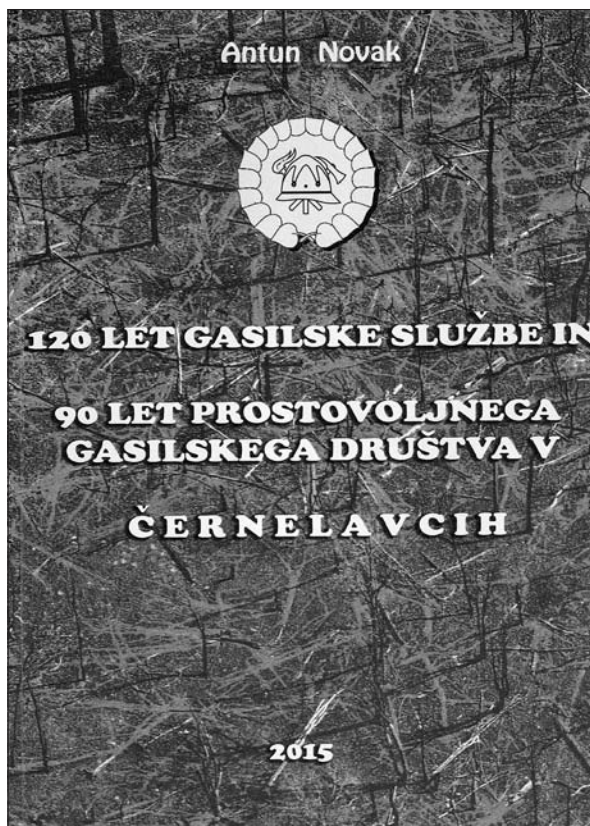
Avtorica se je pri pisanju vseskozi naslanjala na dela relevantnih avtorjev. Del vsebine je črpala tudi iz arhivskih virov. Uspelo ji je napraviti sintetični pregled obravnavane tematike in s tem zapolniti še eno vrzel v našem zgodovinopisju.

Matjaž Ambrožič

Antun Novak: 120 let gasilske službe in 90 let Prostovoljnega gasilskega društva v Černelavcih. Černelavci: Prostovoljno gasilsko društvo, 2015, 265 strani.

Recenzentka publikacije, Metka Fujs, je avtorja Antuna Novaka uvodoma opredelila kot človeka, »ki piše in objavlja že pol peto desetletje in odgovorno lah-

ko ugotovimo, da se je v tem času iz kronista prelevil v zgodovinarja, ki zna iskati, brati in interpretirati zgodovinske vire, zaradi česar je vse, kar zapiše in objavi dragocena literatura obenem pa tudi pomemben vir za vsakega prihodnjega raziskovalca gasilske zgodovine. Svojo profesionalno gasilsko kariero in mnoge funkcije znotraj gasilskih organizacij je nadgradil z izjemno bogato bibliografijo samostojnih publikacij, člankov in razprav o zgodovini gasilstva v Medžimurju in Prekmurju.« Njegovo najnovejše delo predstavlja zajetno publikacijo, ki jo je v letu 2015 izdalo Prostovoljno gasilsko društvo v Černelavcih ob praznovanju devetdesete obletnice obstoja in sto dvajsete obletnice delovanja krajevne gasilske službe.

V nadaljevanju recenzentskega poročila lahko preberemo mnenje, »da je monografija primer načrtnega, metodološko domišljenega pristopa do podatkov: od literature do različnega arhivskega gradiva, fotografij, zakonskih predpisov in časopisnih člankov. Zastavljena je kronološko, pri čemer je za vse nove bralce gasilske zgodovine dobrodošel uvodni splošni pregled varstva pred požari in začetkov tega v Prekmurju, preden se lahko posvetijo zgodovini černelavske gasilske službe. Dokumenti in dejstva, ki jih avtor navaja, so zanimivi, ker predpostavljajo, da je bila gasilska služba organizirana v več prekmurskih krajih že v 19. stoletju ali na začetku 20. stoletja, čeprav so dokumenti o formalni ustanovitvi gasilskih društev mlajši. Velja enako tudi za Černelavce.«

Razumevanje delovanja in poslanstva černelavske

gasilske organizacije oblikuje spoznanje, da je bila ta v veliki meri odvisna predvsem od konkretnih materialnih možnosti ter lokalnih, intelektualnih in organizacijskih potencialov. Na njen razvoj so skozi čas vplivali različni dejavniki, ki so bili tesno povezani s krajem in njegovim splošnim razvojem. Prav zato se je černelavska gasilska organizacija skozi zgodovino razvila v pomembno lokalno organizacijo, ki s svojim obstojem, gasilskimi strokovnimi in drugimi aktivnostmi, organiziranostjo, odzivnostjo itd. zagotavlja varnost lokalnega prebivalstva v najširšem pomenu besede, ter neposredno pozitivno vpliva na lokalno, oziroma krajevno samopodobo prebivalstva in na njihovo dožemanje različnih relacij do širših nacionalnih družbenih skupnosti kot tudi do različnih entitet v mednarodnem prostoru.

O delovanju gasilske službe s častitljivo 120-letno gasilsko strokovno tradicijo se je ohranilo kar nekaj dokumentacije v samih Černelavcih. To spoznanje kaže na izrazito pozitiven odnos lokalne skupnosti do pisane besede skozi obdobje, ki so ga zaznamovale mnoge spremembe družbeno-političnih in gospodarskih režimov. Različne dodatne pisne in druge zgodovinske vire pa je mogoče najti še v pristojnih muzejskih in arhivskih ustanovah v Sloveniji in na Madžarskem.

Publikacijo, ki sistematično prikazuje razvoj gasilske organizacije v Černelavcih, lahko na eni strani opredelimo kot historično razpravo s potrebnim znanstvenim aparatom. Na drugi strani pa je ta zaradi množice objavljenih arhivskih dokumentov lahko tudi že primarni vir za raziskovanje lokalne preteklosti, še posebej domoznanskih, etnografskih, socioloških in drugih lokalnih študij.

Če nekoliko podrobneje pogledamo samo publikacijo, opazimo njeno klasično strukturo oz. organizacijo vsebin. Na začetku so objavljene uvodne oz. pozdravne besede, s katerimi so dobro utemeljeni nameni in cilji njene izdelave. Te so izpod peres namestnika predsednika Gasilske zveze Slovenije, avtorja publikacije, dveh recenzentov, župana Mestne občine Murska Sobota, predsednika Prostovoljnega gasilskega društva Černelavci, predsednika Krajevne skupnosti Černelavci, predsednika Gasilske zveze Mestne občine Murska Sobota, predsednika Prostovoljnega gasilskega društva (DVD) Bednja ter predsednika Prostovoljnega gasilskega društva Slivnica pri Celju. Tej zaključeni celoti sledi krajši zgodovinski pregled Černelavcev, ki ga je pripravil mag. Franc Kuzmič, eden največjih strokovnjakov za področje domoznanstva v Prekmurju. K uvodni vsebini lahko prištevamo tudi kratek pregled splošne zgodovine varstva pred požari s predstavljenimi izbranimi dejstvi iz preteklosti, ki so gasilsko dejavnost opredelili kot splošno veljavno univerzalno civilizacijsko vrednoto in normo.

V nadaljevanju publikacije se avtor posveti začetkom sistemskega in zakonodajnega utemeljevanja

gasilske dejavnosti v Prekmurju, kamor umesti tudi začetke gasilske dejavnosti v Černelavcih. Ti dejavnosti segajo nekako v zadnja desetletja 19. stoletja. Ob tem velja opozoriti, da se je pravna ureditev in s tem tudi organizacija gasilske dejavnosti v ogrskem delu nekoliko razlikovala od one v avstrijskem delu nekdanje Avstro-Ogrske monarhije. Prav zaradi tega je vsak novo odkrit in zapisan podatek s tega področja zelo dragocen, ne samo za lokalno zgodovino gasilske dejavnosti, ampak tudi za nacionalno gasilsko organizacijo.

Pomembno prelomnico v razvoju in širitvi gasilske organizacije predstavlja 1. svetovna vojna. Moriji svetovnih razsežnosti so v Prekmurju sledili dogodki, ki so neposredno vplivali tudi na nadaljnjo zgodovino gasilske dejavnosti v Černelavcih. To so organizirali kot prostovoljno društvo in jo vpeli v širše strukture takratne gasilske organizacije. Sredi stoletja je dokaj ugoden razvoj gasilske organizacije omejila druga svetovna vojna. Iz ohranjenih dokumentov je mogoče razbrati, da se je v štirih letih madžarske oblasti očitno ohranila prvotna jugoslovanska gasilska organizacija, ki je delovala kot vzporedna novi madžarski organizaciji. V povojnem času je ta kontinuiteta predstavljala dobro osnovo nadaljnjemu splošnemu razvoju lokalne gasilske ideje vse do današnjih dni.

Na predstavljenih prelomnih zgodovinskih mejnikih avtor oblikuje posamezna poglavja in vsebinsko zaokrožene celote in skozi to analitično opiše društvena in tudi zelo konkretna zgodovinska dejstva. Pri tem mnoge dogodke in aktivnosti iz Černelavcev prestavi v širši historični in zemljepisni kontekst in s tem tudi v relacije do organizacijsko višjih celot. Na ta način mu uspeva dobro ovrednotiti historične pozicije černelavskih gasilcev do vsakokratne širše gasilske skupnosti in splošnih gospodarskih, političnih in drugih zgodovinskih dejstev.

Avtorju je z veliko občutka uspelo predstaviti tudi različne preobrazbe černelavske gasilske organizacije skozi čas. Njihove začetke opazimo v manjši meri že v obdobju med obema vojnama in v času med drugo svetovno vojno. Te so bile motivirane in izvedene predvsem v politično-organizacijskem smislu. Do večjih sprememb pa v černelavski organizaciji pride v obdobju po drugi svetovni vojni. V tem času se podobno kot tudi druge tovrstne organizacije prestrukturirajo izpod popolnoma moške domene v splošno organizacijo, ki uspešno vključuje tudi ženske in mladino ter veterane. Drugi razvojni preskok pa je organizacija doživela konec 20. in v začetku 21. stoletja. Černelavska gasilska organizacija je bila namreč dolgo časa bolj ali manj omejena in je delovala na ožjem lokalnem območju. V tem času pa se uveljavi na mednarodni ravni, npr. v okviru programa Phare. Vse te preobrazbe pa so imele še svojo razvojno komponento na področju pridobivanja gasilskih strokovnih znanj, gasilske infrastrukture, gasilske tehnike itd.

Publikacijo zaključujejo zanimive in vsestransko uporabne priloge. Med njimi najdemo tako upodobitve predsednikov, poveljnikov, tajnikov in orodjarjev društva, pregled gasilskih častnikov v društvu ter članov društva od leta 1925 dalje. Temu sledijo še druge priloge kot npr. utrinki s tekmovanj in drugih dejavnosti, upodobitve zbirke koledarjev ter oznake gasilskih činov za obravnavano obdobje. Publikacijo zaokroži dokaj obsežen povzetek v slovenskem, nemškem, angleškem in madžarskem jeziku. Ta je nadgrajen s seznamom pomembnih letnic za zgodovino gasilskega društva Černelavci, vključno z zanimivim izborom upodobitev njegove tehnične in infrastrukturne opreme skozi čas. Čisto na koncu publikacije je objavljen pregled virov literature ter predstavitev avtorja.

Če skušamo povzeti celoto in iz tega oblikovati osnovne historično-praktične izkušnje, potem lahko te zaokrožimo v dvoje sporočil. Prvo se nanaša na spoznanje, da brez ustrezno ohranjene dostopne dokumentacije ni mogoče razumeti preteklosti in dojeti zgodovinskega razvoja na mikro nivoju – v našem primeru preteklosti černelavske gasilske organizacije. Na podlagi te publikacije lahko z veseljem ugotovljamo, da so černelavski gasilci dolgoročno znali ceniti svojo dokumentacijo in so jo dobro ohranili. Drugo sporočilo, ki ga najdemo v tej publikaciji, je, da le celovit ali holističen pristop k obravnavanju zgodovinskih problemov daje objektivna zgodovinska spoznanja. To je očitno avtorju obravnavane publikacije tudi v največji meri uspelo.

Na podlagi predstavljenega lahko sklenemo z mislijo, da gasilska organizacija v Černelavcih s to publikacijo prispeva k razvoju pozitivne samopodobe lokalne skupnosti in s tem uresničuje svojo proaktivno vlogo ne samo na strokovnem gasilskem področju, ampak tudi na področju varovanja in ohranjanja lokalnega spomina prebivalcev Černelavcev, hkrati pa ga posreduje in predstavlja najširši strokovni in laični javnosti.

Miroslav Novak

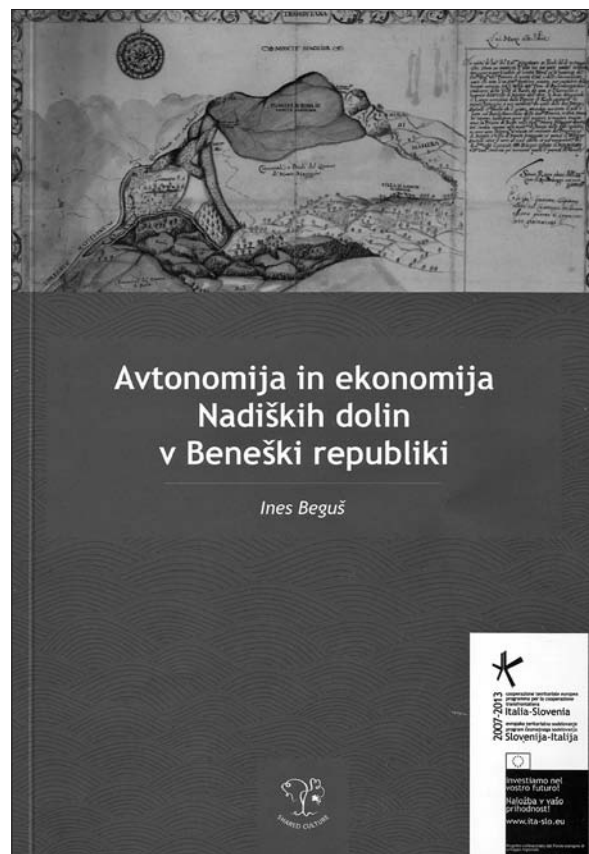

Ines Beguš: Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki. Koper: Založba Univerze na Primorskem, Znanstveno-raziskovalnega središča in Univerzitetne založbe Annales, 2015, 213 strani.

Izvirna znanstvena monografija *Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki* Ines Beguš je nastala na podlagi doktorske disertacije, ki jo je avtorica kot mlada raziskovalka zagovarjala leta 2013

na Fakulteti za humanistične študije v Kopru. Po končanem doktorskem študiju se je vključila v projekt SHARED CULTURE s ciljem preučevanja in predstavitve čezmejne slovensko-beneške zgodovine in dediščine. Projekt je avtorici omogočil še dodatno raziskovalno delo in dopolnitev disertacije ter izdajo v knjižni obliki.

Nadiške doline predstavljajo obmejno območje Landarske in Merske doline, ki sta danes del Beneške Slovenije v Republiki Italiji. V obravnavanem obdobju novega veka sta bili del čedajske gastaldije pod beneško republiko, ki ju je poseljevalo slovensko govoreče prebivalstvo. Zaradi razvitega sistema samouprave je bilo to območje v preteklosti s tega vidika predmet številnih raziskav in objav. Raziskovalci pa so se manj posvečali gospodarskemu sistemu, ki ga sodobni raziskovalci uvrščajo v t. i. alpsko ekonomijo. Na osnovi postavljenega raziskovalnega vprašanja, ali je obstajala povezava med avtonomijo in ekonomijo Nadiških dolin, je avtorica raziskavo razdelila na tri problemske sklope, ki predstavljajo tudi tri vsebinske dele. V prvem je analizirala specifično samoupravne ureditve, ki se je izražala na upravnem in sodnem področju ter s podeljenimi privilegiji. Za prvi sklop, kot že omenjeno, že obstaja bogata literatura, vendar je avtorica na podlagi še neobdelanega arhivskega gradiva fondov Archivio notarile antico in Giurisdizioni feudali postregla z novimi dognanji. Na podlagi obstoječe literature ter predvsem arhivskega gradiva arhivov v Benetkah in Vidmu je dosedanja spoznanja namreč pomembno nadgradila in dopolnila. Za upravno avtonomijo je bila značilna tristopenjska ureditev z vaško skupnostjo na čelu z županom na prvi stopnji. Nekajkrat letno so se vaške skupnosti v vsaki dolini zbrale na velikih zborih, ki so jih vodili veliki župani. Tretjo stopnjo je predstavljal zbor vseh županov in obeh velikih županov na skupnem združenem zboru obeh dolin, kjer so razpravljali o odnosu do države in njenih struktur. Še kompleksnejša je bila sodna ureditev vasi pod čedajsko gastaldijo, ki so jo na prvi stopnji sestavljali vaški sodni zbori za manjše civilne zadeve. Izjemi sta predstavljali skupnost Dreka in »lastra« v Tarčetu, ki predstavljata še odprto raziskovalno vprašanje, saj sta nekakšna nadsistema vaških zborov. Lastra v Tarčetu je imela pristojnosti nad nekaterimi vasmi Landarske doline, ni pa še točno ugotovljeno, zakaj jih je imela in katere so bile te vasi. Višjo sodno instanco sta predstavljali banki v Landarju in Mersi. Sodišči sta imeli pristojnosti v civilnih zadevah in sta skupaj odločali celo o najhujših kazenskih zadevah. Prebivalstvo je svoje privilegije dobilo in ohranjalo ne samo zaradi nerodovitnosti hribovitega območja, temveč in zlasti zaradi strateškega obmejne lege, ki je bila izhodiščni pogajalski položaj pri ohranjanju sistema celotne avtonomije. Med privilegije so med drugim spadale razne davčne oprostitve, kot so oprostitve od plačevanja daca na meso in mitnine za živino v Čedadu, davka na mletje

žita, prispevkov za vojno, dacev na uvoženo vino, celo vojaške službe...

Drugi raziskovalni sklop, v katerem je prikazan ekonomski sistem Nadiških dolin, je za avtorico pomenil poseben izziv, saj je bila tema do sedaj še neraziskana in v zgodovinopisju le bežno omenjena. Na ekonomski sistem je vplivalo dejstvo, da doline ležijo v hribovitem, slabo rodovitnem in težje dostopnem območju z neugodnimi vremenskimi pogoji. Na osnovi gradiva ženskega samostana Santa Maria in Valle, ki je imel v nekaterih vaseh tudi fevdalne in sodne pristojnosti, je prikazana ekonomija dolin, vrste produkcijskih razmerij ter višina in oblike dajatev. Prikaz samih oblik kmetijstva ter neagrarnih dejavnosti pa je avtorica črpala iz franciscejskega katastra, ki je sicer nastal v 19. stoletju, česar se je avtorica dobro zavedala in ji je služil zgolj za rekonstrukcijo. Zemljo so v nižjih predelih obdelovali z živino in plugom, v višjih legah pa je prevladovalo kopaštvo, kar je zahtevalo veliko napora. Tako so imeli kmetje vzpostavljen sistem medsebojne pomoči. Glavni kmetijski pridelki so bili predvsem žito (koruza in pšenica), kasneje tudi krompir, stročnice, kostanj, maslo, les, konoplja, zelenjava, jabolka, grozdje in seno. Zlasti pašna, planšarska in v zimskem času hlevska živinoreja je pomenila enega od stebrov agrarnega vira prihodka. Les iz gozdov Nadiških dolin je bil sicer označen kot slabe kakovosti, tako zaradi nizko rastočih dreves kot strmege te-

rena ter za transport slabe infrastrukture. Pomen so mu dvigala kstanjeva drevesa, ki so jih izrabili tudi za hrano in so hkrati pomenila tudi vir dohodka. Na trgu v Čedadu so prav tako prodajali dračje. Produktijska razmerja v kmetijstvu so temeljila predvsem na dolgoročnem dednem zakupu, kratkoročnih zakupih s fiksnimi dajatvami, od 18. stoletja dalje pa tudi na kupoprodajnih pogodbah, ki so bile v bistvu oblika kreditiranja. Za območje je bila torej značilna agrarna obmejna ekonomija: dohodek od obdelovalnih in gozdnih zemljišč ter živinoreje ni zadoščal za preživetje prebivalcev, zato so se nanj navezovali tudi neagrarni panoge kot so bile obrti, oblike založništva, prekupčevanja in tihotapstva.

Avtorica ugotavlja, da je *večina privilegijev, ki jih je skupnostim priznavala Beneška republika, sovpadala z njihovimi gospodarskimi dejavnostmi ter socialnimi in ekonomskimi interesi*. Teme razprav vaških zborov so se namreč navezovali na upravljanje srenjske zemlje, najmanjše skupnih posojil, upravljanje cerkvenega premoženja. Veliki zbori so se dogovarjali o zaščiti pravic v odnosu do države, odlogu plačil v primeru slabih letin itd. Sodni zbori so odločali v sporih glede lastništva, izplačila dot, zapuščin... Prebivalci so privilegije dobili zaradi sodelovanja v črniški vojski, ki je varovala mejo s habsburško državo, in samega pomena, ki ga je imelo obmejno območje. Slednje se v tej luči prav zaradi svojega strateškega pomena kaže kot polje »igre« kmečkega prebivalstva, ki ni bilo negibna pasivna masa, temveč je svoj položaj aktivno izkoriščalo kot pogajalsko izhodišče za ohranjanje privilegijev, za vključevanje v legalno in nelegalno trgovino ter promet prek deželnih oziroma državnih meja. Sezonske migracije, trgovina in dopolnjevanje z neagrarnimi viri dohodka kažejo, da je bila kmečka ekonomija Nadiških dolin v novem veku vse prej kot samooskrbna.

Posebno dragocenost publikacije predstavlja tudi 13 zemljevidov in skic območja, ki so dragocen vir za raziskovalce obmejnega teritorija. Delo po mnenju Aleksandra Panjeka *predstavlja izhodiščno točko prihodnjih raziskav za nekaj korakov naprej, poleg tega pa nudi spoznanja, ki omogočajo bistveno bolj utemeljeno primerjavo z drugimi stvarnostmi tako v slovenskih kot v italijanskih deželah*. Ines Beguš je za disertacijo leta 2014 prejela nagrado Urada Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu za diplomsko, magistrsko in doktorska dela ter nagrado natečaja SLORI – Slovenskega raziskovalnega inštituta za izbor diplomskih, magistrskih in doktorskih nalog.

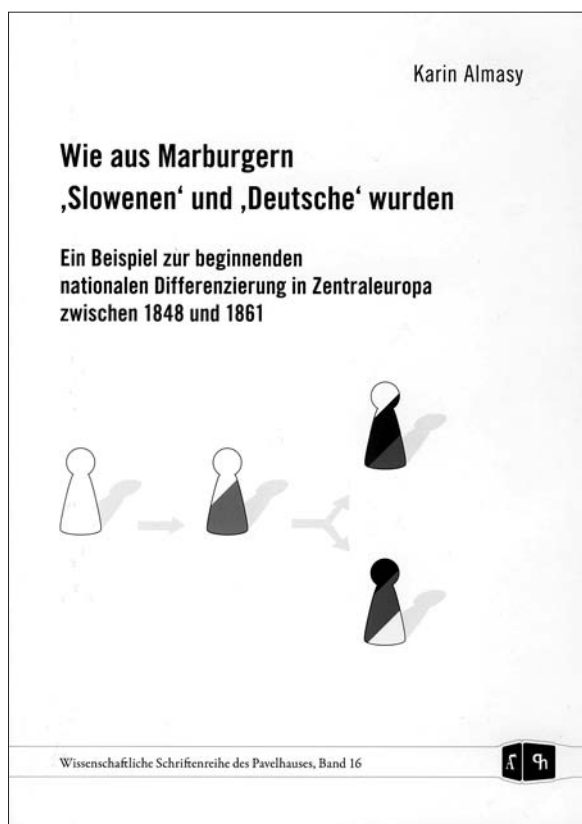
Tanja Gomiršek

Karin Almasy: Wie aus Marburgern 'Slowenen' und 'Deutsche' wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861. Graz: Pavelshaus, 2014, 234 strani (Wissenschaftliche Schriftenreihe des Pavelhauses, Band 16).

V zadnji številki *Zgodovinskega časopisa* (št. 3–4, str. 494–497) je objavljena recenzija o navedenem delu Karin Almasy, ki jo je napisal Marjan Kordaš, vendar se mi zdi, da premalo pove o delu samem, ki je odlična znanstvena razprava in zasluži pozornost tako strokovne kot laične javnosti, zato naj monografiji namenim še nekaj besed.

Konec leta 2014 je v založbi graške Pavlove hiše izšla obsežna monografija izpod peresa prevajalke in zgodovinarke mlajše generacije, ki se v svojih razpravah ukvarja z nemško-slovenskimi odnosi, predvsem v 19. stoletju. Avtoričino poglobljeno poznavanje zgodovinske tematike ji pride še kako prav tudi pri prevajanju historičnih, etnoloških in drugih humanističnih besedil. Naj spomnim le na njene prevode znanstvenih in strokovnih prispevkov slovenskih raziskovalcev v nemščino ali pa na prevod odmevne monografije Božidarja Jezernika *Goli otok – Titov gulag* (nem. *Titos Gulag auf der Insel Goli otok*; Celovec: Mohorjeva, 2014), s katerim je prevajalka

nemško govorečemu bralstvu približala »neslavno« pogloblje iz naše polpretekle zgodovine, med njenimi deli (skupaj s Klausom Detlefom Olofom) pa je tudi prevod Vorančevega *Doberdoba* (Celovec: Mohorjeva, 2008).

Tokrat se Karin Almasy predstavlja s samostojno znanstveno monografijo, ki jo je posvetila mnogo prezgodaj preminulemu prof. dr. Janezu Cvirnu, profesorju, pri katerem so se kalile generacije slovenskih zgodovinarjev. Naslov monografije, napisane v nemškem jeziku, se v slovenščini glasi *Kako so iz Mariborčanov nastali Slovinci, in Nemci. Maribor kot primer začetka narodnostne diferenciacije v osrednji Evropi med letoma 1848 in 1861*. Spremno besedo (str. VIII–XIII), ki bralca popelje v obravnavano tematiko, je prispeval dr. Christian Promitzer, sodelavec Oddelka za zgodovino in antropologijo JV Evrope na graški univerzi. Knjiga je izšla s podporo avstrijskega ministrstva za izobraževanje in slovenskega Urada Vlade za Slovence v zamejstvu in po svetu.

Monografija obravnava eno osrednjih poglavij novejšje zgodovine osrednje Evrope, saj predstavlja in ovrednoti procese nacionalne diferenciacije, ki so od srede 19. stoletja dalje zaznamovali politični in kulturni razvoj tega prostora. Za slovenskega bralca je delo še posebej zanimivo, ker gre za študijo primera, ki se osredotoča na Spodnjo Štajersko, natančneje na Maribor. Avtorica opisuje začetke razvoja, na katerem temelji današnja identiteta slovenskega naroda, poleg tega pa se posveča tudi razvoju nacionalne misli nemško govorečega prebivalstva na Spodnjem Štajerskem, na kateri je zrasla večinska opredelitev za nemško nacionalno afilicijo, ki je od leta 1930 dalje pomenila opredelitev za nacionalsocialistični režim in ga tudi omogočala. V tem smislu se delo dotika perečih zgodovinskih vprašanj, ki so vodila v vedno večja nasprotja med nemštvom in slovenstvom na Spodnjem Štajerskem, kot v predgovoru ugotavlja Promitzer (str. VIII).

Knjiga je izšla nekaj manj kot dve desetletji zatem, ko je Janez Cvirn izdal knjigo *Trdnjavski trikotnik* (Maribor: Obzorja, 1997), v kateri je predstavil politično orientacijo nemštva na Spodnjem Štajerskem v letih od 1861 do 1914, in dve leti zatem, ko je bila v Mariboru v okviru projekta »Maribor – Evropska prestolnica kulture« (2012) javnosti predstavljena razstava *Nemci in Maribor* in izdan obsežen razstavni katalog z bogatim dokumentarnim, arhivskim in slikovnim gradivom.¹ Delo Karin Almasy tako dopolnjuje obe omenjeni publikaciji; predstavlja obdobje pred letom 1861, ki ga je ovrednotil Janez Cvirn, in poglobljeno predstavi razmere in zapletene odnose, ki se jih je dotaknila razstava v letu 2012. Delo, čeprav analizira razmere na »mikroravni«, torej na

Mariboru kot študiji primera, smemo nedvomno postaviti ob rob znanstvenim monografijam Joachima Höslerja² in Jerneja Kosija,³ ki obravnavata začetke slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja.

Monografijo sestavlja sedem osrednjih poglavij, ki vsako zase predstavlja zaokroženo celoto. Kot uvodni moto avtorica na čelo svoje monografije postavi zgovorno Vošnjakovo misel o tem, da se pred letom 1848 nihče ni čutil ne Nemca ne Slovenca, da se nihče ni menil za nacionalnost in da je bil jezik zgolj sredstvo sporazumevanja. V *Uvodu* (str. 2–9) Almasy predstavi znanstvena izhodišča in metodološka vprašanja. Obravnavani časovni okvir od 1848 do 1861 je premišljeno izbran. Prvič se v času po marčni revoluciji pri Slovencih sploh začne govoriti o narodnostnem vprašanju: v tako imenovani pomladi narodov leta 1848 se »zbudi« narodna zavest, čeprav o pravi nacionalni naravnosti nikakor ne moremo govoriti. V Mariboru je leta 1848, kot v knjigi pokaže avtorica, edino »nacionalno vprašanje« to, katere zastave naj izobesijo in katere barve naj si na rokave nadenejo člani narodne garde, naj bo to nemška ali slovenska trikolora ali pa kar štajerska belo-zelena. Drugič pa gre za obdobje (1848 do 1861), ki ga raziskave navadno zanemarjajo, saj v tem času ni pravega političnega življenja, razveljavljenih je večina dosežkov marčne revolucije, časopisov skoraj ni bilo; zato se številne zgodovinske obravnave začenjajo šele z letom 1861 (ali 1867) – saj leto 1861 z oživitvijo ustavnega življenja predstavlja prelomnico v političnem življenju. Kljub temu ne moremo reči, da se v tem »mrtvem« vmesnem obdobju t. i. neoabsolutizma narodnostna vprašanja ne porajajo: morda niso v ospredju, vendar pa so prisotna. Avtorici v monografiji uspe nazorno prikazati, da so na področju šolstva nadaljevali z reformami revolucionarnega leta 1848, ki so pozitivno vplivale na razvoj slovenskega jezika. Prav v primeru slovenskega nacionalnega gibanja je šolstvo te dobe izjemno pomembno, saj so se narodnopolitična gibanja osredotočala na jezikovno politične zahteve, izobrazba pa je bila temelj za kakršno koli politično organiziranost. Zanimariti pa ne gre niti vloge Cerkve, ki je po konkordatu leta 1855 izvajala nadzor nad šolami. V tem času je za Maribor izjemnega pomena še dejstvo, da so pod Slomškom prenesli sedež lavantinske škofije iz Šent Andraža v Labotski dolini v Maribor, kar je na regionalni ravni močno povečalo ugled mesta.

V delu avtorica za Maribor uporabljala ime Marburg, saj slovenska inačica v obravnavanem času še

¹ Ferlež, Jerneja (ur.): *Nemci in Maribor: stoletje preobratov. 1846–1946*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.

² Hösler, Joachim: *Von Krain bis Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und in der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution. 1768–1848*. München: R. Oldenbourg, 2006.

³ Kosi, Jernej: *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2013.

ni bila uveljavljena; vedeti moramo, da predstavlja Maribor s Ptujem in Celjem nemški trdnjavski trikotnik in je torej pretežno nemško mesto, medtem ko slovenski življenjski prebiva večinoma v zaledju, na podeželju. Uvod Karin Almasy zaključuje z mislijo (morda vsaj delno aktualno še danes!), da se zdi, da je zgodnji nacionalizem »moška stvar«: med številnimi protagonisti, ki so bili gonilo mariborskega političnega in kulturnega življenja (politiki, novinarji, učitelji, šolski svetniki, gardisti, pisatelji, zapisovalci), namreč ni najti predstavnic nežnejšega spola. Leta 1848 so z letaki poskusili prav posebej apelirati na Mariborčanke, naj si tudi one nadenejo narodne kokarde.

V prvem poglavju (str. 10–56) so teoretično predstavljeni pojmi *narod*, *narodna diferenciacija* in *nacionalizem*, in modeli, ki so jih v tem kontekstu predstavili Hroch, Anderson, Hobsbawm, Gellner in drugi, avtorica pa posebej poudari in analizira še vlogo jezika, nemškega in slovenskega, ko gre za nacionalno diferenciacijo, saj se zdi, da je jezik bistveni etnični element, po katerem se loči nemštvo na Spodnjem Štajerskem od slovenstva. V luči sodobnih sociolingvističnih razprav, ki jezik postavljajo na obrobno mesto, se zdi to še posebej zanimivo, saj avtorica jezik postavlja na najvišje mesto hierarhične lestvice nacionalnega zavedanja in to zato, ker je prav jezik v primeru Slovencev in Nemcev bistvena ločnica med njimi.

Naslednje krajše poglavje je namenjeno orisu jezikovno etničnih razmerij v Mariboru od zgodnjega novega veka do obdobja po drugi svetovni vojni (str. 57–71), v nadaljevanju pa se avtorica posveti analizi zbranega materiala in na podlagi arhivskih in časopisnih virov ter primarne in sekundarne literature splete prepričljivo in izjemno lepo berljivo zgodbo o dogodkih v Mariboru v letu revolucije, predvsem o že omenjenem »prepiru o barvah« (t. i. *Farbenstreit*) in o posledicah le-tega (str. 72–113). Nadalje se posveti nacionalnemu vprašanju v času neoabsolutizma od 1851 do 1860, kjer spregovori o odnosu Cerkve do nacionalnega in jezikovnega vprašanja, o škofu Slomšku in njegovem pomenu ter premestitvi sedeža škofije v Maribor (str. 114–127). Sledi poglavje, namenjeno šolskemu vprašanju (str. 128–175), kjer avtorica obravnava zgodnjo nacionalno diferenciacijo v »Slovence« in »Nemce« na vseh tedaj običajnih šolah (ljudska šola, glavna šola, realka in gimnazija). Ko je v času neoabsolutizma živahno politično in časniško življenje zamrlo, so se namreč nacionalna oz. jezikovno-kulturna prizadevanja usmerila predvsem na vprašanja šolanja in izobrazbe. Na osnovi šolskih vizitacijskih poročil, spominskih zapisov, šolskih letnih poročil in podobnih virov avtorica podaja podobo tedanjega časa in oriše, kako so revolucionarne spremembe (npr. šolske reforme) prišle v Maribor. Predvsem na primeru gimnazij predstavi, da so v prvih vrstah porajajočega se slovenskega narodnega gibanja stali duhovniki in poudari narodotvorno vlogo novega učnega predmeta, namenjenega dežel-

nemu jeziku, torej slovenščini. Rezultati raziskave, predstavljene v tem poglavju kažejo, da v Mariboru v obravnavanem času skoraj ni bilo narodne zavesti in ni bilo nacionalno utrjenih blokov, kaj šele »nacionalnih bojev«, temveč je v mestu vladalo miroljubno sožitje z dalekosežno, četudi asimetrično dvojezičnostjo (npr. zaradi utrakvističnih šol). Čeprav je nemški element nedvomno zasedal primarno mesto v družbi in nikakor ne moremo govoriti o »slovenskem narodnostnem gibanju«, pa je čas neobsoletizma vendarle odločilen za slovensko narodno gibanje, saj se prvič formira izobrazenska elita – ki je ne oblikujejo več izključno duhovniki. Prav v tem kontekstu je vloga gimnazij tako pomembna: v času po marčni revoluciji je v luči naprednih šolskih reform zrasla nova generacija kmečkih fantov, ki so se izobraževali, se naučili slovensko in se imeli za Slovence. Tako se je krepilo tudi zavedanje o slovenski narodnostni identiteti.

V naslednjem poglavju (str. 176–194) sledi še pregled dogajanja v prvi fazi ustavnega časa, ko je nacionalno diferenciacijo že zaznamovala drugačna dinamika. Avtorica svoje delo sklone s poglavjem, ki mu je dala pomenljivi naslov »Ali v letih 1848 do 1861 v Mariboru že ločimo Nemce in Slovence?«. Odgovor na to vprašanje kljub vsemu ni tako enostaven, saj je v obravnavanem obdobju iz virov težko razbrati nacionalne kategorije. Namesto tega lahko trdimo, da se je večina prebivalcev še počutila in obnašala »nacionalno indiferentno«. Narodna pripadnost jim še ni bila bistvena kategorija identitete. Večina Štajercev v tem času že vedno prisega na lokalno pripadnost (Maribor), tej sledi regionalna (Štajerska), obe pa združuje dinastična patriotična (cesarski hiši) in verska (katoliška) pripadnost. Po Hrochu, meni avtorica, bi v primeru Maribora v tem kontekstu lahko govorili zgolj o fazi A narodnega razvoja (t. i. *Gelehrtenphase*, v kateri redki posamezniki in izobraženci že imajo narodno zavest, a se pretežno zanimajo za fenomene kot so jezik, kultura, vera itd.), ne pa tudi o fazi B, za katero je značilna politična agitacija, o čemer na primeru mesta Maribor v bistvu še ne moremo govoriti. Obenem avtorica poudarja, da je bila slovenščina v primerjavi z nemščino v tem času zapostavljena, prav zato pa je toliko bolj pomembno to, kar je v svoji raziskavi dokazala: da so bile pomembne smernice za razvoj slovenskega naroda položene prav na področju šolstva v času neoabsolutizma, ko se je slovenščina utrdila kot učni predmet.

Karin Almasy je na podlagi arhivskega gradiva (Štajerski deželni arhiv v Gradcu, Arhiv Slovenije, Pokrajinski arhiv Maribor, Nadškofjski arhiv Maribor), spominske literature slovenskih in nemških protagonistov, na osnovi dnevnikov, opisov mest, časopisnih člankov, historičnih virov ter literature sestavila mozaik neprecenljive vrednosti, ki natančno in nazorno slika razmere v Mariboru sredi 19. stoletja. Delo dopolnjuje natančen popis virov, na katerih temelji knjiga (str. 201–215), obsežen seznam

literature (str. 216–229) ter povzetka v angleškem in slovenskem jeziku (str. 231–234).

Monografija Karin Almasy je pomemben prispevek k poznavanju slovenske politične in kulturne zgodovine in jo toplo priporočam v branje. Seveda pa bi nas vse zelo razveselil tudi slovenski prevod dela, ki bi tako postalo dostopno še laični javnosti, ki jo tematika zanima, a žal ne govori nemško. Jezik monografije je namreč znanstven, a vseeno slikovit in tekoč ter zato primeren za prav vsakega bralca, ki bi rad izvedel več o slovenski kulturni zgodovini 19. stoletja.

Tanja Žigon

Trevor Shaw in Alenka Čuk: Slovenski kras in jame v preteklosti. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015, 464 strani.

Knjiga z naslovom *Slovenski kras in jame v preteklosti* je novo skupno delo Trevorja Shawa in Alenke Čuk, ki sta ga iz angleškega izvirnika *Slovene Karst and Caves in the Past* (2015) prevedli Marjana Karer in Polonca Mesec, odlomek iz Martelove knjige v 16. poglavju pa je iz francoščine prevedla Suzana Koncut. Oba avtorja sta v Sloveniji že znana kot samostojna raziskovalca preteklosti krasa, večkrat pa sta sodelovala tudi skupaj; tako sta leta 2002 izdala knjigo *Royal and other Noble Visitors to Postojnska jama 1819–1945*, leta 2012 pa delo *Slovene Caves & Karst pictured 1545–1914*.

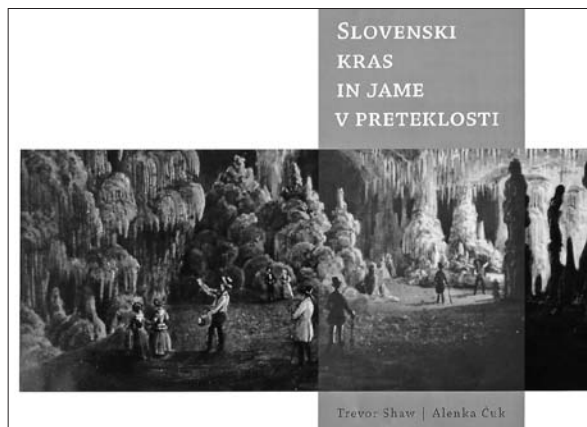
Apnenec se pod vplivom deževnice, površinskih in podzemnih voda raztaplja in tako obenem tvori slikovite kraške pojave marsikje na svetu. Ti pojavi so dobili ime po slovenski pokrajini Kras, kjer se je njihovo preučevanje in raziskovanje najprej začelo. Kraški pojavi, torej jame, vrtače, uvale, kraška polja, naravni mostovi in brezna so že v preteklosti pritegnili kar nekaj popotnikov, trgovcev, obiskovalcev,

umetnikov in znanstvenikov. In prav ljudje, ki so v preteklosti s svojimi opažanji, izkušnjami, doživetji in ilustracijami (kasneje fotografijami) na območju med Pivko in Cerknjskim jezerom in na območju planote Kras raziskovali jame in življenje okrog njih in v njih, so v ospredju pričujoče knjige. V delu tako najdemo gradivo prvih obiskovalcev vse od njihovih dnevnishkih zapisov o obiskih jam, gostišč na poti, vpisov v jamskih knjigah, zemljevidov, vtisov, pisem, zgodb, anekdot, opazk o pokrajini, pa vse do težav, s katerimi so se pri raziskovanju srečevali. Že kartografi v 16. in 17. stoletju so se na primer ubadali z vprašanjem, kako bi na zemljevidu omenjenega območja prikazali reke, ki delno tečejo pod površjem, saj pogosto niso niti vedeli, v katero smer tečejo.

Knjiga kot nekakšen družbenozgodovinski oris prikazuje preteklo dogajanje in opisuje odnos in mišljenje ljudi o krasu, živih bitjih v jamah in kraških pojavih od 16. pa vse do dvajsetih let 20. stoletja. Tako v osmem poglavju prvega dela knjige najdemo podatek, da so človeško ribico prodajali celo na ribjem trgu v Trstu in jo uporabljali za hrano, objavljeno pa je tudi navodilo iz *Vodnika*, ki so ga tiskali med letoma 1837 in 1881, kako ravnati z živo človeško ribico, če jo kdo kupi v gostišču v Postojni. Ta edina v jamah živeča dvoživka je pritegnila pozornost tudi Charlesa Darwina, ki jo je omenil v delu *O nastanku vrst* leta 1859. Zanimivo je tudi naslednje poglavje o kapnikih iz slovenskih jam, namenjenih prodaji, preučevanju in javnemu predstavljanju. Avtorja navajata, da so sredi 19. stoletja kapnike iz Postojnske jame zakonito prodajali po ceni, ki jo je določila uprava. Kapnike so nabirali v stranskih rovih jam, marsikateri je končal tudi kot darilo pomembnemu gostu za spomin na obisk jame. Pošiljali so jih tudi na razstave, v muzeje in šole. Še danes jih najdemo v muzejih v Londonu, na Poljskem in v Avstriji. Del promocije je bilo tudi postavljanje stalagmitov v javne parke in na železniške postaje po vsej Evropi. S tem so želeli, da bi taka promocijska sporočila dosegla najširši krog ljudi. Gotovo nekaj, kar v današnjem času velja za nepredstavljivo in kaznivo.

V knjigi so predstavljeni tudi tehnični podatki, na primer o razsvetljavi v jamah, prvih fotografijah, gradnji železnice v Postojnski jami. V 15. poglavju drugega dela, sicer posvečenega Cerknjskemu jezeru in Rakovemu Škocjanu, tako najdemo opis in načrte za postavitev t. i. Putickovih »štirn« iz leta 1889, ki še danes stojijo na požiralnikih Pod stenami na Planskem polju.

Tretji del knjige je popolnoma posvečen Postojnski jami, ki je najdaljša turistična jama v Sloveniji in ima najdaljšo zgodovino. Kot navajata avtorja, je prvi ohranjeni dokaz o obiskovalcih jame iz leta 1323, prvi pa jo je opisal Janez Vajkard Valvasor, ki si jo je ogledal leta 1679. Obstaja tudi zapis Josepha Antona Nagla o obisku jame iz leta 1748. Ta je v vzhodnem rovu jame opazil staro kamnito steno, ki jo je bilo

mogoče zapreti in je služila okoliškim prebivalcem, ki so se s svojim imetjem v jami skrivali pred Turki. Naglu so z odkritji v jami sledili še Balthazar Hacquet, jamski uslužbenec Luka Čeč (leta 1818 je odkril obsežen del jame), Adolf Schmidl, člani prvega slovenskega jamarskega društva Anthron, Édouardo Alfred Martel, ki je sodeloval s člani prej omenjenega jamarskega društva, pa tudi Alojz Kraigher, Franz Kraus, Viljem Putick, Maks Šeber in Ivan Andrej Perko. Med obiskovalci Postojnske jame je gotovo pomemben Anglež Thomas Cook, znan po tem, da je razvil organizirane skupinske turistične izlete v Evropo, Egipt, Ameriko in okoli sveta. Med znamenitostmi, ki so si jih ogledali njegovi popotniki, je spadala tudi Postojnska jama. Prve organizirane skupine je vanjo pripeljal leta 1868. V tem delu knjige najdemo tudi odgovor na vprašanje, kako so popotniki in raziskovalci sploh izvedeli za Postojnsko jamo in ostale kraške pojave v njeni okolici. Vemo namreč, da zapisov in dnevnikov popotnikov ni bralo veliko ljudi pa tudi različne študije območja so bile v tujih jezikih. V začetku raziskovanja in obiskovanja so kraški pojavi gotovo pritegnili s svojo posebnostjo, saj niso bili podobni ničemu, kar je bilo večini ljudi znanega. Poleg tega je glavna pot iz srednje Evrope proti Jadranskemu morju potekala prav po zahodni Sloveniji, torej območju kraških pojavov. Kasneje je Postojnska jama zaslovela tudi zaradi poljudnih knjig, ki so bile namenjene užitku oziroma širjenju obzorja bralcev (ki se niso posebno zanimali za preučevanje jam); z opisom jamskih nenavadnosti in čudes so v ljudeh podžigale radovednost in zanimanje. Pri obisku jam so imeli pomembno vlogo tudi vodiči, ki so pred uvedbo električne razsvetljave skrbeli za razsvetljavo, obenem pa vodili obiskovalce po jami in jih opozarjali na znamenitosti. Uradne programe in cenike so imeli samo v večjih jamah, v drugih pa so se obiskovalci z vodičem za ceno in osvetljavo pogajali. Vodiče je bilo mogoče najeti ob kateri koli uri podnevi in ponoči. V Postojnski jami so vodiči na Grottenfestu, jamskem prazniku oziroma plesu, ki so ga prirejali od odprtja jame za javnost leta 1819 do konca 19. stoletja, razsvetljevali posamezne dele jame, kar pomeni, da so tudi skrbeli, da obiskovalci niso povzročali škode.

Postojnska jama je posebna tudi v tem, da je bil v njej, globoko pod zemljo, poštni urad. Postavili so ga leta 1899 (drugega leta 1927), kjer so prodajali znamke in razglednice, te pa so od tod tudi odpošljali. Urad je deloval do približno leta 1945.

V četrtem razdelku knjige z naslovom *Škocjanske jame, Vilenica* najdemo zanimivo poglavje, posvečeno Nemki Poldi Fuhrich, verjetno prvi ženski na svetu, ki se je udeležila težkega in pogosto pionirskega raziskovanja številnih jam. To je počela v času, ko ženske navadno niso sodelovale pri tovrstnih podvigih. Pri nas je v letih 1921 in 1922 raziskovala v najglobljih odsekih težko dostopne vodne jame v Škocjanskih jamah. Umrta je stara le 28 let med raziskovanjem avstrijske jame Lurgrotte. Na eni izmed njenih osmrtnic je pisalo, da je bila prva mednarodno znana raziskovalka jam.

V peti del knjige sta avtorja umestila nekatere druge jame. Omenjeni so raziskovalci Planinske jame, Jame pod Predjamskim gradom, Svete jame nad Socerbom, Križne jame (ob vznožju severozahodnega pobočja Križne gore med Ložem in Cerknico), Divaške jame in jame Dimnice (severno od vasi Markovščina ob glavni cesti od Trsta do Reke).

V knjigi je besedilu dodanih več kot 500 pravih fotografij pokrajin, zemljevidov, strani iz dnevnikov, knjig obiskovalcev, načrtov, naslovnih knjig, portretov raziskovalcev, delov pisem, voznih redov, razglednic, živali, poročil, cenikov, računov, risb, letakov, plakatov, litografij, vabil, žigov, ki sta jih avtorja pridobila iz mnogih muzejev in knjižnic po Evropi. Tako lahko bralec pridobi še dodatne zgodovinske informacije (oblačila takratnega časa, orodja, pripomočki, ki so jih takrat uporabljali, podobe jamskih vhodov, poslopja, ki jih danes več ni), obenem pa te fotografije zaokrožijo in še dodatno razložijo besedilo.

Knjiga je izredno delo in zanimiva za vse, ki jih zanimata zgodovina in geografija kraškega območja. Prevedena v slovenščino bo gotovo dosegla tudi del Slovencev, ki do sedaj zaradi nepoznavanja tujih jezikov niso mogli spoznati zgodovine opisanega, s kraškimi pojavi prepletenega območja.

Meta Turk

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospodstva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- ☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
☐ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokojenec ☐ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

